

TÜRMOB

2016

EKONOMİK

RAPOR

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	9
DÜNYA EKONOMİSİNDEKİ GELİŞMELER.....	12
TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ GELİŞMELER.....	20
1980-1999 Döneminde Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler	21
2000-2009 Döneminde Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler	23
Küresel Mali Kriz ve Sonrasındaki Gelişmeler.....	28
Ekonomideki Gelişmelerin Ölçümü ve Milli Gelir Serisi Revizyonunun Makroekonomik Göstergelere Etkisi	29
Türkiye Ekonomisindeki Gelişmelerin Değerlendirilmesi.....	33
EKONOMİK BÜYÜME.....	34
1. Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın Harcama Bileşenlerindeki Gelişmeler	35
4. GSYH'nın Üretim Yönünden Değerlendirilmesi ve Üretim Sektörlerindeki Gelişmeler ...	38
4.1. Tarım	40
4.2. Sanayi	45
4.2.1. Madencilik.....	48
4.2.2. İmalat Sanayi.....	50
4.2.3. Enerji	56
4.3. Hizmetler.....	61
4.3.1. Ticaret.....	61
4.3.2. Turizm	64
4.3.3. Ulaştırma	66
5. Gelir Yönüyle GSYH'daki Gelişmeler	70
6. Kişi Başına GSYH'daki Gelişmeler.....	70
7. GSYH'nin Mekansal Dağılımı ve İllere Göre GSYH'deki Gelişmeler.....	71
GELİR DAĞILIMI	74
KAMU MALİYESİ.....	80
1. Kamu Kesimi Genel Dengesi	80
2. Kamu FİNANSMANI.....	84
3. Özelleştirmeler	87
4. Yatırımlar	88
5. 2007-2015 Dönemi Merkezi Yönetim Bütçe Gelişmeleri	91
6. 2007-2015 Dönemi Merkezi Yönetim Bütçe Finansmanı	102
ÖDEMELER DENGESİ.....	107
1. 1990-1999 Dönemi Ödemeler Dengesi Gelişmeleri	108
2. 2000-2013 Dönemi Ödemeler Dengesi Gelişmeleri	110
2. 2014-2016 Dönemi Ödemeler Dengesi Gelişmeleri	112
DIŞ TİCARET.....	116
1. 2000 - 2015 Döneminde Dış Ticaretin Gelişimi	117
2. 2016 Yılı Ocak-Kasım Döneminde Dış Ticaretteki Gelişmeler	129
3. Reel Efektif Döviz Kuru	136
İSTİHDAM VE SOSYAL GÜVENLİK.....	137
1. İstihdam ve İşgücü Piyasaları.....	137
2. Çalışma ve Sosyal Güvenlik İlişkileri	148
SOSYAL YAPI.....	158
1. Nüfus	158
2. Sağlık.....	165
3. Eğitim	167
DEĞERLENDİRME	171

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1 Dünya Ekonomisinin Genel Görünümü.....	16
Tablo 2 TÜİK Revizyonlarına Göre GSYH Reel Büyüme Oranları (Yüzde)	30
Tablo 3 2009 Bazlı Seri ile 1998 Bazlı Serileri Arasındaki Farklılıkların Kaynakları	31
Tablo 4 GSYH Revizyonunun Kişi Başına Milli Gelir Hesaplarına Etkisi	32
Tablo 5 GSYH Harcama Bileşenleri (cari fiyatlarla, milyar TL, yüzde pay)	35
Tablo 6 Harcama Yönüyle GSYH Talep Bileşenlerinin Yıllık Büyüme Hızları (zincirlenmiş hacim endeksiyle, yüzde)	36
Tablo 7 Özel Tüketim Bileşenlerindeki Gelişmeler (Paylar, zincirlenmiş hacim endeksiyle büyüme hızları, yüzde).....	37
Tablo 8 Sabit Sermaye Yatırım Bileşenlerinin Yıllık Büyüme Hızları (zincirlenmiş hacim endeksiyle, yüzde).....	38
Tablo 9 İktisadi Sektörlere Göre GSYH'daki Gelişmeler (2011-2015)	38
Tablo 10 GSYH Bileşenlerini Oluşturan Sektörlerdeki Büyüme Hızları	39
Tablo 11 Sektörlerin GSYH İçerisindeki Payları (Yüzde).....	40
Tablo 12 Tarım Sektörü Katma Değerindeki Gelişmeler (1) (2).....	41
Tablo 13 Temel Tarım Göstergeleri.....	42
Tablo 14 Tarım Alanlarındaki Gelişmeler (20017-2015)	43
Tablo 15 Seçilmiş Ürünlerin Alanlarında ve Üretim Miktarındaki Değişim (2001-2015).....	43
Tablo 16 Temel Tarım Ürünlerinde Üretim Miktarları.....	44
Tablo 17 Toplam Hayvancılık Üretimi ve Sığır İthalatı	45
Tablo 18 Aylık Toplam Sanayi Üretim Endeksi (2010=100).....	47
Tablo 19 Sanayi Alt Kollarının Yıllık Sanayi Üretim Endeksi ve GSYH Payları (2010=100).....	47
Tablo 20 Madencilik Sektörü Katma Değerindeki Gelişmeler (1) (2).....	48
Tablo 21 Madencilik ve Taşocakçılığı Sektörü Üretim Endeksindeki Gelişmeler	49
Tablo 22 İmalat sanayii Katma Değerindeki Gelişmeler (1) (2).....	50
Tablo 23 İmalat Sanayii Üretim Endeksi ve Değişim Oranları	52
Tablo 24 İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranları (Yüzde).....	53
Tablo 25 İmalat Sanayi Alt Kolları Kapasite Kullanım Oranları (Yüzde)	54
Tablo 26 İmalat Sanayii Gayrisafi Katma Değerinden Alınan Payların Dağılımı (yüzde)	56
Tablo 27 Sanayi Üretim Endeksine Göre Enerji Sektörü Üretimindeki Gelişmeler.....	57
Tablo 28 Elektrik Üretimi ve Dağıtım Katma Değerindeki Gelişmeler (1) (2).....	57
Tablo 29 Enerji Kaynaklarına Göre Elektrik Enerjisi Üretimi ve Payları	58
Tablo 30 Net elektrik tüketiminin sektörlere göre dağılımı (2014)	60
Tablo 31 Toptan ve Perakende Ticaret Sektörü Katma Değerindeki Gelişmeler (1) (2).....	61
Tablo 32 Ticaret Borsaları İşlem Hacmi	62
Tablo 33 Konaklama ve Yiyecek Hizmetleri Sektörü Katma Değerindeki Gelişmeler (1) (2).....	64
Tablo 34 Türkiye'ye Turist Sayısındaki Gelişmeler.....	65
Tablo 35 Seyahat Gelirleri (Milyon Dolar).....	65
Tablo 36 Ulaştırma ve Depolama Sektörü Katma Değerindeki Gelişmeler (1) (2).....	66
Tablo 37 Karayolları Üzerindeki Seyir ile Yük ve Yolcu Taşımaları.....	68
Tablo 38 Demiryolları Uzunluğu, Tren, Yolcu, Yük Taşımaları ve Ton Kilometre	68
Tablo 39 Havaalanlarındaki Toplam Yolcu ve Yük Trafığı ve Yıllık Değişim.....	69
Tablo 40 Gayrisafi Katma Değerden Alınan Payların Dağılımı (yüzde).....	70
Tablo 41 Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla	71
Tablo 42 Sıralı yüzde 20'lik Dilimler İtibariyle Hanehalkı Kullanılabilir Gelir Dağılımı, yüzde	74
Tablo 43 Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Gelire Göre Sıralı Yüzde 20'lik Gruplar ve Kent-Kır Ayırımı, 2012-2013.....	77

Tablo 44 Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Gelire Göre Sıralı Yüzde 20'lik Gruplara Göre Gelirin Dağılımı, 2006-2015	78
Tablo 45 Kamu Kesimi Genel Dengesi (1990-2016) (GSYH'ya oran, Yüzde).....	83
Tablo 46 Uluslararası Para Fonu'ndan Sağlanan Finansman (milyon dolar).....	85
Tablo 47 Brüt Dış Borç Stokunun Borçluya Göre Dağılımı (GSYH'ya oran, Yüzde)	86
Tablo 48 Brüt Dış Borç Stokunun Borçluya Göre Dağılımı (Toplam İçinde Yüzde Pay)	86
Tablo 49 1985-2016 Dönemi Gerçekleştirilen Özelleştirme İşlemleri (Milyon Dolar).....	87
Tablo 50 Sektörler itibariyle kamu sabit sermaye yatırımları (GSYH'ya oran, Yüzde)	89
Tablo 516 Kamu Özel İşbirliği Yatırımlarındaki Gelişmeler (GSYH'ya oran, Yüzde).....	91
Tablo 52 Merkezi Yönetim Bütçesi Gelişmeleri (GSYH'ya oran, Yüzde).....	92
Tablo 53 2007-2016 Merkezi Yönetim Bütçe Tahmin ve Gerçekleşmeleri (Milyon TL).....	93
Tablo 54 2007-2016 Merkezi Yönetim Bütçe Giderleri (Milyon TL, yüzde değişim).....	95
Tablo 55 Bir Defalık Gelir ve Giderlerin Bütçe Dengesine Etkisi (GSYH'ya oran, Yüzde)...	97
Tablo 56 2007-2016 Merkezi Yönetim Bütçe Gelirleri (Milyon TL, Yüzde Değişim).....	98
Tablo 57 2007-2016 Vergi Türlerine Göre Dağılım (Yüzde)	100
Tablo 58 Hazine Nakit Gerçekleşmeleri (2007-2016) (Milyon TL).....	103
Tablo 59 Genel Bütçe Nakit Dengesine Geçiş İşlemlerinde Gerçekleşmeler 2007-2016 (Milyon TL).....	104
Tablo 60 Merkezi Yönetim Borç Stokunun Faiz/Döviz Yapısı	105
Tablo 61 İç Borç Stokunun Elinde Bulunduranlara Göre Dağılımı (Yüzde).....	106
Tablo 62 Ödemeler Dengesi 1990-1999 (Analitik sunum, milyon dolar)	109
Tablo 63 Ödemeler Dengesindeki Gelişmeler 2000-2013 (milyar dolar).....	111
Tablo 64 Ödemeler Dengesi 2014-2015 Ocak-Aralık Gelişmeleri (milyon dolar).....	114
Tablo 65 2014-2016 Cari İşlemler Hesabı Gelişmeleri	115
Tablo 66 2000-2016 Dönemi Dış Ticaret Dengesi (Yıllık, milyon dolar).....	118
Tablo 67 2010-2015 Dönemi Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına Göre İhracat (milyon dolar)	121
Tablo 68 2010-2015 Dönemi Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına Göre İthalat (milyon dolar)	122
Tablo 69 2010-2015 Dönemi Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına Göre İhracat (milyon dolar)	122
Tablo 70 2010-2015 Dönemi Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına Göre İthalat (milyon dolar)	123
Tablo 71 2010-2015 Dönemi Ülke Gruplarına Göre İhracat (milyon dolar).....	124
Tablo 72 2010- 2015 Dönemi Ülke Gruplarına Göre İthalat (milyon dolar).....	124
Tablo 73 2009-2015 Dönemi Ükelere Göre İhracat (milyon dolar)	125
Tablo 74 2010-2015 Döneminde İhracatın Ana Ticaret Ortağı Ükelere Göre Dağılımı ve Değişimi (yüzde).....	126
Tablo 75 2009-2015 Dönemi Ükelere Göre İthalat (milyon dolar)	127
Tablo 76 2010-2015 Döneminde İthalatın Ana Ticaret Ortağı Ükelere Göre Dağılımı ve Değişimi (yüzde)	128
Tablo 77 2015-2016 Ocak Aralık Döneminde Dış Ticarete Gelişmeler.....	129
Tablo 78 2015-2016 Ocak-Aralık döneminde Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına Göre İhracat (milyon dolar).....	130
Tablo 79 2015-2016 Ocak-Aralık döneminde Fasıllara Göre En Fazla İhracat (milyon dolar)	130
Tablo 80 2015-2016 Ocak-Aralık döneminde Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına Göre İthalat (milyon dolar)	131
Tablo 81 2015-2016 Ocak-Aralık döneminde Fasıllara Göre En Fazla İthalat (milyon dolar)	131

Tablo 82 2015-2016 Ocak-Aralık döneminde Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına Göre İhracat (milyon dolar).....	132
Tablo 83 2015-2016 Ocak-Kasım Dönemi Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına Göre İthalat (milyon dolar)	132
Tablo 84 2015-2016 Ocak-Aralık Döneminde Ülke Gruplarına Göre İhracat (milyon dolar)	133
Tablo 85 2015-2016 Ocak-Aralık Döneminde Ülke Gruplarına Göre İthalat (milyon dolar)	133
Tablo 86 2015-2016 Ocak-Aralık Döneminde En Fazla İhracat Yapılan Ülkelere Göre İhracatın Dağılımı ve Gelişimi	134
Tablo 87 2015-2016 Ocak-Aralık Döneminde En Fazla İthalat Yapılan Ülkelere Göre İthalatın Dağılımı ve Gelişimi	135
Tablo 88 2010-2016 Dönemi Reel Efektif Döviz Kuru (TÜFE bazlı, 2003 = 100)	137
Tablo 89 Yıllar İtibarıyla Yurt İçi İşgücü Piyasasına İlişkin Özet Göstergeler (2010-2015)	140
Tablo 90 İstihdam ve İşgücü Piyasasının Durumu (2007-2015) 15+ yaş, Bin Kişi.....	141
Tablo 91 İstihdam Edilenlerin Ekonomik Faaliyete Göre Dağılımı (2007-2016), Bin Kişi..	143
Tablo 92 Mevsim Etkilerinden Arındırılmış İşgücü Göstergeleri, (2005-2015 İtibarıyla), 15+ yaş, Bin Kişi	145
Tablo 93 Mevsim Etkilerinden Arındırılmış Ekonomik Faaliyete Göre İstihdam, (2005-2015), Bin Kişi	146
Tablo 94 2006-2017 Dönemi İçin İşgücü Piyasası Göstergelere İlişkin Öngörüler (15+ yaş, Bin Kişi)	147
Tablo 95 İstihdam Edilenlerin İşteki Çalışma Durumuna Göre Dağılımı (2014-2016)	151
Tablo 96 Toplu İş Sözleşmeleri – Grev Uygulamaları (1984-2015).....	152
Tablo 97 Toplam Sanayide Birim Ücret Endeksi (Çalışılan Saate Göre).....	153
Tablo 98 Aylık Asgari Ücretteki Gelişmeler, Artış Oranları ve Çeşitli Göstergeler	154
Tablo 99 İşgücü Maliyetlerinde ve Net Ele Geçen Ücretlerdeki Gelişmeler (2007-2015)....	155
Tablo 100 Sosyal Sigorta Programlarının Kapsadığı Nüfus (2013 – 2015)	156
Tablo 101 Temel Doğurganlık ve Ölümlülük Göstergeleri (2009-2015)	159
Tablo 102 Yıllara, Yaş Grubuna ve Cinsiyete Göre Nüfus (2007-2015).....	160
Tablo 103 Yıllara ve Cinsiyete Göre İl/İlçe Merkezi, Belde/ Köy Nüfusu (2007-2015).....	161
Tablo 104 İllerin Nüfusundaki Değişim (2015-2016).....	163
Tablo 105 Sağlık Alanında Gelişmeler, 2009-2014.....	166
Tablo 106 Eğitim Kademeleri İtibarıyla Okullaşma Oranları (2009-2010 / 2014/2015).....	168
Tablo 107 Temel Ekonomik Göstergeler (2010-2016)	175

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1 Dünya ve Ülke Grupları GSYH Büyüme Oranları (Sabit Fiyatlarla, Yüzde)	13
Grafik 2 Uluslararası Emtia Fiyatlarındaki Gelişmeler (Yıllık Yüzde Değişim).....	14
Grafik 3 Dünya Mal ve Hizmet Ticaretindeki Gelişmeler (Yıllık Yüzde Değişim)	15
Grafik 4 Küresel Ticaretteki Gelişmeler: Baltık Kuru Yük Endeksi (Endeks Değeri)	17
Grafik 5 ABD Dolarının Diğer Para Birimleri Karşısındaki Değerindeki Gelişim	18
Grafik 6 Ham Petrol Fiyatlarındaki Gelişmeler (Yıllık Ortalama, Cari Fiyatlarla, ABD Doları)	19
Grafik 7 Tüketici Fiyatlarındaki Gelişmeler (1983-1999)	22
Grafik 8 Temel Ekonomik Göstergelerdeki Gelişmeler (*) (1983-1999).....	23
Grafik 9: Tüketici Fiyatlarındaki Gelişmeler (2000-2009)	26
Grafik 10: Temel Ekonomik Göstergelerdeki Gelişmeler (*) (1999-2009).....	27
Grafik 11: Temel Ekonomik Göstergelerdeki Gelişmeler (*) (2007-2014).....	28
Grafik 12: TÜİK Revizyonlarına Göre GSYH Reel Büyüme Oranlarındaki Gelişmeler (Yüzde).....	30

Grafik 13: Çeyrek Dönemler İtibariyle GSYH Büyüme Hızları (zincirlenmiş hacim endeksine göre, yüzde).....	35
Grafik 14: 2015 Yılı GSYH Sektörler Toplamı Dağılımı (Yüzde, Pay).....	39
Grafik 15 Tarım Sektöründeki Büyüme ve GSYH İçindeki Payı (2010-2015).....	41
Grafik 16 Ana Sektörlerin Yıllık Büyüme Oranlarındaki Gelişim (2005-2015, yüzde).....	45
Grafik 17 Aylık Sanayi Üretim Endeksi (Mevsim ve Takvim Etkilerinden Arındırılmış Sanayi Üretim Endeksi) (2010=100)	46
Grafik 18 Madencilik Sektöründeki Büyüme ve GSYH İçindeki Payı (2010-2015)	48
Grafik 19 İmalat sanayiinin Büyüme ve GSYH İçindeki Payı (2010-2015)	50
Grafik 20 18 Elektrik Üretimi ve Dağıtımının Büyümesi ve GSYH İçindeki Payı (2010-2015)	58
Grafik 21 Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimindeki Payları (2014, yüzde).....	59
Grafik 22 Net elektrik tüketiminin sektörlere göre dağılımı (2014)	60
Grafik 23 Toptan ve Perakende Ticaret Sektöründeki Büyüme ve GSYH İçindeki Payı (2010-2015).....	62
Grafik 24 Ticaret Borsaları İşlem Hacmindeki Gelişmeler.....	63
Grafik 25 Konaklama ve Yiyecek Hizmetleri Sektörü Büyüme Hızı ve GSYH İçindeki Payı (2010-2015).....	64
Grafik 26 Ulaştırma ve Depolama Sektöründeki Büyüme ve GSYH İçindeki Payı (2010-2015)	67
Grafik 27 İl Düzeyinde Kişi Başına GSYH (dolar) ve 2004-2014 Dönemi İçindeki Artışa Göre İllerin Sıralaması	73
Grafik 28 Türkiye Lorenz Eğrisi 2010-2011 (*).....	76
Grafik 29 Türkiye 2011-2013 Dönemi İçin Lorenz Eğrileri (*)	77
Grafik 30 Türkiye 2013-2015 Dönemi İçin Lorenz Eğrileri (*)	79
Grafik 31 Kamu Kesimi Genel Dengesi (GSYH'ye oran, yüzde)	80
Grafik 32 Toplam Kamu Faiz Harcamaları/ GSYH (Yüzde).....	81
Grafik 33 Kamu Borç Stoku (GSYH'ya oran, yüzde)	82
Grafik 34 Merkezi Yönetim İç ve Dış Borç Stoku (GSYH'ya oran, Yüzde).....	84
Grafik 35 Türkiye Brüt Dış Borç Stoku (GSYH'ya oran, Yüzde)	85
Grafik 36 1986-2016 Döneminde Özelleştirme İşlemleri (Milyon ABD Doları).....	88
Grafik 37 Kamu Sabit Sermaye Yatırımları Gelişimi (GSYH'ya oran, Yüzde)	89
Grafik 38 1998-2015 Kamu Sabit Sermaye Yatırımlarının Bütçe Türleri İtibariyle Dağılımı (Yüzde).....	90
Grafik 39 2007-2016 Dolaylı-Dolaysız Vergi Payları Gelişimi (Yüzde Pay)	99
Grafik 40 2007-2016 Dolaysız Vergilerdeki Gelişim (GSYH'ya oran, yüzde).....	100
Grafik 41 ÖTV ve KDV'deki Gelişmeler (GSYH'ya oran, yüzde).....	101
Grafik 42 İç Borçlanmanın Ortalama Maliyeti ve Vadesi (Aralık 2006- Aralık 2015).....	106
Grafik 43 GSYH Büyüme Oranı, Cari İşlemler Dengesi İlişkisi	108
Grafik 44 1980-1999 Dönemi Dış Ticaret Gelişimi (GSYH'ya Oran, Yüzde)	117
Grafik 45 1980-1999 Dönemi Dış Ticaret Gelişimi (milyon dolar)	117
Grafik 46 2000-2015 Dönemi Dış Ticaretin Gelişimi (GSYH'ya Oran, Yüzde)	119
Grafik 47 2000-2015 Dönemi Dış Ticaretin Gelişimi (milyar dolar)	119
Grafik 48 Suriyeli Göçmen Nüfusun Türkiye İçindeki Dağılımı	165

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ABS	Analitik Bütçe Sistemi
ADNKS	Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
BIS	Uluslararası Ödeme Bankası, Bank for International Settlements
BOTAŞ	Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi
DHMI	Devlet Hava Meydanları İşletmesi
Dolar	ABD Doları
DSÖ	Dünya Sağlık Örgütü
EUROSTAT	Avrupa Birliği İstatistik Ofisi (European Statistics Office)
FED	Amerikan Merkez Bankası (Federal Reserve)
GEGP	Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı
GSMH	Gayrisafi Milli Hasıla
GSYH	Gayrisafi Yurtiçi Hasıla
ILO	Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labour Organization)
IMF	Uluslararası Para Fonu (International Money Fund)
KDV	Katma Değer Vergisi
KHB	Kamu Hesapları Bülteni
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsü
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
OECD	Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (Organisation for Economic Co-operation and Development)
OHAL	Olağanüstü Hal
OVP	Orta Vadeli Program
ÖİB	Özelleştirme İdaresi Başkanlığı
ÖSYM	Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi
ÖTV	Özel Tüketim Vergisi

SGK	Sosyal Güvenlik Kurumu
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCDD	Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları
TCMB, MB	Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TEFE	Toptan Eşya Fiyatları Endeksi
TİSK	Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
TNSA	Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması
TÜFE	Tüketici Fiyatları Endeksi
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
WEO	Dünya Ekonomik Görünümü (World Economic Outlook)
Yİ-ÜFE	Yurtiçi üretici Fiyatları Endeksi

SUNUŞ

2016 yılında küresel ekonomide Japonya ve AB'deki parasal genişleme politikalarına rağmen ekonomik faaliyetlerde istenen ölçüde bir gelişme sağlanamamış, küresel ticaret yavaşlamıştır. 2012 yılından beri yaklaşık yüzde 3 civarında büyüyen dünya ekonomisinin, düşük büyüme trendi 2016 yılında da devam etmiştir. İngiltere'nin AB'den ayrılma kararı (Brexit) sonrasında İngiltere ve AB arasındaki ilişkiler bütün Dünya ekonomisini etkileyecek potansiyelde yeni bir döneme girmiştir. ABD'de yeni dönemde iş başına gelen hükümetin genişlemeci maliye politikası ve korumacı dış ticaret politikası tercihinin, enflasyon üzerinde ülkenin büyüme hızındaki yükselme eğiliminden kaynaklanan mevcut baskıyı daha da güçlendireceği ve dolayısıyla FED'i faiz artırımına yönelteceği değerlendirilmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerde büyüme performansı emtia ihracatçısı ülkeler kaynaklı olarak zayıflamış, Brezilya ekonomisi yüzde 3,8 oranında, Rusya ise yüzde 0,6 daralmıştır. IMF'ye göre dünya ekonomisinin 2016 yılında yüzde 3,1 oranında , 2017 ve 2018 yıllarında ise sırasıyla yüzde 3,4 ve yüzde 3,6 oranında büyümesi beklenmektedir. Ancak bu artışların emtia fiyatlarındaki düşük seviye, İngiltere'nin Brexit kararı, İtalyan bankacılık sistemindeki sorunların önümüzdeki dönemde küresel ekonomide büyümeyi sınırlandıracağı öngörülmektedir. Bu bağlamda, küresel ekonominin büyüme tuzağına düşmesi beklenmektedir.

2016 yılında 15 Temmuz darbe girişimi ve ardından ülke çapında OHAL ilan edilmesi, Rusya ile yaşanan krizin yumuşamasına rağmen bunun ekonomiye yansımaması ve artan terör olayları dolayısıyla turizm sektöründe yaşanan önemli daralma ülke ekonomisini etkileyen temel konular olmuştur. İstanbul'da ve büyükşehirlerde gerçekleşen büyük çaplı ve özellikle turistleri hedef alan terör eylemleri ve ekonomideki beklentilerin bozulmasıyla özel tüketim yavaşlamıştır. Küresel gelişmelerin de etkisiyle Türkiye'den büyük miktarlarda sermaye çıkışı yaşanmış ve Türk Lirası ABD Doları başta olmak üzere diğer para birimleri karşısında 2016 yılın yüzde 21,5 değer kaybetmiş ve bu, özel kesimin dış borçlarının yüksekliği Türkiye'nin dış borç stokunda önemli artışlara yol açmıştır. 2016 yılının ilk iki çeyreğinde yüzde 4,5 büyüyen ekonomi kamu harcamalarındaki yüksek artışa rağmen üçüncü çeyrekte yüzde 1,8 daralmıştır. Orta Vadeli Planda 2016 yılsonu büyümesinin yüzde 3,2, 2017 yılında ise yüzde 4,4 oranında olacağı öngörülmüştür.

2016 yılında yaşanan siyasi gelişmelerin, OHAL ilanı, terörle mücadele ve Fırat Kalkanı hareketi gibi nedenlerin etkileri ile 2017 yılında da Anayasa değişikliği gibi ekonomi dışı faktörler Türkiye ekonomisinin büyüme performansına ve yönüne baskın şekilde etki edecek unsurlar olacaktır. Ayrıca, önümüzdeki dönemde cari açık, turizm sektöründeki gelişim, Suriyeliler ve göç yönetimi, özel kesim borçluluğu, TÜİK'in GSYH hesaplarındaki revizyonunun politika yansımaları, Kamu Özel İşbirliği uygulamaları, bütçe-nakit gerçekleşme farklılıkları konuları önemli gündem maddeleri olacaktır.

Bu Raporun hazırlanmasında katkılarından dolayı Prof. Dr. Semih ÖZ'e teşekkür eder, Türkiye ve dünya ekonomisindeki durumun iktisadi verilerle desteklenerek özetlendiği 2016 Yılı TÜRMÖB Ekonomik Raporu'nun tüm odalarımıza, üyelerimize ve okuyucularına faydalı olmasını diler, saygılarımızı sunarız.

Prof. Dr. Cemal YÜKSELEN

TÜRMÖB Genel Başkanı

GİRİŞ

2016 yılında küresel ekonomide Japonya ve Avrupa Birliği (AB) Merkez bankaları tarafından uygulanan parasal genişleme politikaları nedeniyle düşük ve hatta negatif faizli bir ekonomik ortama rağmen ekonomik faaliyetlerde istenen ölçüde bir gelişme sağlanamamış, küresel ticaret yavaşlamaya devam etmiştir. 2012 yılından beri yaklaşık yüzde 3 civarında büyüyen dünya ekonomisinin, düşük büyüme trendini devam ettirmektedir. Bu bağlamda, OECD'nin ifadesiyle küresel ekonomi, büyüme tuzağına düşmüştür. 2016 yılında IMF'ye göre dünya ekonomisinin yüzde 3,1 oranında büyümesi beklenmektedir.

İngiltere'de yapılan referandumda, seçmenlerin İngiltere'nin AB'den çıkması (Brexit) yönünde oy kullanmasıyla verilen Brexit kararı sonrasında İngiltere ve Avrupa Birliği arasındaki ilişkiler yeni bir döneme girmiştir. Söz konusu kararın ekonomi çevrelerinde ve piyasalarda olumsuz yansımaları olmakla beraber İngiltere ve AB'nin genel ekonomik faaliyetleri üzerindeki olumsuz etkisi henüz uygulama aşamasına geçilmediğinden dolayı sınırlı kalmıştır. Bu etkinin sonuçlarının önümüzdeki yıllarda görülmesi beklenmektedir. ABD'de yeni dönemde iş başına gelen hükümetin genişlemeci maliye politikası ve korumacı dış ticaret politikası tercihi zaten ABD'de artan büyüme sebebiyle enflasyon üzerindeki mevcut baskıyı daha da güçlendireceği ve dolayısıyla FED'i faiz artırımına yönlendireceği değerlendirilmektedir. Bunun da Türkiye ve benzeri gelişmekte olan ülkelere olan yatırımları azaltacağı ve küresel belirsizlikleri ve fonlama maliyetlerini artıracığı değerlendirilmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerde büyüme performansı emtia ihracatçısı ülkeler kaynaklı olarak zayıflamıştır. Çin ekonomisi 2016 yılında mevcut verilere göre yüzde 6,7 oranında büyüyerek yüzde 6,5-7 bandındaki 2016 yılı büyüme hedefine uygun bir büyüme performansı sergilemiştir. Ülke ekonomisindeki yapısal dönüşüm, büyümenin sürükleyicisi olarak öne çıkan tüketim harcamalarındaki artıştan izlenebilmektedir. Brezilya ekonomisi, 2015 yılına benzer şekilde yüzde 3,8 oranında, Nijerya yüzde 1,5 oranında daralmıştır. Rusya ekonomisi ise 2016 yılında yüzde 0,6 oranında daralmakla beraber bir önceki yıldaki yüzde 3,7 daralamaya kıyasla ekonomideki küçülme oransal olarak sınırlı kalmıştır. Bu bağlamda, küresel ekonomi, OECD'nin ifadesiyle, büyüme tuzağına düşmüştür.

2017 ve 2018 yıllarına ilişkin olarak dünya ekonomisi büyüme oranlarında kısmi bir iyileşme beklenmektedir. IMF'ye göre 2017 ve 2018 yılları büyüme projeksiyonları sırasıyla yüzde 3,4 ve yüzde 3,6 seviyesinde olmuştur. Uluslararası kuruluşlarca yapılan değerlendirmelerde, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin büyümelerinde artış öngörülmektedir. Ancak bu artışların emtia fiyatlarındaki gelişmeler, Çin ekonomisinin büyümesindeki yavaşlama, İngiltere'nin Brexit kararı, İtalyan bankacılık sistemindeki sorunlar gibi nedenlerle sınırlı düzeyde kalması beklenmektedir. Bu çerçevede, önümüzdeki yakın gelecekte küresel ekonomide ve özel olarak Türkiye'nin ticaret ortaklarında güçlü bir yurtdışı talep görülmemektedir. Bu durumun, ihracatın büyüme etkisini sınırlandıracak temel bir etken olduğu değerlendirilmektedir.

Türkiye'nin kronikleşen cari açık sorunu ve bunun arkasında yatan temel nedenlerin muhtemel etkilerinin devam etmesi ile birlikte 2016 yılının ikinci yarısından itibaren yaşanan siyasi olaylar da Türkiye ekonomisinde yavaşlamaya neden olmuştur.. 2015 yılında Rusya ile yaşanan kriz ve artan terör olaylarıyla turizm sektöründeki daralma 2016 yılında derinleşmiş, Rusya ile ilişkilerin onarılmasına rağmen bunun ekonomiye yansımaları henüz çok sınırlı kalmıştır. Ülkede OHAL'in uygulamaya konulması ve sonra uzatılmasının yanında İstanbul'da ve büyükşehirlerde gerçekleşen büyük çaplı terör eylemleriyle artan güvenlik

endişeleri sebebiyle turizm başta olmak üzere ekonomik faaliyetlerde ciddi bir yavaşlama kaydedilmiştir.

ABD Merkez Bankasının parasal sıkılaştırma yönündeki sinyallerinin yanında mevcut siyasi gerilim sebebiyle Türkiye'den büyük miktarlarda sermaye çıkışı yaşanmış ve Türk Lirası ABD Doları başta olmak üzere diğer para birimleri karşısında 2016 yılı sonunda bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 21,5 değer kaybetmiştir. Bu çerçevede, 2016 yılının ilk iki çeyreğinde yüzde 4,5 büyüyen ekonomi üçüncü çeyrekte yüzde 1,8 daralmıştır. Orta Vadeli Programda (OVP) 2016 yılsonu büyümesinin yüzde 3,2 olarak gerçekleşeceği tahmin edilmiştir. 2016 yılında yüzde daha önce yüzde 7,5 olarak belirlenen yılsonu Tüketici Fiyatları Endeksindeki (TÜFE) değişim yüzde 7,8 olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, yakın gelecekte güçlü bir yurtiçi talep de görülmemektedir.

Türkiye İstatistik Kurumu tarafından Aralık 2016'da yapılan GSYH revizyonu ile daha önce açıklanmış GSYH hesapları ve diğer ekonomik göstergeler arasında önemli farklılıklar oluşmuştur. Her ne kadar kullanılan yöntemdeki iyileştirmeler olumlu karşılanırsa da açıklanan verilerle önceki veriler arasında tasarruf oranlarındaki artışlar, madencilik ve enerji sektöründeki gelişmeler gibi birçok hususun yeniden gözden geçirilmesine ihtiyaç bulunduğu değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, verilerin gözden geçirilmesi, bu doğrultuda gerekirse verilerin düzeltilmesi yahut verilerin teyit edilmesi durumunda ülkede uygulanan bireysel emeklilik sisteminin uygulamaya konulması gibi tasarruf oranlarının artırılmasına yönelik kamusal maliyetleri artırıcı politikaların yeniden gözden geçirilmesine ihtiyaç bulunduğu değerlendirilmektedir.

Kamu mali dengelerinin sürdürülebilirliği açısından Kamu Özel İşbirliği modeli çerçevesinde yapılan yatırımlara sağlanan garantilerin ve bu kapsamda söz konusu yatırımların kamu maliyesine etkilerinin yakından izlenmesi gerektiği değerlendirilmektedir. Bu kapsamda, sağlık, ulaştırma ve havaalanı sektörlerinde gerçekleşen yatırımlara ilişkin ortaya çıkabilecek yüksek boyutlu maliyetlerin kısmen de olsa bütçeye entegre edilmesi ihtiyatlılık ve saydamlık ilkesi gereği büyük önem arz etmektedir. Ayrıca, bütçe gerçekleştirmeleri ile nakit gerçekleştirmeler arasında son dönemde ortaya çıkan büyük çaplı farklılıklara yol açan bütçe uygulamalarına son verilmesinin kamu mali istatistiklerine olan güveni artıracığı değerlendirilmektedir.

2011 yılından beri Suriye'de devam eden krize yönelik olarak son dönemde önemli ilerleme sağlanan barış görüşmelerinin Türkiye'de misafir edilen 2,5 milyon Suriyeli'nin ülke içindeki durumunu netleştirme bakımından önemli bir fırsat olduğu değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, uluslararası bir insani kriz niteliğine dönüşen ve gerek ekonomik gerek toplumsal maliyetiyle önemli bir sorun alanı oluşturan Suriye'den gelenlere yönelik kalıcı yapısal çözümler geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bunların, eğitimi, dil yeterliliklerinin geliştirilmesi ve topluma entegrasyonu, istihdam piyasasında zaten artmakta olan işsizleri olumsuz etkilemeyecek bir yapıda çözümlerin geliştirilmesi ve önemli bir kısmının geri dönüş planlamasının yapılması önem orta ve uzun vadeli toplumsal gelişim açısından büyük önem taşımaktadır.

Ülkenin içinden geçtiği zor dönemde; terör hadiseleri ve terör örgütleriyle mücadele büyük önem arz etmektedir. Diğer taraftan, siyasi düzlemdeki gerilimin toplumsal ayrışmayı ve kutuplaşmayı körükleyici değil kapsayıcı ve toplumsal bütünlüğü güçlendirici bir mahiyette yürütülmesi büyük önem arz etmektedir.

2016 yılı sonu itibariyle henüz yılın bütününe ait verilerin açıklanmaması, bir çok kamu kurumunun henüz faaliyet raporlarını açıklamaması kısıtı altında 2016 yılında Dünya ve Türkiye'de yaşanan iktisadi gelişmeler Raporun izleyen bölümlerinde belirtilmiştir.

DÜNYA EKONOMİSİNDEKİ GELİŞMELER

1970'li yıllarda Bretton Woods sisteminin çözülmesi ve petrol krizi, gelişmiş ülke ekonomilerinde, kar düşüşleri, sermaye birikimindeki yavaşlama, işsizlikte artışlarla beraber maliyet artışı kaynaklı yükselen enflasyon gibi ekonomik dengesizliklere ve mali tikanıklara yol açmıştır. Gelişmiş ülkelerdeki yapısal ekonomik sorunlar az gelişmiş ülkelere de yansımış ve 1980'lerin başında bu ülkelerde ciddi borç krizleri meydana gelmiştir. Borç krizleri nedeniyle az gelişmiş ülkeler, IMF ve Dünya Bankası eliyle genelleştirilmeye başlanan istikrar programı ve yapısal uyum politikaları çerçevesinde yeni dünya düzenine dahil olmuşlardır. Böylece gelişmiş ülkelerin sermayelerine yeni yatırım ve ihracat alanları açılarak, sermaye birikimini ve büyüme sürecini destekleyecek yeni kaynaklar yaratılmıştır.

1980'lerin başından itibaren ABD ve İngiltere'de o döneme kadar uygulanan karma ekonomi ve refah devleti politikalarının tersi yönünde, devletin ekonomideki rolünü azaltmayı hedefleyen yeni ekonomi politikaları uygulamaya konulmuştur. Sermayenin uluslararası alanda dolaşımı serbestleşirken, dış ticaretin serbestleştirilmesi küresel yaygınlık kazanmıştır. İthal ikameci büyüme modellerinin yerini ihracata dayalı büyüme modelleri almıştır.

1980 sonrası dönemde bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişme bir taraftan malların ve sermayenin dolaşım hızını arttırırken, diğer taraftan küresel ölçekte uluslararası mali piyasaların entegrasyonuna katkı sağlamıştır. Bu yeni ekonomik yapıda, sermaye kesimi tarafından yeni ve giderek daha karmaşıklaşan yatırım araçlarının üretilmesiyle, sermaye, sanayi alanından spekülatif finansal alana kaymıştır. Gelişmiş ülkelerde tüketici talebindeki yetersizlik giderek genişleyen kredi hacmiyle giderilmeye çalışılmış, şirketler ve devletler kaynak yetersizliğini borçlanarak kapatma yoluna gitmişlerdir. Başta Amerikan Merkez Bankası (FED) olmak üzere merkez bankaları bu süreci destekleyecek para ve faiz politikaları izlerken, hükümetler de sermaye üzerindeki denetimleri ve banka sistemindeki kısıtlamaları önemli ölçüde kaldırmışlardır. Böylece, dünya ekonomisi 1990'larda yeni bir büyüme sürecine girerken, dünya hasılasının yüzlerce katı büyüklüğünde bir kredi köpüğü oluşmaya ve hızla büyümeye başlamıştır. Artan uluslararası ticari ve mali bağımlılık aynı zamanda ülke ekonomilerinin kırılganlığını da arttırmıştır.

Sermayenin küresel hareketliliğindeki artış ve yatırım araçlarının kontrolsüz gelişimi sonucunda, 1990'ların sonunda ABD'de Dot-com krizi olarak da adlandırılan ve NASDAQ endeksinde teknoloji ve özellikle internet şirketlerine ait hisselerin büyük değer kaybettiği ani bir çöküşle son bulduğu bir kriz yaşanmıştır. Finansal işlem ve yatırım araçlarındaki kontrolsüz gelişim, özellikle ABD'de devam etmiştir. 1990'lı yıllardan beri artan finansal genişleme ve borç birikimi ile bankacılık sisteminin zayıflıkları ABD'de özellikle konut piyasasında yeni bir balonun oluşmasına yol açmış ve 2007 yılının sonlarında başlayan durgunluk ve daralma, Lehman Brothers'ın batmasına izin verildiği 2008 yılı Eylül ayında derinleşmiş ve sonrasında mali kriz ABD'den tüm dünyaya yayılarak küresel bir mahiyet almıştır. 1929 krizinden sonra kaydedilen bu en derin ve uzun küresel mali kriz döneminde bankacılık sistemi büyük zarar görmüş, finansal sistem iflas noktasına gelmiştir. Bu süreçte, ABD ve Avro Bölgesi ülkeleri başta olmak üzere küresel çapta krizden çıkış amacıyla büyük ölçekli parasal genişleme ve ekonomiyi canlandırma paketleri uygulamaya konulmuş ve krizin daha da derinleşmesi engellenmiştir. Böylece, gelişmiş ülkelerde göstergeler iyileşmiş, 2010 ve 2011 yıllarında reel ekonomide ılımlı bir toparlanma başlamıştır. Gelişmiş ekonomilerde yaşanan ılımlı toparlanmanın yanında parasal genişleme sonucu oluşan likidite bolluğu, risk iştahını artırmış ve gelişmekte olan ekonomilere giden sermaye akımları artmıştır.

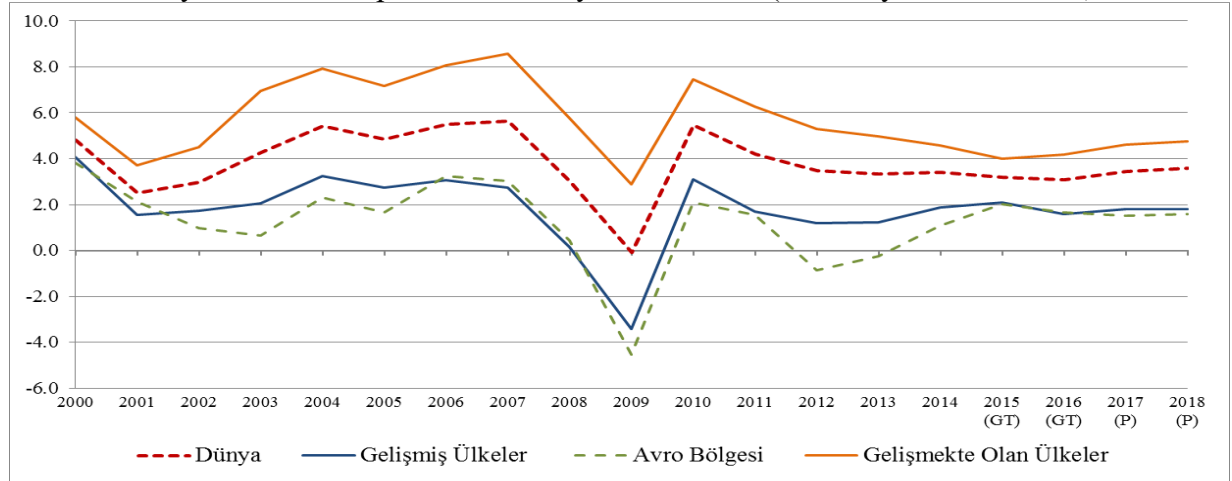
Krizin etkileri, krizi aşmaya yönelik kamu müdahalelerinin yarattığı borç yükleri ile birleşerek özellikle Avro bölgesinde kamu borç krizine yol açmıştır. Bu durum sıkı maliye

politikalarını gündeme getirmiş ve bu politikalarla, iç tüketim kapasitesinin azaltılması ve yaratılan kaynaklarla devletin borç yükünün temizlenmesi hedeflenmiştir. Ancak, kemer sıkma politikasına dayanan bu önlemler, iktisadi durgunluğu derinleştirmesi nedeniyle önemli bir açmaz oluşturmuştur. Böylece, küresel ekonomide 2010 ve 2011 yıllarındaki toparlanma eğilimi 2012 yılında Avro Bölgesindeki durgunluk, mali sürdürülebilirlik, sorunlu ülkelerin parasal birlikten ayrılacağına yönelik tartışmalar ile ABD'deki mali uçurum ve borç tavanı tartışmaları gibi gelişmiş ülkeler kaynaklı riskler sebebiyle sürdürülebilmiştir. Öte yandan, küresel büyümenin dinamiğini oluşturan gelişmekte olan ülkelerin çoğunun maruz kaldıkları yüksek sermaye girişlerinin oluşturduğu; enflasyon, reel kur değerlenmesi, hızlı kredi artışı risklerini azaltmak ve finansal güveni tesis etmek amacıyla uyguladıkları makro ihtiyati tedbirler ve azalan ihracat gelirleri, bu ülkelerin ekonomilerinin de yavaşlamasına neden olmuştur.

Aşağıdaki Grafikten de görüldüğü gibi; dünya ekonomisinin büyüme hızı 2011 yılındaki yüzde 4,2 seviyesinden 2012 ve 2013 yıllarında sırasıyla yüzde 3,5 ve 3,3'e gerilemiştir. Bu dönemde, gelişmiş ekonomilerde büyüme hızları 2012 ve 2013 yıllarında düşerek sırasıyla yüzde 1,2 ve yüzde 1,1'e olmuştur.

2012 ve 2013 yıllarında, Avro Bölge ekonomisi, sırasıyla, yüzde 0,8 ve yüzde 0,3 oranında daralarak zayıf bir büyüme performansı sergilemiştir. Bu gelişmede, Bölge ekonomisinin mali kriz sonrasında toparlanamaması ve küresel finansal krizin 2011 yılından sonra kamu borç krizine dönüşmesi etkili olmuştur. Avro Bölgesinde, düşük büyüme, deflasyon sebebiyle kamu borçları, işsizlik ve mali kırılganlık başlıca sorun alanları olmaya devam etmiştir. Avro Bölgesinde alınan önlemler sonucu finansal piyasalarda sağlanan iyileşmelerin reel kesime yansımaları sınırlı olmuştur.

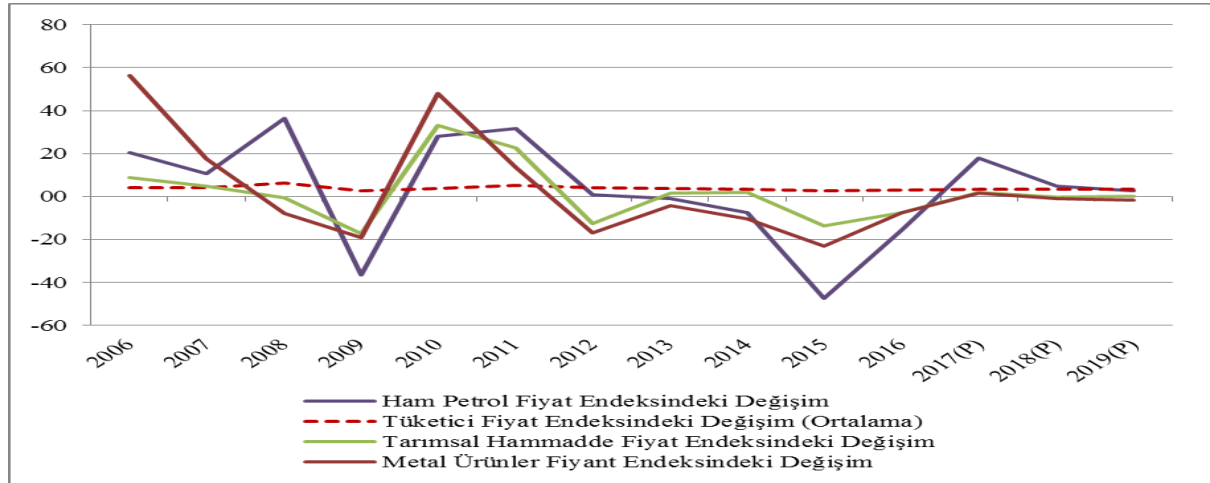
Grafik 1 Dünya ve Ülke Grupları GSYH Büyüme Oranları (Sabit Fiyatlarla, Yüzde)

Kaynak: IMF, World Economic Outlook Database, 2015 ve 2016 tahminleri ile 2017-2018 projeksiyonları WEO Ekim 2016 güncellemesinden alınmıştır.

Aynı dönemde yükselen piyasalar ve gelişmekte olan ekonomilerin büyüme hızları son 10 yılın büyüme ortalaması olan yüzde 6-6,5 seviyesinin altına gerileyerek, 2012 ve 2013 yıllarında sırasıyla yüzde 5,2 ve yüzde 5 oranında gerçekleşmiştir. Bu gelişmede, özellikle, 2012 yılından itibaren Çin ekonomisinin büyüme performansındaki yavaşlama etkili olmuştur.

Grafik 2 Uluslararası Emtia Fiyatlarındaki Gelişmeler (Yıllık Yüzde Değişim)

Kaynak: IMF, Ocak 2017'de güncellenen World Economic Outlook Database (WEO) Ekim 2016 veri setinden alınmıştır. (P) IMF Tahminlerini göstermektedir.

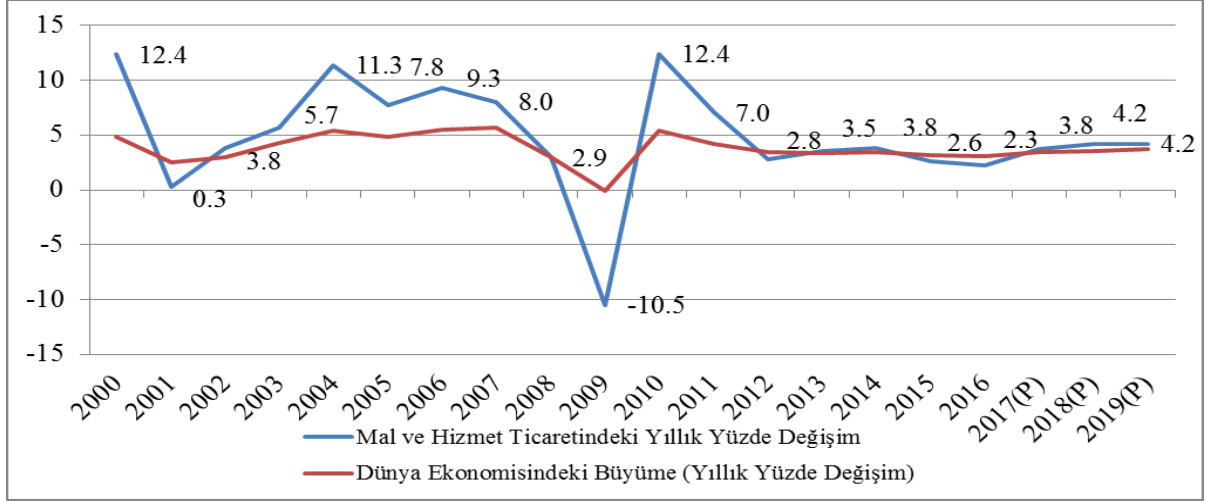
2014 yılında küresel ekonomi bir önceki yılın 0,1 puan üzerinde yüzde 3,4 oranında büyümüştür. 2014 yılı üçüncü çeyreğine kadar 100-110 dolar arasında dalgalanan varil başına ham petrol fiyatları, 2015 yılı Ocak ayında (Brent tipi ham petrol için) 50 doların altına kadar düşmüştür. 2014 yılı ortalarından itibaren düşük seyreden petrol ve emtia fiyatları gelişmiş ekonomilerin büyümelerini desteklerken emtia ihracatçısı ülkelerin büyümelerini yavaşlatmıştır. Ayrıca, Yunanistan kaynaklı finansal risklerin devam etmesi nedeniyle Avro Bölgesi genelinde istikrarlı bir toparlanma sağlanamamış ve Avro Bölgesinde yıllık büyüme yüzde 1,1 olarak gerçekleşmiştir. Böylece, 2014 yılında gelişmiş ülkelerdeki GSYH büyümesi bir önceki yılın 0,7 puan üzerinde yüzde 1,9 olarak gerçekleşirken gelişmekte olan ülkeler yüzde 4,6 oranında büyümüştür.

2015 yılında ise küresel ekonomik faaliyetler düşük düzeyde kalmaya devam etmiştir. Küresel büyümenin büyük ölçüde motoru olan gelişmekte olan ülkelerdeki ekonomik büyüme oranları kriz sonrasındaki ardışık beş yılda da gerilemiştir. 2015 yılında küresel büyüme; düşük emtia fiyatları, gelişmiş ülkelerin merkez bankalarının kararlarının yarattığı beklentiler, gelişmiş ekonomilerin yüksek borçluluk seviyeleri, gelişmekte olan ekonomilerin yapısal sorunları ve jeopolitik faktörler gibi çeşitli unsurlar nedeniyle yüzde 3,2'ye gerilemiştir.

Bununla beraber, küresel dış ticaret hacmindeki yıllık artış, gelişmiş ülkelerin dış ticaret hacminde kaydedilen yüzde 4 seviyesindeki artışın katkısıyla yüzde 2,7 olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılı ortalarından itibaren gerileyen emtia fiyatları, hammadde ihracatçısı gelişmekte olan ülkelerin satın alma gücünü ve yurtiçi talebini daraltmıştır. Böylece bu ülkelerin ticaret hacmindeki yıllık artış yüzde 0,3 seviyesinde kalmıştır.

2015 yılında dış ticaret gelirleri içerisinde emtia ihracatı önemli yer tutan Rusya ve Brezilya ekonomileri ciddi ölçüde daralmıştır. Uygulanan uluslararası ekonomik yaptırımların durumu daha da derinleştirdiği Rusya'da GSYH söz konusu yılda yüzde 3,7 daralırken, Brezilya'da bu oran negatif yüzde 3,8 olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 3 Dünya Mal ve Hizmet Ticaretindeki Gelişmeler (Yıllık Yüzde Değişim)

Kaynak: IMF, World Economic Outlook Database (WEO) Ekim 2016 veri setinden alınmıştır. (P) IMF projeksiyonlarını göstermektedir.

Tablo 1 Dünya Ekonomisinin Genel Görünümü

Yıllık Değişim (Yüzde)	Gerçekleşme Tahmini		Projeksiyon	
	2015	2016	2017	2018
Dünya (1)	3.2	3.1	3.4	3.6
Gelişmiş Ülkeler	2.1	1.6	1.9	2.0
ABD	2.6	1.6	2.3	2.5
Avro Bölgesi	2.0	1.7	1.6	1.6
Almanya	1.5	1.7	1.5	1.5
Fransa	1.3	1.3	1.3	1.6
İtalya	0.7	0.9	0.7	0.8
İspanya	3.2	3.2	2.3	2.1
Japonya	1.2	0.9	0.8	0.5
İngiltere	2.2	2.0	1.5	1.4
Kanada	0.9	1.3	1.9	2.0
Diğer Gelişmiş Ülkeler (2)	2.0	1.9	2.2	2.4
Gelişmekte Olan Ülkeler	4.1	4.1	4.5	4.8
Eski Sovyet Ülkeleri-AB Üyeleri Hariç	-2.8	-0.1	1.5	1.8
Rusya	-3.7	-0.6	1.1	1.2
Rusya Dışındaki Ülkeler	-0.5	1.1	2.5	3.3
Gelişmekte Olan Asya Ülkeleri	6.7	6.3	6.4	6.3
Çin	6.9	6.7	6.5	6.0
Hindistan	7.6	6.6	7.2	7.7
ASEAN 5'lisi (3)	4.8	4.8	4.9	5.2
Gelişmekte Olan Avrupa Ülkeleri	3.7	2.9	3.1	3.2
Latin Amerika ve Karayipler	0.1	-0.7	1.2	2.1
Brezilya	-3.8	-3.5	0.2	1.5
Meksika	2.6	2.2	1.7	2.0
Orta Doğu, Kuzey Afrika, Afganistan ve Pakistan	2.5	3.8	3.1	3.5
Suudi Arabistan	4.1	1.4	0.4	2.3
Sub-Saharan Afrika	3.4	1.6	2.8	3.7
Nijerya	2.7	-1.5	0.8	2.3
Güney Afrika	1.3	0.3	0.8	1.6
<i>Bilgi İçin</i>				
Az Gelişmiş Ülkeler	4.6	3.7	4.7	5.4
Dünya (Piyasa fiyatlarıyla)	2.6	2.4	2.8	3.0
Dünya Ticaret Hacmi (4)	2.7	1.9	3.8	4.1
Gelişmiş Ülkeler	4.0	2.0	3.6	3.8
Gelişmekte Olan Ülkeler	0.3	1.8	4.0	4.7

Kaynak: IMF, World Economic Outlook (WEO) Update, Ocak 2017

Not: Reel efektif döviz kurlarının 4 Kasım-2 Aralık arası dönemdeki seviyesinde sabit olacağı varsayılmıştır. Ekonomiler ekonomik büyüklüğe göre listelenmiştir. Topulaştırılmış çeyreklik veriler mevsimsel olarak düzeltilmiştir.

(1) Dünya çıktısı hesaplamalarında, Dünya yıllık GSYH'sının yaklaşık yüzde 90'ı Satın Alma Gücü Paritesi (PPP) ağırlıklarına göre yapılmıştır. Gelişmekte olan ülke hesaplamalarında ise bu ülkelerin çeyreklik GSYH'ları için bu oran yaklaşık yüzde 80 seviyesindedir.

(2) G7 ülkeleri (Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, İngiltere ve ABD) ile Avro Bölgesi ülkeleri hariçtir.

(3) Endonezya, Malezya, Filipinler, Tayland, Vietnam.

(4) Mal ve hizmet ihracat ve ithalat hacmi büyüme oranlarının basit ortalamasıdır.

2016 yılında ise Japonya ve AB Merkez bankaları tarafından uygulanan parasal genişleme politikaları nedeniyle düşük ve hatta negatif faizli bir ekonomik ortama rağmen ekonomik faaliyetlerde istenen ölçüde bir gelişme sağlanamamış, küresel ticaret yavaşlamaya devam etmiştir. 2012 yılından beri yaklaşık yüzde 3 civarında büyüyen dünya ekonomisinin, düşük büyüme trendini devam ettirmek suretiyle, 2016 yılında OECD'ye göre yüzde 2,9, IMF'ye göre ise yüzde 3,1 oranında büyümesi beklenmektedir. Bu gelişmede, küresel ticaretteki yavaşlama, ABD ve İngiltere başta olmak üzere ortaya çıkan siyasi gelişmeler, uluslararası göç ve artan güvenlik endişeleriyle piyasa beklentilerinin bozulması, hammadde fiyatlarının düşük seyretmesi ve bazı gelişmekte olan ülke ekonomilerinin toparlanamamasında etkili olmuştur.

2016 yılında küresel ticaretteki yavaşlama devam etmiştir. 2014 ve 2015 yıllarında, sırasıyla, yüzde 3,8 ve yüzde 2,6 olarak kaydedilen küresel ticaretin büyüme oranlarındaki azalma eğilimi devam etmiş ve 2016 yılında yüzde 2,3 olarak gerçekleşmiştir. Buna göre, 2016 yılında küresel dış ticaret hacmindeki yıllık artış, son 35 yıl gerçekleştirmeleri incelendiğinde, yaklaşık yüzde 5 seviyesindeki ortalama büyüme oranının oldukça gerisinde gerçekleşmiştir.

Küresel ticaret hacmindeki gelişmeleri izlemeye yönelik olarak küresel deniz ticaretinin yoğunluğunu ve hangi düzeyde seyrettiğini gösteren Baltık Kuru Yük Endeksindeki gelişmeler de bu eğilimi teyit etmektedir. Endeks, yıllık ortalamalar çerçevesinde değerlendirildiğinde, 2014 yılında ortalama 1.113 seviyesindeyken, 2015 yılında bu oran 718'e ve 2016 yılında ise 678'e gerilemiştir. Söz konusu Endeks, küresel kriz döneminde 700'lü seviyelerdeyken 11 Şubat 2016 tarihinde kriz dönemlerinin bile altında 290 seviyesine kadar düşmüştür. 2016 yılı sonuna doğru Endeks toparlanmış ve 23 Aralık tarihinde 961 olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 4 Küresel Ticaretteki Gelişmeler: Baltık Kuru Yük Endeksi (Endeks Değeri)

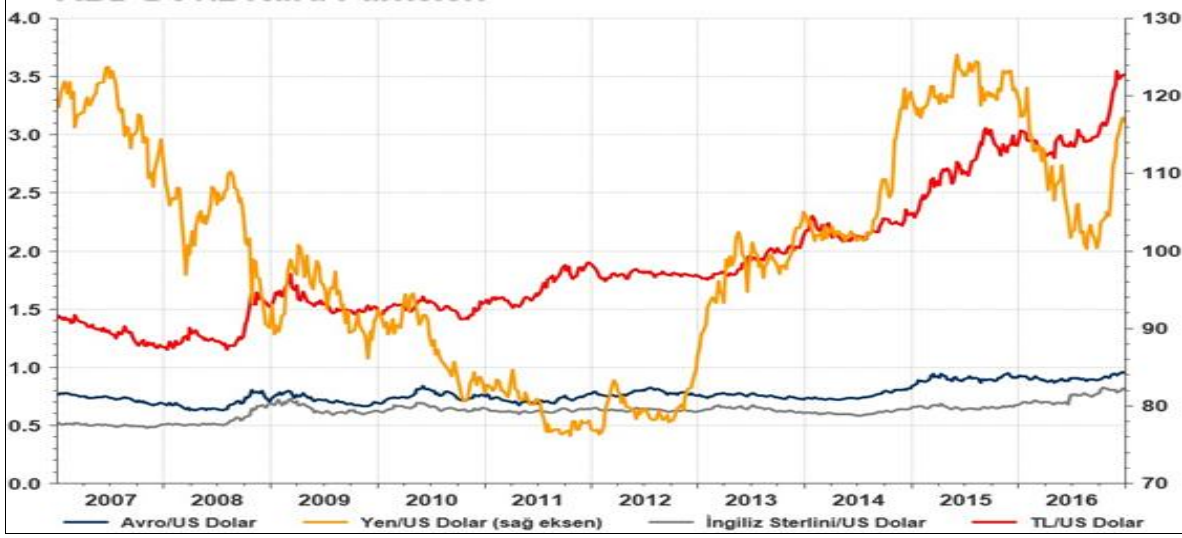
Kaynak: www.quandl.com, Erişim tarihi 23.1.2017.

2016 yılında ABD ekonomisinin yüzde 1,6 oranında büyümesi beklenmektedir. Son dönemde mali krizden çıkış amacıyla FED tarafından uygulanan parasal genişlemenin aksi yönünde parasal sıkılaştırma eğilimi sebebiyle ABD doları diğer ülke para birimleri karşısında önemli ölçüde değer kazanmıştır. Bunun yanında, ABD seçimlerinde Başkanlığa seçilen Trump döneminde seçim taahhütleri çerçevesinde kamu harcamalarının artırılmasının enflasyon üzerinde oluşturacağı baskı sebebiyle de FED tarafından daha hızlı parasal sıkılaşmaya gidilebileceği beklentileri etkili olmuştur.

Avro Bölgesinde geçtiğimiz iki yıl içerisinde uygulanan varlık alım programının ve uzun süredir devam eden genişleyici para politikasının etkisiyle büyüme desteklenmekle birlikte 2016 yılında büyüme oranları beklenen seviyeye ulaşmamış ve yüzde 1,7 oranında

gerçekleşmiştir. Bölge ülkelerinde işsizlik oranı geçmiş yılların ortalamalarının üzerinde, enflasyon ise yüzde 2 olarak belirlenen hedefin altında seyretmektedir.

Grafik 5 ABD Dolarının Diğer Para Birimleri Karşısındaki Değerindeki Gelişim

Kaynak: Reuters

İngiltere’de yapılan Referandumda, seçmenlerin İngiltere’nin AB’den çıkması (Brexit) yönünde oy kullanmasıyla verilen Brexit kararı sonrasında İngiltere ve Avrupa Birliği arasındaki ilişkiler yeni bir döneme girmiştir. Söz konusu kararın ekonomi çevrelerinde ve piyasalarda olumsuz yansımaları olmakla beraber İngiltere ve AB genel ekonomik faaliyetler üzerindeki olumsuz etkisi sınırlı kalmıştır.

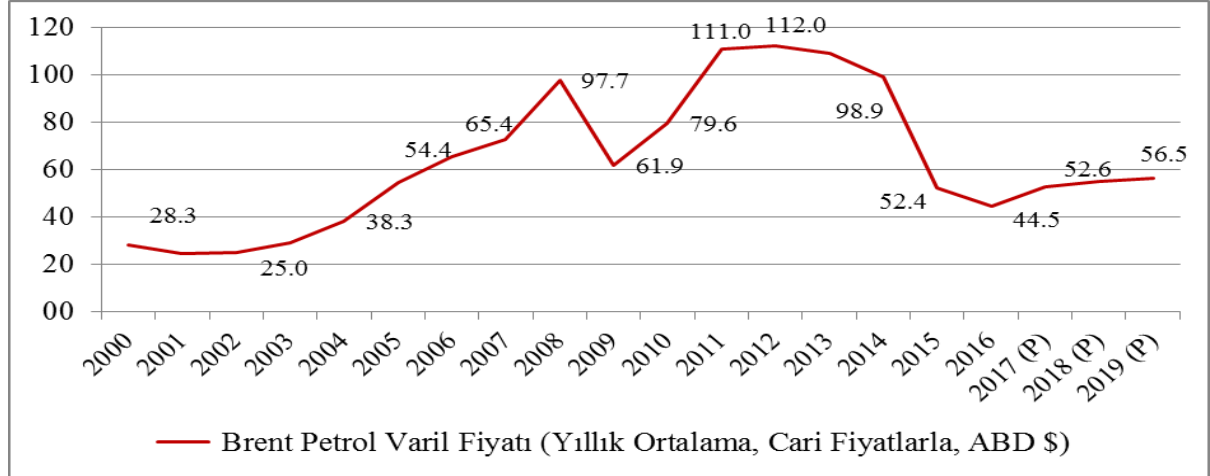
Gelişmekte olan ülkelerde büyüme performansı emtia ihracatçısı ülkeler kaynaklı olarak zayıflamıştır. Çin ekonomisi 2016 yılında yüzde 6,7 oranında büyüyerek yüzde 6,5-7 bandındaki 2016 yılı büyüme hedefine uygun bir büyüme performansı sergilemiştir. Ülke ekonomisindeki yapısal dönüşüm, büyümenin sürükleyicisi olarak öne çıkan tüketim harcamalarındaki artıştan izlenebilmektedir. Brezilya ekonomisi, yüzde 3,8 oranında daraldığı 2015 yılına benzer şekilde 2016 yılında da yüzde 3,5 oranında daralmıştır. Benzer şekilde Nijerya yüzde 1,5 oranında daralmıştır. Rusya ekonomisi ise 2016 yılında yüzde 0,6 oranında daralmakla beraber bir önceki yıldaki yüzde 3,7 daralamaya kıyasla ekonomideki küçülme oransal olarak sınırlı kalmıştır.

2017 ve 2018 yıllarına ilişkin olarak dünya ekonomisi büyüme oranlarında kısmi bir iyileşme beklenmektedir. IMF’ye göre 2017 ve 2018 yılları büyüme projeksiyonları sırasıyla yüzde 3,4 ve yüzde 3,6 seviyesinde olmuştur. Benzer şekilde, OECD tahminlerine göre de dünya ekonomisinin yıllık büyümesi sırasıyla yüzde 3,3 ve yüzde 3,6 olarak tahmin edilmiştir. Uluslararası kuruluşlarca yapılan değerlendirmelerde, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin büyümelerinde artış öngörülmektedir. Ancak bu artışların emtia fiyatlarındaki gelişmeler, Çin ekonomisinin büyümesindeki yavaşlama, İngiltere’nin Brexit kararı, İtalyan bankacılık sistemindeki sorunlar gibi nedenlerle sınırlı düzeyde kalması beklenmektedir. Bu bağlamda, küresel ekonomik büyümenin artması ve piyasalarda istikrarın sağlanması açısından önümüzdeki dönemde bazı hususlar öne çıkmaktadır.

Küresel ekonomide beklenen iyileşmeyi sınırlandıran önemli hususlardan ilki düşük emtia fiyatlarıdır. IMF başta olmak üzere uluslararası kuruluşların projeksiyonlarına göre petrol fiyatlarının önümüzdeki yakın gelecekte eski seviyelerine çıkmayacağı görülmektedir. 2017 ve 2018 yıllarında Brent tipi ham petrolün varil ortalama fiyatının sırasıyla 52,6 ve 55,2

dolara çıkacağı öngörülmektedir. Diğer emtia fiyat endekslerine ilişkin yapılan projeksiyonlara göre de metal, tarım ve benzeri emtia fiyatlarının önümüzdeki yakın gelecekte mevcut düşük seviyesini koruyacağı öngörülmektedir. Buna göre, 2016 yılında daralan gelişmekte olan ekonomilerden Brezilya, Rusya ve Nijerya'nın ekonomik performansının 2017 ve 2018 yıllarında da istenen seviyede gerçekleşmeyeceğine işaret etmektedir.

Grafik 6 Ham Petrol Fiyatlarındaki Gelişmeler (Yıllık Ortalama, Cari Fiyatlarla, ABD Doları)

Kaynak: IMF, Ocak 2017'de güncellenen World Economic Outlook Database (WEO) Ekim 2016 veri setinden alınmıştır. (P) IMF Tahminlerini göstermektedir.

ABD Merkez Bankası, faiz artırımına rağmen para politikasının ekonomiyi destekleyici yönde olacağı ve ilerleyen süreçte de faiz artırımlarının kademeli bir şekilde yapılacağı yönünde sinyaller vermiştir. ABD'deki hızlı ekonomik toparlamaya koşut olarak para politikasının aşamalı olarak sıkılaştırılması söz konusudur. Son dönemde, FED tarafından uygulamaya konulan parasal sıkılaştırma programı çerçevesinde alınacak kararların veya piyasalara verilecek sinyallerin gelişmekte olan ülkeleri derinden etkilemeye yakın gelecekte de devam edeceği görülmektedir. Ayrıca, ABD başta olmak üzere gelişmiş ülkelerde öne çıkan korumacılık söylemlerinin küresel ticaretin sınırlandırılmasına yönelik eğilimlerin güçlenmesine yol açabileceğine ilişkin endişeleri artırmaktadır.

Diğer taraftan, AB ve Japonya'da parasal genişlemenin devam edecek olmasının küresel ekonomik büyümeyi destekleyeceği düşünülmektedir. Bununla beraber, Brexit'in İngiltere ve AB ekonomisini sarsmayacak bir uzlaşma ile gerçekleştirilmesi ve sürecin yönetimi önümüzdeki dönem AB ve İngiltere başta olmak üzere küresel ekonomideki gelişmelere yön verecek küresel ekonomik ve siyasi önemli gündem maddelerinden biri olacaktır. Brexit'in ekonomik büyümeyi sınırlı da olsa olumsuz etkileyeceği ancak tarafların ekonomik büyümesine ve küresel büyümeye etkilerinin, yürütülecek müzakereler neticesinde belirlenecek dış ticaret ilişkisi çerçevesine göre şekilleneceği görülmektedir.

Yine Avro Bölgesi ülkelerinden İtalya'yla ilgili olarak, IMF gözden geçirmeleri kapsamında ülkenin bankacılık sisteminin karşı karşıya olduğu sorunun ciddiyetinin daha iyi anlaşılmasıyla, bu alandaki yapısal reformlar konusu öne çıkmıştır. Bu çerçevede, IMF büyüme projeksiyonlarında İtalya'ya ilişkin kısa ve uzun dönem tahminlerini aşağı yönlü revize etmiştir. Bu noktada, söz konusu sorunun çözümü için gerekli tedbirlerin alınması hususu önümüzdeki dönemde küresel ekonominin en önemli gündem maddelerinden biri olacaktır.

Bölgesel çatışmalar ve siyasi istikrarsızlıklardaki gelişmeler, özellikle küresel ekonominin en önemli büyüme dinamiğini oluşturan gelişmekte olan ülkelere, Çin'de ekonomik

faaliyetlerin aşamalı olarak yavaşlaması ve yatırım ve imalattan, tüketim ve hizmetlere doğru yeniden bir dengelenmenin söz konusu olması küresel ekonominin büyüme performansını etkileyecek önemli unsurlardan biridir. Çin'deki yapısal dönüşümün etkileri yanında, Brezilya ve Rusya'nın ekonomik büyüme performansındaki gelişmeler 2017 yılı küresel ekonomik büyümenin yönünü ve büyüklüğünü etkileyecek önemli hususlar olarak öne çıkmaktadır.

Ülkelerin, küresel mali krizden çıkış döneminde artan kamu harcamaları ve düşen büyüme oranları sebebiyle ciddi bir sorun alanı haline gelen kamu borçlarının bütçe disiplini ve yapısal reformlarla düşürülmesi küresel ekonomik istikrarın sağlanması bakımından büyük önem arz ettiği değerlendirilmektedir.

TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ GELİŞMELER

Türkiye'nin mevcut ekonomik sisteminin yapısal temelleri 1980'li yıllarda dayanmaktadır. Türkiye'de uygulanan ithal ikameci sanayileşme politikalarının izlendiği 1970'li yılların sonunda yaşanan krize karşı serbest fiyat mekanizmasını, özel sektör öncülüğünü ve ihracata dayalı büyüme modelini esas alan bir ekonomik yapılanmayı gerçekleştirmek amacıyla 24 Ocak 1980 Kararları uygulamaya konulmuş olup söz konusu Kararlar serbest piyasa ekonomisine geçiş ve dışa açılma hedefleri bakımından Türkiye ekonomisi için bir dönüm noktası olmuştur.

Türkiye'nin bugünkü ekonomi modelinin temelini, 1980'li yılların ikinci yarısından başlayarak kararlı ancak hazırlıksız biçimde benimsenen serbestleşme hareketi ve özel sektörün öncülüğünde gerçekleşmesi öngörülen ihracata dayalı büyüme stratejisi oluşturmuştur. Türkiye ekonomisi 1980'de dış ticaretin, 1987'de faizlerin ve 1989'da dış sermaye hareketlerinin serbest bırakılması; 1996'da Gümrük Birliği Anlaşması ve 2005 yılında resmen başlayan AB üyelik müzakereleri ile mal ve finans piyasalarında dış dünya ile bütünleşmesini büyük ölçüde tamamlamıştır. 1989 yılında sermaye hareketlerine serbestlik getirilmesinin ardından yabancı sermaye akışı giderek güç kazanmış, ekonomik büyümeye ve kamu finansmanına katkı sağlamıştır. Ancak serbestleşme yolunda atılan bu adımlar, makroekonomik politikaların uygulanması için yeteri kadar kurumsal ve yasal düzenlemelerle desteklenmediğinden hem ekonomik büyümede dalgalanmalara, ekonomik ve mali kırılganlığın artmasına yol açmıştır. Türkiye bu süreçte, küresel finans piyasalarından çok yüksek miktarlarda yabancı sermaye yatırımları çekmiştir. Ayrıca, dönem içerisinde devletin üretim faaliyetlerinden tamamen çekilmesini hedefleyen özelleştirme uygulamaları, 2000'li yıllarda ivme kazanmıştır. Bu sürecin bir uzantısı olarak Devlet Planlama Teşkilatı kapatılırken kalkınma ajanslarına öncelik verilmeye başlanmıştır.

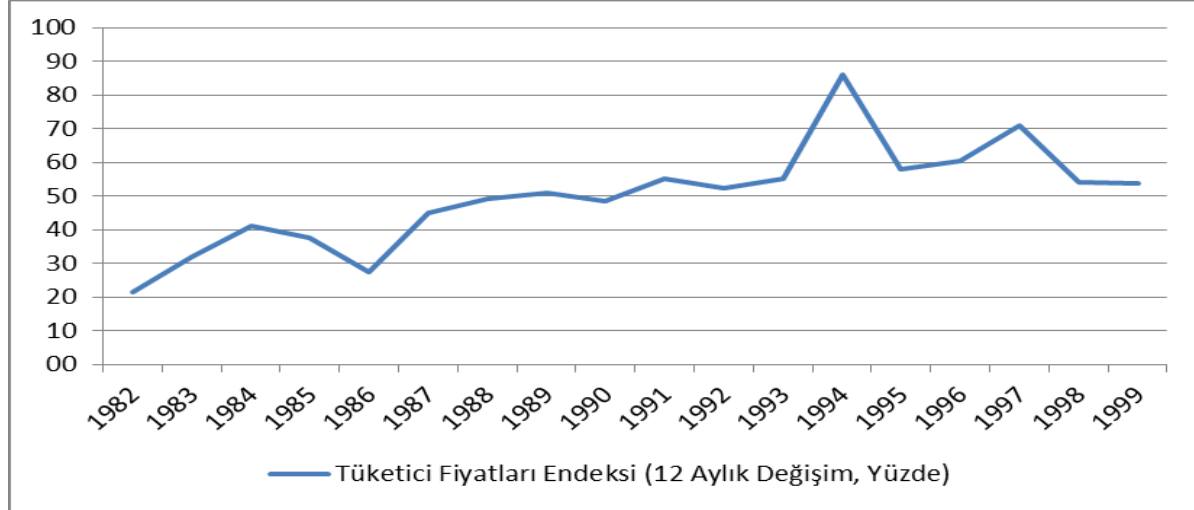
Türkiye ekonomisi 1994, 1999, 2001 ve 2009 yıllarında finansal kesimde ve reel sektörde sarsıntılar yaratan derin krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Türkiye'de 1980 sonrası dönemde ekonomik faaliyetlerin önemli ölçüde dalgalanmalar gösterdiği, hızlı büyüme dönemlerinin banka ve finans sektörlerinde ortaya çıkan krizler ile ciddi biçimde kesintiye uğradığı görülmektedir. Söz konusu krizlerin, kaynakları ve ortaya çıkış biçimleri itibarıyla birbirinden farklılaşan özellikleri bulunmakla birlikte, Türkiye ekonomisinin yapısal sorunlarının tüm bu krizlere damgasını vurduğu söylenebilir. Ekonomideki dalgalanmalarda, düşük yurtiçi tasarruf hacmi ile 1980'li yıllarda sermaye birikiminde yaşanan zayıflama önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca bu dalgalanmalarda, sermaye hareketlerinin kontrolsüz bir biçimde serbestleştirilmesiyle ekonominin dış kaynaklara bağımlı bir yapıya dönüşmesi ve bunun yarattığı istikrarsızlık da rol oynamıştır. Türkiye'de bu süreç sonucunda ortaya çıkan iktisadi tablo; makroekonomik istikrarın sürekli kılınamaması, cari işlemler açığındaki artış, ülkenin

iç ve dış borçlarının hızla yükselmesi ve istihdam yaratmayan bir büyüme sürecinin oluşmasıdır.

1980-1999 Döneminde Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler

Türkiye ekonomisinin 80'li yıllar ve sonrasında, özellikle dış finansal serbestlik ortamında ekonomideki dengesizliği körükleyici, krize sürükleyici ve krizin yıkıcı gücünü artırıcı en temel sorunu tasarruf açığıdır. Bu sorun, kamu tasarruf açığı ve cari açıkta kendini göstermekte, gerek kamunun gerekse özel sektörün hızla ve kısa dönemli borçlanmasında vücut bulmaktadır. Türkiye'de hükümetler ekonomi yönetimindeki performanslarını sermaye birikimi, büyüme sağlayıcı beşeri ve fiziksel sermayeye yatırım, verimlilik ve etkinlik artışı gibi uzun dönemli sonuçlara dayandırmaktan genellikle uzak kalmışlardır. Özel yatırım ve tüketim harcamaları, kamu kesiminde yeterli tasarruf önlemleri alınmadan, borçlanmaya ve açık finansmana dayalı kamu açıklarıyla birlikte gerçekleştirilmiş, giderek yükselen reel faizler özel sektör yatırımları üzerinde dışlayıcı etki doğurmuştur. Bu süreç etkisini enflasyon üzerinde de göstermiş ve yüksek enflasyon ve ekonomik büyümedeki istikrarsızlıklar orta ve uzun vadeli ekonomik büyüme hızının da belirgin bir şekilde düşmesine yol açmıştır.

Grafik 7 Tüketici Fiyatlarındaki Gelişmeler (1983-1999)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, www.kalkinma.gov.tr, Erişim Tarihi: 24.01.2017.

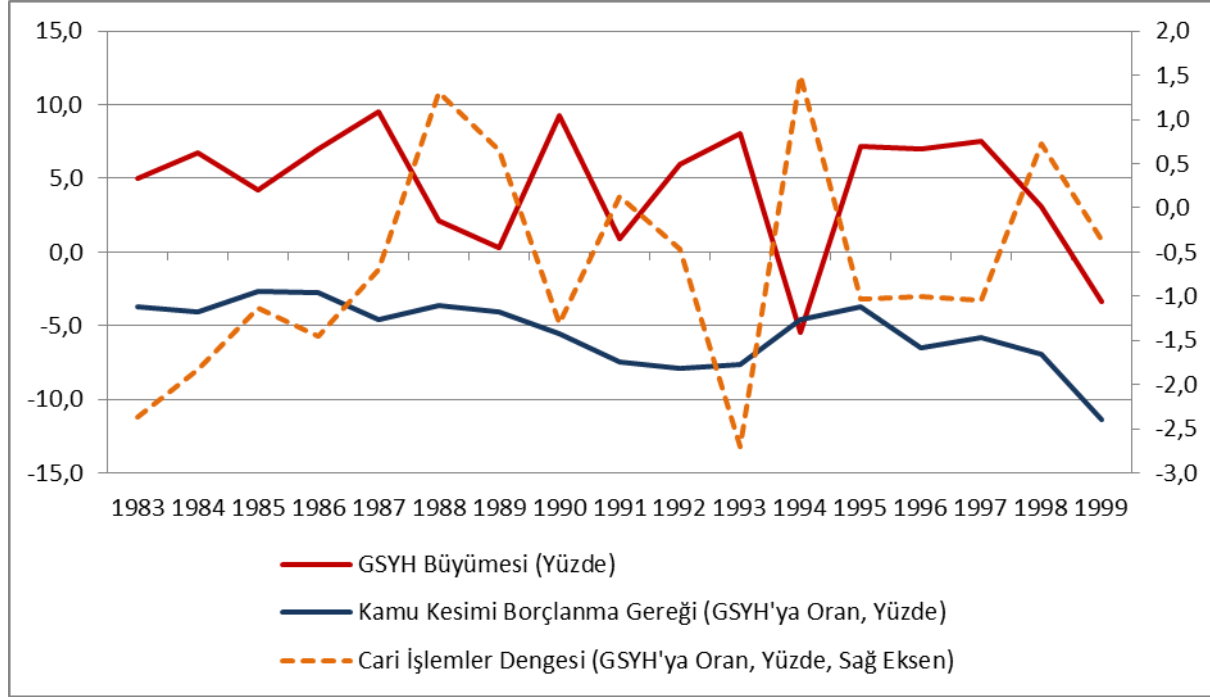
Not: 1982-87 dönemi için DİE 1978-79=100, 1987-1994 dönemi için DİE 1987=100, 1995 Ocak-2003 Ocak dönemi için DİE 1994=100 bazlı endeksler kullanılmıştır.

Bu süreçte, yüksek enflasyon, yatırımcıların ve tasarruf sahiplerinin ileriye dönük planlamalar yapabilmesi olanağını ortadan kaldırmıştır. 1990-2000 döneminde ülkedeki istikrarsızlık ve yüksek enflasyonun getirdiği belirsizlik ortamı aşırı yüksek reel faizler sebebiyle özel kesim sabit sermaye yatırımlarını düşürmüştü ve sermaye birikim hızını önemli ölçüde yavaşlamasına neden olmuştur. Yüksek reel faizler ve bu faizlerin özendirdiği kısa vadeli spekülasyon yabancılara portföy yatırımları nedeniyle ekonomi kan kaybetmiş, ani ve yüksek boyutlu sermaye hareketleri ekonomik krizlere yol açmıştır. İstikrar programlarının uygulamasında gösterilen kararlılık derecesine ve dışsal koşullardaki değişimlere bağlı olarak ekonomik yapı dalgalanmalar göstermiştir. Bu dönemde, süreklilik kazanan yüksek enflasyonun altında yatan temel neden, büyük boyuttaki kamu açıklarıdır. Bu açıkların finansmanı parasal tabanın artış hızını yükseltmiş ve devletin finans piyasalarının tek müşterisi haline gelmesiyle reel faizlerin çok yüksek düzeylere tırmanmasına neden olmuştur. Aşırı devlet borçlanması, artırdığı enflasyon yoluyla sürekli olarak faizi yukarı iten bir etki doğurmuştur. Ayrıca, kamu kesiminde ücret düzeyleri ile tarımsal destekleme fiyatlarının geçmiş enflasyona endekslenmesi, enflasyonun tırmanmasına katkıda bulunan bir diğer etken olmuştur.

Türkiye 1990'lı yıllarda ilk ciddi krizle 1994 yılında karşı karşıya kalmıştır. Yüzde 8,1 oranında bir ekonomik büyümenin gerçekleştiği 1993 yılı sonlarında hükümet, yüksek monetizasyon sağlayarak faiz hadlerini düşürme ve böylece borç stoku büyümesini yavaşlatma politikası izlemeye başlamıştır. Bu durum, büyük boyutlardaki bütçe açıklarının azaltılması yönünde bir çabanın ortaya konulmadığı ve Türk Lirası'nın (TL) aşırı değerlenmiş olduğu bir ortamda, var olan likiditenin dövizde yönlendirilmesi sonucunu doğurarak 1994 başından itibaren mali piyasalarda krize yol açmıştır. 1994 yılında finansal piyasalarda başlayan dalgalanma ile daha sonra yapılan yüksek oranlı devalüasyonun yarattığı arz şoku, reel sektörü de içine alan derin bir ekonomik krizi tetiklemiş ve ekonomi yüzde 5,5 oranında küçülmüştür. O yılın sonbaharından itibaren uygulamaya konan genişletici mali ve parasal politikaların etkisiyle ekonomi, yılın son çeyreğinden itibaren belirgin bir büyüme dönemi

içine girmiş ve esas itibariyle iç talep genişlemesine bağlı bu eğilimini 1998 yılının ikinci çeyreğine kadar sürdürmüştür.

Grafik 8 Temel Ekonomik Göstergelerdeki Gelişmeler (*) (1983-1999)

Kaynak: TÜİK, Hazine Müsteşarlığı, Kalkınma Bakanlığı, TCMB.

(*) 1998 baz yıllı harcamalar yoluyla GSYH serisi 1980-1997 dönemi için Kalkınma Bakanlığı tarafından hesaplanmıştır.

1998 yılı başında enflasyonu düşürmeye yönelik uygulanan para ve maliye politikalarının yanında vergi gelirlerindeki artış, özel sektör tüketim ve yatırım harcamaları üzerinde daraltıcı bir baskı oluşturmuştur. Bunun yanı sıra, 1997 yılında başlayan ve 1998 yılında da derinleşerek yayılan Güney - Doğu Asya krizi ile Ağustos ayındaki Rusya krizi, Türkiye ekonomisini ciddi şekilde etkilemiştir. Bu krizler ülkemizden yoğun sermaye kaçışına ve ihraç mallarımıza olan talebin önemli ölçüde düşmesine neden olmuştur. Bu olumsuz gelişmelerden sonra yavaşlama süreci içine giren ekonomide GSYH büyümesi, 1998 yılının tamamı itibariyle yüzde 3.1 olarak gerçekleşmiştir. Olumsuz iç ve dış etkenlerin yanı sıra yaşanan deprem felaketleri, 1999 yılında özellikle yatırım harcamaları olmak üzere özel kesim talebinde büyük ölçüde bir daralmaya yol açmıştır. Bu çerçevede, Türkiye ekonomisi 1999 yılında, bir önceki yıla göre yüzde 3,4 oranında daralmıştır.

2000-2009 Döneminde Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler

Türkiye’de, 1999 yılı sonunda temel amacı enflasyonun indirilmesi olan IMF ile yapılan üç yıl süreli Stand-by anlaşmasıyla yeni bir ekonomik istikrar programı uygulamaya konulmuştur. Bu yeni iktisat politikası çerçevesi içinde kur çapasına dayalı enflasyon hedeflemesine geçilmiş, Merkez Bankası bilançosunun net varlıklar kalemine tavan getiren bir parasal kontrol sürecine dayanan bu dezenflasyon politikası uygulanmaya başlamıştır. Program, ayrıntılı bir mali önlemler paketi ve faiz dışı bütçe dengesi ile ilgili olarak da performans kriterleri içermektedir.

Söz konusu enflasyonu düşürme programının uygulanması sürecinde, kamu açıklarının azaltılması ve yapısal reformlar alanında önemli adımlar atılmıştır. Bu çerçevede faiz oranları hızla düşmüştür. Enflasyon ise petrol fiyatlarındaki artışın olumsuz etkisine rağmen 10

puanlık bir düşüş göstermiştir. Faiz oranındaki hızlı gerileme ve TL'nin aşırı değerli hale gelmiş olması, tüketim talebinde ciddi bir artış yaratmıştır. Diğer taraftan ülkedeki mevcut enflasyon oranı, hedeflenen enflasyon oranının üstünde seyretmiş ve hedeflenen enflasyona göre belirlenen kurların, TL'nin giderek aşırı değerli duruma gelmesine yol açmasıyla ithal talebinde hızlı bir genişleme olmuştur. 2000 yılında temelde iç talep kaynaklı olmak üzere GSYH, bir önceki yıl zincirlenmiş hacim endeksine göre, yüzde 6,6 oranında bir büyüme kaydetmiştir.

Uluslararası petrol ve buna bağlı olarak enerji fiyatlarındaki artış ve Euro/Dolar paritesindeki gelişmeler cari işlemler açığının giderek yükselmesine ve GSYH'nin yüzde 5'ine kadar çıkmasına neden olmuştur. Ayrıca, TL'nin giderek değer kazanmasıyla genişleyen ve kısa vadeli sermaye hareketleriyle finanse edilen cari işlemler açığı ve finansman biçimi önemli bir sorun haline gelmiştir. Bu gelişmeler iç ve dış piyasalarda, uygulanmakta olan kur politikasının sürdürülebilirliği ve cari açığın dış finansmanı konusundaki endişeleri artırmıştır. Uluslararası piyasalarda istikrar programına olan güven azalmış, Ağustos ayından sonra faiz oranlarının artış eğilimine girmiş olmasına rağmen yeterli sermaye girişi olmamış ve ciddi bir likidite sorunu ortaya çıkmıştır. Giderek etkisi derinleşen bu süreç Kasım 2000'de bir şok halinde kısa vadeli faizlerde hızlı bir yükselmeye ve menkul kıymetler fiyatlarında düşmeye yol açmış, yurt dışına önemli miktarda sermaye çıkışı olurken, döviz rezervleri azalmış ve bu gelişmeler döviz kuru üzerinde baskı oluşturmuştur.

Diğer taraftan, bankacılık kesiminde döviz kuru çapasının yeniden özendirdiği döviz açık pozisyonu riski ile vade uyumsuzluğu nedeniyle artan faiz riski istikrar programının başarısı üzerindeki iki önemli tehdidi oluşturmuştur. Bu süreçte, bankacılık kesiminin güçsüzlüğü ve taşıdığı döviz kuru, faiz ve geri dönmeyen kredi riski Kasım 2000'deki ilk krizin ortaya çıkmasında birinci derecede rol oynamıştır.

Kasım 2000 krizinin bankaların özvarlığında meydana getirdiği erime, kur çapası politikasının korunması ile TL'nin aşırı değerli konumunu sürdürme konusundaki ısrar ve yıllarca kamu bankalarının bilançolarına gizlenmiş olan yüksek boyutlardaki finansman açığı Şubat 2001'de daha derin bir krizin ortaya çıkmasına yol açan başlıca nedenler olmuştur. Önemli boyuttaki bir sermaye kaçışının ardından Şubat 2001'de döviz çapası sisteminden vazgeçilerek dalgalı kur sistemine geçilmiştir.

Böylece, hızlı bir şekilde makroekonomik dengelerin tekrar tesis edilmesi amacıyla, 15 Mart 2001 tarihinde Hükümet tarafından Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP) yayınlanmıştır. Üç aşamalı olarak uygulanması öngörülen söz konusu Programın, birinci aşaması, bankacılık sektörüne ilişkin tedbirlerin süratle alınması, mali piyasalardaki belirsizliklerin azaltılması ve kriz ortamından süratle çıkılması, ikinci aşaması, faiz ve döviz kurunun belirli bir istikrar kazanmasının sağlanması ve üçüncü aşaması ise, makroekonomik dengelerin tesisi ile yılın ikinci yarısından itibaren istikrarlı bir büyüme ortamının sağlanması olarak belirlenmiştir. IMF ile imzalanan Stand-By anlaşması çerçevesinde IMF tarafından Türkiye'ye kredi sağlanmış ve geniş kapsamlı ve ayrıntılı bir yapısal reform programı uygulamaya konulmuştur. Söz konusu Programda önceki programların aksine enflasyonla mücadeleyle değil, bankacılık sektörünün yeniden yapılandırılmasına ve iç borç stokunun çevrilebilmesine öncelik verilmiştir. Finansal piyasalarda ve reel ekonomide 2001 yılı,

ülkemizde o yıla kadar yaşanmamış derinlikte bir kriz dönemi olmuştur. Faiz hadlerindeki hızlı yükselme, kredi olanaklarındaki daralma, piyasalara hakim olan güvensizlik nedeniyle tüketim ve yatırım kararlarının ertelenmesi, üretim, istihdam ve reel ücretlerde meydana gelen küçülme, toplam yurtiçi talepte önemli bir daralmaya neden olmuş ve GSYH, bir önceki yıl zincirlenmiş hacim endeksine göre, yüzde 6 oranında daralmıştır.

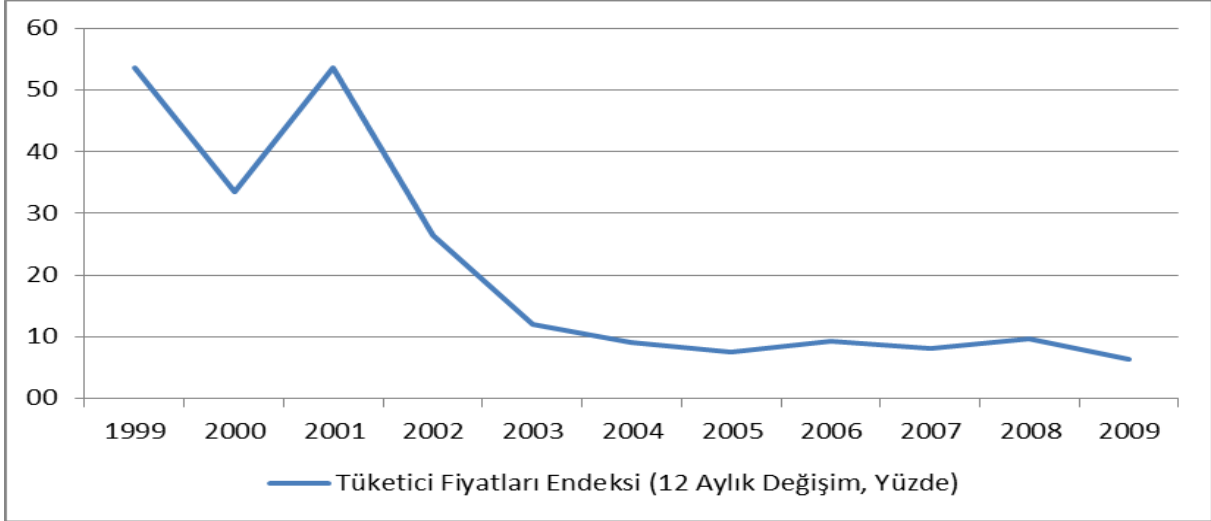
2002 yılında güçlendirilmiş orta vadeli bir programı uygulamaya koymak amacıyla IMF ile imzalanan Stand-by anlaşması doğrultusunda hazırlanmış olan 2002 yılı bütçesinde, borçların döndürülebilirliği temel hedef olarak alınmış ve bu nedenle yüksek boyutta bir faiz dışı fazlanın sağlanmasını öngörülmüştür. Bütçe hedefine ulaşılabilmesini sağlamak amacıyla yıl içinde bazı önemli gelir artırıcı önlemler alınmıştır. 2002 yılı para politikası parasal hedefleme çerçevesine ve kur politikası da dalgalı kur rejiminin sürdürülmesi esasına dayalı olmuştur.

Türkiye ekonomisi, 2001 yılında yaşadığı ciddi daraldan sonra 2002 yılında tekrar büyümeye başlamıştır. Ekonominin büyüme sürecine girmesinde, uygulanmakta olan ekonomik politikalara duyulan güvenin artması ve iç talep canlanmasına ilişkin iyimser beklentiler etkili olmuştur. Ayrıca 2001 yılında iç pazarın daralması ve TL'nin reel değerindeki düşüşle artmaya başlayan ihracat, bu artışı 2002 yılında da devam ettirmiştir. İhracatta yaşanan bu olumlu süreç, sanayi üretimini de iyi yönde etkilemiş ve ekonominin büyümesine katkıda bulunmuştur. 2002 yılında, beklenenin üstünde bir büyüme performansı gerçekleşmiş ve baz etkisinin de katkısıyla GSYH büyümesi ise, bir önceki yıl zincirlenmiş hacim endeksine göre, yüzde 6,4 oranına ulaşmıştır. TÜFE ise 2001 yılındaki yüzde 53,6 seviyesinden yüzde 29,7 seviyesine gerilemiştir.

Uygulanan istikrar programı doğrultusunda 2003 yılı bütçesi de mali disiplinin sağlanmasını ve kamu borçlarının döndürülebilirliğini temel hedef olarak almıştır. Böylece sıkı bir disiplin ile alınan uygulama sonuçları da, bu temel hedefler ile uyum içerisinde olmuştur.

GEGP ile daha bağımsız bir yapıya kavuşan Merkez Bankası para politikasını fiyat istikrarı çerçevesinde oluşturmuş, temel para politikası aracı olan kısa vadeli faiz oranları enflasyon hedefine ulaşılabilmesi için etkin şekilde kullanmış ve örtük enflasyon hedeflemesi stratejisine devam etmiştir. Fiyat artışlarındaki yavaşlama eğilimi 2003 yılında da sürmüş ve TÜFE bir önceki yıldaki yüzde 29,7 oranından yüzde 18,4'e gerilemiştir. 2001 krizinin ardından 2002 yılının başından itibaren gözlemlenen, ekonomik toparlanma ve büyüme eğilimi etkisini biraz yavaşlamış olmakla beraber 2003 yılı boyunca da sürdürmüştür. 2002 yılı sonbaharında başlayarak 2003 yılı ilk yarısında doruk noktasına ulaşan Irak krizinin ekonomik büyümeyi sınırlandıran etkilerine rağmen 2003 yılında GSYH, bir önceki yıl zincirlenmiş hacim endeksine göre, yüzde 5,6 oranında büyümüştür.

Grafik 9: Tüketici Fiyatlarındaki Gelişmeler (2000-2009)

Kaynak: TÜİK.

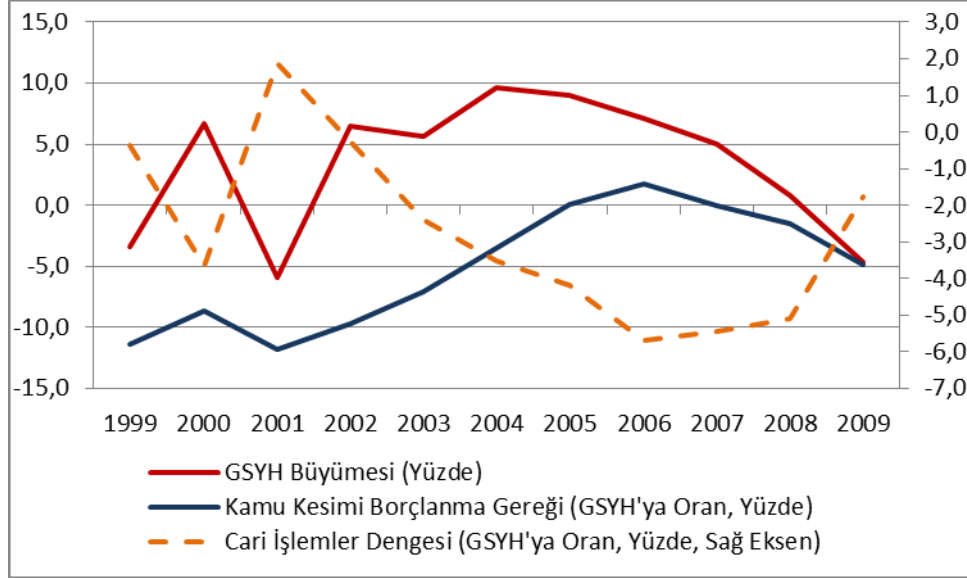
Not: 1995 Ocak-2003 Ocak dönemi için DİE 1994=100 bazlı endeksler kullanılmıştır.

2004 yılı bütçesi IMF ile yapılmış olan Stand-by Anlaşmasında öngörülen ekonomik programa uyumlu şekilde hazırlanmış ve yürürlüğe konulmuştur. Diğer taraftan Stand-by düzenlemesi kapsamında yürütülen 7. gözden geçirme çalışmaları çerçevesinde IMF'ye sunulan niyet mektubunda, kamu maliyesi alanında, GSMH'nin yüzde 6,5'i tutarındaki kamu sektörü faiz dışı fazla hedefinin programın temel taşı olmaya devam edeceği vurgulanmıştır. Merkez Bankası'na 2004 yılında örtük enflasyon hedeflemesi stratejisine devam edilmiştir. Fiyat artışlarındaki yavaşlama eğilimi 2004 yılında da sürmüştür. 2004 yılında TÜFE yüzde 9,3'e gerilemiş, GSYH, bir önceki yıl zincirlenmiş hacim endeksine göre, yüzde 9,6 oranında büyümüştür.

2005 yılında ekonominin büyüme hızında kısmi yavaşlama olsa da hızlı büyümesini sürdürmüş ve GSYH, bir önceki yıl zincirlenmiş hacim endeksine göre, yüzde 9 oranında büyümüştür. TÜFE yılsonu gerçekleşmesi ise yüzde 7,5'e gerilemiştir.

Ekonomik büyüme hızında 2005 yılında gözlemlenen düşme eğilimi 2006 yılında da devam etmekle beraber, ekonomi, uzun dönem ortalama büyüme oranı olan yüzde 5'in üzerinde büyümeye devam etmiştir. Bu çerçevede, 2006, bir önceki yıl zincirlenmiş hacim endeksine göre, yüzde 7,1 oranında büyüme göstermiştir. 2006 yılının Mayıs ve Haziran aylarında finansal piyasalarda yaşanan dalgalanmanın olumsuz etkisi sınırlı kalmıştır. 2006 yılında bir önceki yıla göre, özel kesim tüketim ve özel kesim yatırım talebi artış hızları yavaşlamış olmakla beraber, kamu kesimi tüketim talebi artışında belirgin bir sıçrama meydana gelmiştir. Merkez Bankası'na 2006 yılında para politikası fiyat istikrarı sağlanması çerçevesinde oluşturulmuş ve örtük hedeflemesi rejiminden enflasyon hedeflemesi rejimi uygulamasına geçilmiştir. 2006 yılında bir dizi arz şokuyla karşılaşılmasının etkisiyle gerçekleşen enflasyon, belirlenen hedefin üzerinde yüzde 9,6 seviyesinde gerçekleşmiştir.

Grafik 10: Temel Ekonomik Göstergelerdeki Gelişmeler (*) (1999-2009)

Kaynak: TÜİK, Hazine Müsteşarlığı, Kalkınma Bakanlığı, TCMB.

(*) 2009 bazlı TÜİK verileri kullanılmıştır.

2005 yılı sonrasında ekonomik büyüme hızında gözlemlenen yavaşlama eğilimi 2007 yılında daha da belirgin hale gelerek GSYH, bir önceki yıl zincirlenmiş hacim endeksine göre, yüzde 5 oranında büyümüştür. Merkez Bankası'na 2007 yılında para politikası fiyat istikrarı sağlanması çerçevesinde oluşturulmuş, temel para politikası aracı olan kısa vadeli faiz hadleri enflasyon hedefine ulaşılabilmesi için etkin şekilde kullanılmıştır. Enflasyondaki düşme eğilimi 2007 yılında da sürmüştür ve 2006 yılına göre TÜFE artış hızı ise yüzde 8,4'e gerilemiştir.

2007 yılı ortalarında ABD konut piyasasında başlayıp 2008 yılı ortalarından itibaren finans piyasalarını sarsıcı bir boyut kazanan giderek küresel ekonomide derin bir durgunluğa yol açan gelişmeler, küresel bir bankacılık krizine dönüşmüştür. Bu kriz, dünya çapında bir durgunluk getirmiş ve ulusal borç krizlerini tetiklemiş ve 2008 yılı ortalarından itibaren Türkiye ekonomisini de gün geçtikçe şiddetli biçimde etkilemiştir. Bu çerçevede Türkiye'de, daralan dış talebe bağlı olarak ihracatta bir düşüş yaşanmıştır. Diğer taraftan ise, dış finansman olanaklarında meydana gelen daralmayla, bankalar ve şirketler dış borç ödeyicisi durumuna gelmişlerdir. Ayrıca geleceğe ilişkin beklentilerdeki bozulma nedeniyle tüketim ve yatırım talebinde önemli düşüşler gözlenmiştir.

Bu olumsuz konjonktür Türkiye ekonomisinde 2008 yılının son çeyreği ile başlayan dönemde ciddi bir daralmayı beraberinde getirmiştir. 2008 yılının ilk çeyreğinde gerçekleşen yüzde 7 oranındaki büyümenin ardından ekonomideki yavaşlama ikinci ve üçüncü çeyrekte sırasıyla yüzde 2,8 ve daha sonra yüzde 0,8'e gerilemiştir. Küresel kriz ekonomi üzerindeki yıkıcı etkileri, yılın son çeyreğinde ekonominin önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 7 oranında küçülmesiyle derinden hissedilmiştir. Bu gelişmeler sonucunda, 2008 yılında GSYH büyümesi, bir önceki yıl zincirlenmiş hacim endeksine göre, yüzde 0,8 seviyesinde gerçekleşmiştir.

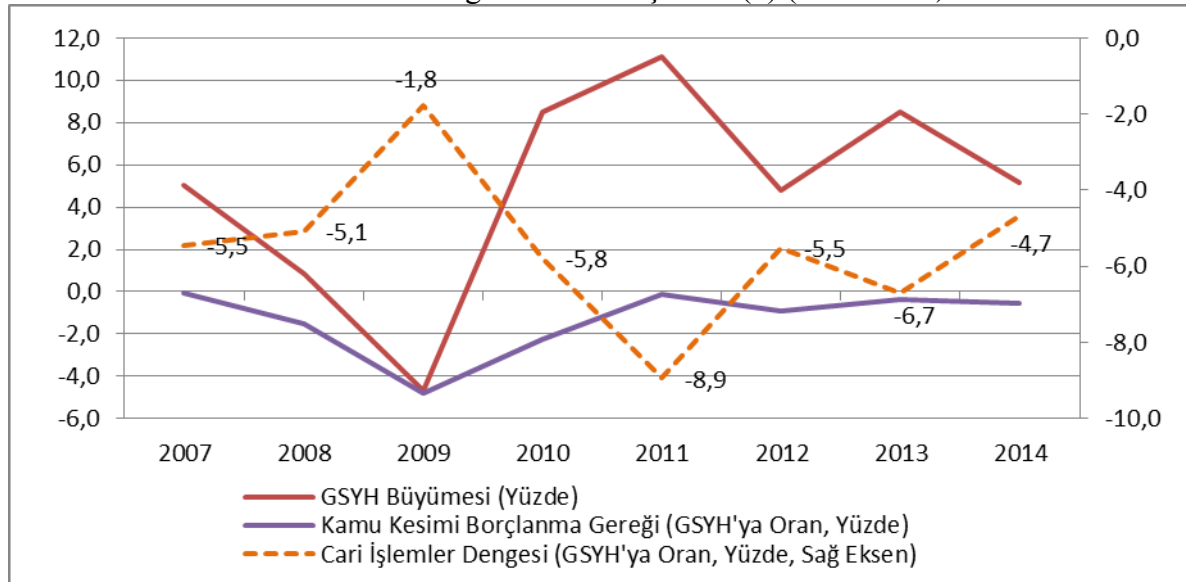
2008 yılı büyümesine talep yönünden değerlendirildiğinde, birinci çeyrekte yüzde 5,9, ikinci çeyrekte yüzde 1 oranında büyüyen özel tüketim harcamaları, üçüncü çeyrekte yüzde 1,6 ve dördüncü çeyrekte de yüzde 4 oranında bir daralma göstermiştir. Böylece özel tüketim harcamaları yılın tamamı itibariyle, yüzde 0,1 oranında artmıştır. Özel tüketim harcamalarındaki daralmayı, kamu nihai tüketim harcamalarındaki artış kısmen telafi etmiştir.

Yılın son çeyreği itibariyle yüzde 6,1 oranında büyüyen kamu tüketim harcamalarındaki yıllık artış yüzde 1,8 olarak gerçekleşmiştir. 2008 yılı son çeyreğinde küresel krizin yol açtığı talep daralması sonucu yüzde 8,2 düzeyinde bir daralma gösteren mal ve hizmet ihracatında, yılın tamamı itibariyle yüzde 2,6 oranında bir genişleme olurken, mal ve hizmet ithalatında önemli bir daralma yaşanmıştır. Yılın son çeyreğinde yüzde 23 oranında daralan ithalat talebi, yılın tamamı itibariyle yüzde 3,1 oranında küçülmüş ve dış ticaretin büyümeye olan katkısı uzun bir aradan sonra tekrar pozitif bir değer almıştır. Küresel krizin ekonomik faaliyet hacmi üzerindeki daraltıcı etkisini ve kredi piyasalarındaki sıkışıklığı dikkate alan Merkez Bankası, Kasım ayından itibaren politika faiz oranlarında indirim kararı almıştır. Enflasyon, dışsal faktörlerin de etkisiyle 2008 yılında tekrar yükselmiştir. 2008 yılında TÜFE artış hızı ise yüzde 8,4'ten yüzde 10,1'e çıkmıştır.

2010 Sonrası Küresel Mali Kriz ve Sonrasındaki Gelişmeler

Küresel düzeyde toparlanma belirtilerinin ortaya çıkması ile yurtiçi talebi ve üretimi artırmaya yönelik alınan ekonomik tedbirlerin ve özellikle vergilerde yapılan indirimlerin de katkısıyla, rekor düzeyde bir daralmanın yaşandığı 2009 yılı ilk yarısının ardından ekonomide görece iyileşme belirtileri ortaya çıkmıştır. 2009 yılının sonuna doğru ekonomi yeniden büyüme performansı kazanmıştır.

Grafik 11: Temel Ekonomik Göstergelerdeki Gelişmeler (*) (2007-2014)

Kaynak: TÜİK, Hazine Müsteşarlığı, Kalkınma Bakanlığı, TCMB.

(*) 2009 bazlı TÜİK verileri kullanılmıştır.

Küresel mali krizin derin bir şekilde yaşandığı 2009 yılının ardından küresel belirsizliklerin azalması, tüketici güven duygusunun pekişmesi ve kredi koşullarının iyileşmesi tüketim ve yatırım kararlarını olumlu biçimde etkileyerek yurtiçi talebi artırmıştır. Böylece ekonomi, 2010 yılından itibaren hızlı bir büyüme sürecine girmiştir. 2010 yılında, bir önceki yıl zincirlenmiş hacim endeksine göre, yüzde 8,5 (1998 yılı fiyatlarıyla yüzde 9,2) oranında büyüyerek güçlü bir toparlanma göstermiştir. Küresel kriz ertesinde ekonomik toparlanma ile birlikte 2009 yılının son çeyrek döneminde başlayan ve 2010 yılı boyunca gözlemlenen hızlı büyüme, dalgalanmalar göstermekle beraber 2011 yılında da ekonomi, bir önceki yıl zincirlenmiş hacim endeksine göre, yüzde 11,1 (1998 yılı fiyatlarıyla yüzde 8,8) oranında büyümüştür. Ancak iç ve dış talebi dengelemeye yönelik alınan makroekonomik tedbirler sonucunda 2012 ve 2013 yıllarında büyüme hızı yavaşlamıştır.

Küresel kriz sonrası 2012 yılında küresel ekonomideki yavaşlama, jeopolitik gerginlikler ve yüksek petrol fiyatlarının etkisiyle büyüme hızı, bir önceki yıl zincirlenmiş hacim endeksine göre, yüzde 4,2'ye (1998 yılı fiyatlarıyla yüzde 2,1) gerilemiştir. 2013 yılında ise Türkiye ekonomisi nispeten bir iyileşme sürecine girmiş ve yıllık, bir önceki yıl zincirlenmiş hacim endeksine göre, yüzde 8,5 (1998 yılı fiyatlarıyla yüzde 4,2) seviyesinde bir büyüme oranı yakalamıştır. 2014 yılında hem iç talep hem de dış talep zayıf bir performans sergilediğinden, ekonomik büyüme hızı, bir önceki yıl zincirlenmiş hacim endeksine göre, yüzde 5,2 olarak gerçekleşmiştir.

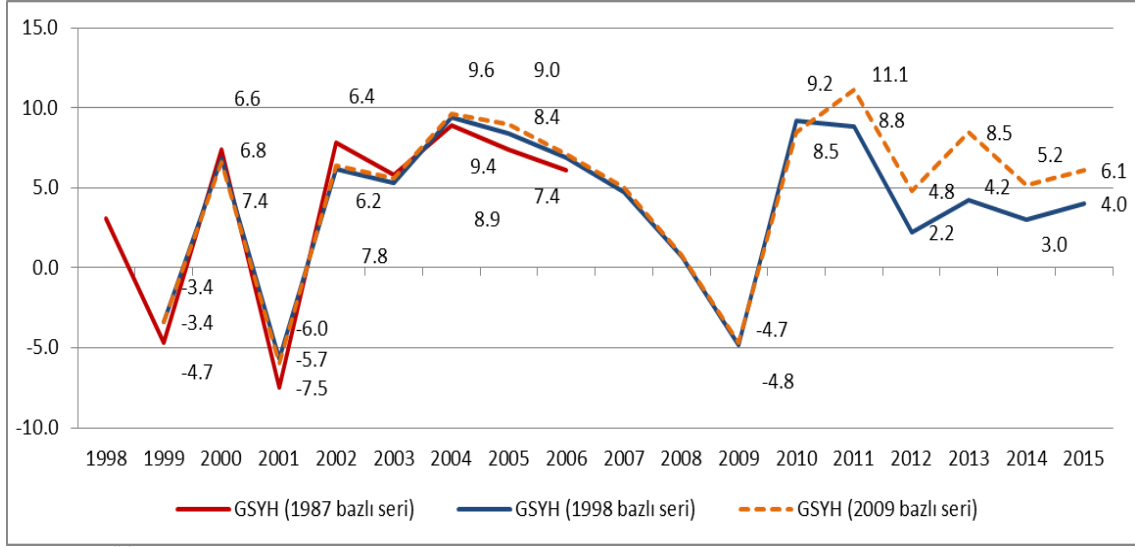
Ekonomideki Gelişmelerin Ölçümü ve Milli Gelir Serisi Revizyonunun Makroekonomik Göstergelere Etkisi

2016 yılı Aralık ayında Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ulusal gelir hesaplama baz yılında ve yönteminde önemli değişiklikler yapmış ve 1998 yılı ve sonrası dönem GSYH verilerini revize etmiştir. Daha önce 2007 yılında yapılan değişiklik ile 1987 bazlı milli gelir serisinde 1998 yılı bazlı yeni milli gelir serisine geçiş yapılmış ve makroekonomik göstergeler açısından ilgili ekonomik büyüklüğün toplam milli gelir içerisindeki oranı analiz edildiğinden GSYH hesaplarındaki değişiklikler yalnız GSYH büyüklüğü açısından değil aynı zamanda diğer ekonomik büyüklükleri ölçme zemini bağlamında birçok ekonomik büyüklüğü de eşanlı olarak etkilediğinden üzerinde önemle üzerinde durulması gerekmektedir.

Söz konusu yeni düzenleme ile ulusal gelir hesaplamalarında önemli yöntem ve kapsam değişikliklerine gidilmiştir. TÜİK tarafından 'Türkiye Ulusal Hesaplar Sistemi'nde SNA-2008 ve ESA-2010'un Uygulanması ve Ana Revizyon' olarak adlandırılan bu yeni yöntem beklendiği üzere, hesaplanan GSYH büyüme rakamlarında değişikliğe yol açmıştır. Baz yılının 1998 yılından 2009 yılına alındığı bu yeni ulusal gelir hesaplama yöntemi ile gerek 1998 yılı bazlı gerekse 1987 yılı bazlı hesap yöntemleri ile bulunan GSYH tutarları ve GSYH büyüme oranlarında önemli değişiklikler görülmektedir.

Bu Çalışma kapsamında bazı hususlar özellikli gelişmeler olarak göze çarpmaktadır. Bu çerçevede, GSYH hesaplamalarına temel teşkil eden 2012 yılı için Girdi-Çıktı tabloları yayımlanmıştır. Bunun yanında kurumsal sektör hesapları çıkarılmış ve kurumsal sektörlerin GSYH'ya katkıları ve dolayısıyla tasarruf hesaplamaları yayımlanmıştır. Ayrıca, 2009-2015 dönemine ilişkin Genel Devlet hesapları yayımlanmış, önceki yıllarda AB'ye gönderilmesine karşılık Türkiye kamuoyuyla paylaşılmayan Aşırı Aşık Prosedürüne (EDP) ilişkin özet EDP tabloları ile yayımlanmıştır. Bununla beraber, söz konusu özet tabloya geçişte kullanılan ayarlama kalemleri kamuoyuyla paylaşılmadığından bu durum saydamlık açısından özellikli yenilik getirmemiştir. Diğer yandan, 1998 bazlı GSYH serisinde açıklanmayan Gelir Yönüyle GSYH serisi 2009 bazlı olarak 2009-2015 dönemi için açıklanmıştır. Böylece, üretim ve harcama yönünden 1998 yılına kadar götürülen GSYH serisi gelir yönünden yalnız 2009 ve sonrası için yayımlanmıştır.

Grafik 12: TÜİK Revizyonlarına Göre GSYH Reel Büyüme Oranlarındaki Gelişmeler (Yüzde)

Kaynak: TÜİK

Not: Şekilde aynı yıl için üstteki rakamlar 2009 bazlı seri değerini, alttaki değerler 1998 bazlı seri değerini ve 2006 ve öncesi için en alttaki rakamlar 1987 bazlı seri değerini göstermektedir.

Tablo 2 TÜİK Revizyonlarına Göre GSYH Reel Büyüme Oranları (Yüzde)

	GSYH Reel Büyüme Oranları (Yüzde)		
	(1987 bazlı)	(1998 bazlı)	(2009 bazlı)
1999	-4,7	-3,4	-3,4
2000	7,4	6,8	6,6
2001	-7,5	-5,7	-6,0
2002	7,8	6,2	6,4
2003	5,8	5,3	5,6
2004	8,9	9,4	9,6
2005	7,4	8,4	9,0
2006	6,1	6,9	7,1
2007		4,7	5,0
2008		0,7	0,8
2009		-4,8	-4,7
2010		9,2	8,5
2011		8,8	11,1
2012		2,2	4,8
2013		4,2	8,5
2014		3,0	5,2
2015		4,0	6,1

Kaynak: TÜİK.

Bu noktada, özellikli bir diğer husus olarak TÜİK tarafından reel büyüme oranlarının hesabında fiyat etkisini ortadan kaldırmak amacıyla zincirleme hacim endeksi kullanılmaya başlanmasıdır.

2009 bazlı seri ile 1998 bazlı seri arasında ortaya çıkan farklılıkların kaynakları aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo 3 2009 Bazlı Seri ile 1998 Bazlı Serileri Arasındaki Farklılıkların Kaynakları

KAYNAK	Fark (%)	
Dolaylı Ölçülen Mali Aracılık Hizmetleri	0,2	
Genel Devlet	2,9	
ESA 2010/SNA 2008 Geçiş Sebebi ile Fark	AR-GE	0,4
	Kendi Hesabına Yazılım	0,3
	Uyarlanmış Sigorta Hasar Prim Giderleri	0,0
	TOPLAM	0,7
URUN ÜZERİNDEKİ VERGİLER	0,6	
TARIM	0,7	
İZAFİ KİRAKİRA	-0,9	
Sabit Girdi Çıktı kullanımının etkisi	-1,4	
Ölçüm Sorunlarından Kaynaklanan Fark	8,0	
Toplam Fark	10,8	

Kaynak: TÜİK.

Yapılan revizyonla seriler arasında ortaya çıkan farklılıkların kaynakları incelendiğinde, söz konusu farklılıkların, her ne kadar ilk bakışta revizyonun başlığı ve sunumunda temel gerekçe olarak ortaya konulan SNA-2008 ve ESA-2010 uygulamasına geçişten kaynaklandığı şeklinde bir algı oluşsa da, önemli ölçüde TÜİK tarafından yapıldığı belirtilen ve/veya anlaşılan ölçüm hatalarının düzeltilmesinden ve yeni hesaplamalardan kaynaklandığı görülmektedir. Bu kapsamda, yüzde 10,8 oranındaki toplam farklılıkların yüzde 0,7'si SNA-2008 ve ESA-2010'a geçişten kaynaklanmakta, kalanı ise TÜİK tarafından yapılan ölçüm hatalarının düzeltilmesinden ve yeniden hesaplamalardan kaynaklandığı görülmektedir.

Diğer yandan, 2011 yılı ve sonrasında yapılan ortaya çıkan yüksek farklılığın önceki yıllarda görülmemesi bunun özellikle 2011 yılındaki bir kapsam değişikliğinden kaynaklanmış olabileceğini göstermektedir. Böylesi bir durumda, farklılığa yol açan ana kalemin geçmiş yıllara yürütülmeksizin 2011 öncesi revizyonların kısmi düzeltmeler yapılmak suretiyle gerçekleştirildiği ve buna bağlı olarak 2011 yılında seri içerisinde belirgin bir kırılmanın olduğu görülmektedir. Bu durumun, yeni açıklanan GSYH serisinin istatistiki anlamda dönemler arası karşılaştırmaya olanak tanıyacak kapsam ve standart birliği manasında bir zaman serisi olma özelliğini zayıflattığının dikkate alınması gerekmektedir.

Kuşkusuz Gelir İdari Başkanlığı (GİB) tarafından TÜİK'le istatistiki amaçlı veri paylaşımı kayıtlardaki sınıflandırma farklılıkları bulunması ve bu konuda GİB'in çekingen davranması şimdiye kadar idari kayıtların istatistiki amaçlı kullanımını sınırlandırmaktaydı. Veri sınıflandırma sisteminde ve teknolojik altyapıda birlikte çalışabilirlik esaslarına göre

sistemlerin yeniden ele alınmasıyla idari kayıtların istatistiki amaçlı olarak kullanımını olanağı olmuştur. TÜİK tarafından farklılıklara yol açan temel sebeplerden birisi olarak idari kayıtların kullanımına ağırlık verilmesi olduğu vurgulanmaktadır. Özellikle hizmet istatistiklerinin yayımlanmasının GSYH çalışmalarına kıyasla oldukça geç olması bu konuda önemli bir sorun alanı iken GİB verilerinin hizmet istatistikleriyle uyumu dikkate alınarak kullanılmaya başlanması bu anlamda veri kalitesi açısından önemli bir ilerleme olmuştur. Diğer taraftan, özellikle küçük işletmelerde istatistiki amaçla toplanan durumlarda daha güvenilir veri paylaştıkları ve vergi yükümlülükleri sebebiyle GİB'le paylaşan verilerin gerçeği sınırlı ölçüde yansıtması idari kayıtların kullanımından kaynaklanacak yapısal bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında, sık sık uygulamaya konulana mali aflar vergilerin tahakkuk ve tahsilat oranlarında önemli farklılaşmalara yol açtığı gibi sisteme her bir af ile sisteme girişler dönemler arasında önemli baz farklılıklarına yol açacak önemli bir husus olarak göze çarpmaktadır. Bunun yanında, beyannamelerin şirket merkezlerinden verilmesi GSYH'nın bölgesel dağılımını önemli ölçüde etkileyerek ülkede ortaya çıkarılan katma değer büyük mükelleflerin hesapları üzerinden şirket merkezlerine ve önemli ölçüde İstanbul'a yığılmasına yol açacağı düşünülmektedir. Böylece, İstanbul'un toplam GSYH içerisindeki payı olduğundan daha fazla artmış görünmesine ve GSYH'nın mekânsal dağılımında bölgesel eşitsizliklerin yanlış ölçülmesine yol açacak yapısal bir sorun alanı olarak öne çıkacağı değerlendirilmektedir.

Tablo 4 GSYH Revizyonunun Kişi Başına Milli Gelir Hesaplarına Etkisi

2009 - 1998 Revizyonundan Kaynaklanan Fark			Revizyon Farkının İlk Değere Oranı (Yüzde)			
Yıllar	Fert Başına GSYH			Fert Başına GSYH		
	Cari Fiyatlarla		SGP'ye Göre	Cari Fiyatlarla		SGP'ye Göre
	TL	ABD Doları	ABD Doları	TL	ABD Doları	ABD Doları
1998	27	104	355	2,4%	2,4%	4,1%
1999	41	96	437	2,5%	2,5%	5,3%
2000	62	99	249	2,4%	2,4%	2,7%
2001	80	65	484	2,2%	2,2%	5,6%
2002	135	89	541	2,5%	2,5%	6,2%
2003	198	133	685	2,9%	2,9%	7,8%
2004	266	186	585	3,2%	3,2%	5,8%
2005	362	269	379	3,8%	3,8%	3,3%
2006	445	309	599	4,1%	4,1%	4,6%
2007	531	409	814	4,4%	4,4%	5,9%
2008	623	486	880	4,7%	4,7%	5,9%
2009	647	419	858	4,9%	4,9%	5,9%
2010	837	557	1.286	5,6%	5,6%	8,0%
2011	1.304	778	1.825	7,5%	7,5%	10,3%
2012	2.034	1.129	2.112	10,8%	10,8%	11,5%
2013	3.159	1.659	3.179	15,3%	15,3%	16,6%
2014	3.757	1.718	3.646	16,5%	16,5%	18,6%
2015	4.766	1.752	4.412	19,0%	18,9%	22,2%

Kaynak: TÜİK, OECD.

TÜİK tarafından yayımlanan yeni GSYH serisi ve bu çalışmalara kaynaklık eden kurumsal hesaplar incelendiğinde ekonomideki tasarrufların esasen şimdiye kadar bilinen oranların oldukça üzerinde olduğu görülmektedir. Bu durum şimdiye kadar ülkedeki tasarruf oranlarının düşük olması sebebiyle bunun nedenleri, sonuçları, bu soruna yönelik çözüm önerilerinin geliştirilmesi gibi çok sayıda çalışmayı beraberinde getirmiştir. Ancak, TÜİK tarafından açıklanan yeni veriler gerçeğin bundan tamamen farklı bir görünüm arz ettiğini ve Türkiye'nin esasen böyle bir sorunun olmadığına dayanak teşkil eder gibi görünmektedir.

Aşağıdaki Tablodan görülebileceği üzere toplam ekonomideki toplam tasarrufların GSYH'ya oranı yeni seriye göre yüzde 2013 yılı için yüzde 9,7'ye, 2014 yılı için ise yüzde 9,2 oranında yükselmiştir. Gerçi bu oranların yüksek görünüyorsa da, Türkiye'de niçin halen yabancı sermayeye gereksinim duyulduğunu ya da işsizliğin artmakta olduğunu açıklayamamaktadır. Ancak önümüzdeki dönemlerde olası revizyonların gerçekleşebileceği de değerlendirmeler de dikkate alınmalıdır.

Tablo 5 GSYH Revizyonunun Tasarruf Oranlarına Etkisi (*)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014
TÜİK-Tasarruf Serisi -2009 bazlı						
Toplam Tasarruf / GSYH (yüzde)	21,4	21,3	22,5	22,8	23,2	24,4
Özel Tasarruf / GSYH (yüzde)	22,9	19,3	19,2	18,9	18,9	20,5
Genel Devlet Tasarrufu / GSYH (yüzde)	-1,5	2,0	3,3	3,9	4,3	3,9
TÜİK-Kalkınma Bakanlığı Tasarruf / GSYH Oranı Farkı						
Toplam Tasarruf / GSYH (yüzde)	8,0	7,7	8,0	8,2	9,7	9,2
Özel Tasarruf / GSYH (yüzde)	8,7	7,2	8,4	7,2	8,8	8,5
Kamu Tasarrufu / GSYH (yüzde)	-0,7	0,4	-0,4	1,0	0,9	0,8

Kaynak:TÜİK, Kalkınma Bakanlığı verileri ışığında düzenlenmiştir. (*) Kalkınma Bakanlığı kamu tanımı TÜİK tanımından farklı olmakla beraber bu farklılık temelde kamu tanımına KİT'lerin dahil edilmesinden kaynaklanmakta olup bu durum, oranlarda marjinal bir etkiye yol açmayacak niteliktedir.

Türkiye Ekonomisindeki Gelişmelerin Değerlendirilmesi

Özetle Türkiye ekonomisinin son 35 yılına genel bir göz atıldığında şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır. İkinci Dünya Savaşını izleyen dönemde, kişi başına GSYH düzeyi düşük OECD üyesi ülkelerdeki büyüme hızı, kişi başına gelir düzeyi yüksek olan üye ülkelerin büyüme hızından daha yüksek gerçekleşmiştir. Buna karşılık Türkiye'nin ekonomik büyüme performansı, 1980'li ve 1990'lı yıllar boyunca bu genel kuralın dışında kalarak düşük düzeylerde ve gelişmiş OECD üyesi ülkelerin altında seyretmiştir.

Türkiye 2000'li yıllarda izlediği IMF destekli politikalarla yüksek büyüme oranları hedeflemiş ve ihracata dayalı büyüme stratejisi benimsemiştir. Özellikle Türkiye'de IMF programlarının sürdürüldüğü 1999-2008 yılları arasında hükümetler, neredeyse bütün ekonomi politikalarını bu programlara bağlamıştır. Türkiye 2002 yılından 2007'ye kadar olan dönemde bu programları uygularken, diğer gelişmekte olan ülkeler gibi dünya ekonomisindeki genişlemeden payını almıştır. Bu doğrultuda iç tasarrufların yetersizliğinden dolayı, uygulanan programın finansmanı büyük ölçüde dış kaynaklardan sağlanmıştır. Bu amaçla da yurtdışından sermaye girişleri makroekonomik politikalarla desteklenmiştir. Dünya ekonomisinin içinde bulunduğu konjonktür de bu programın uygulanmasını kolaylaştırmış ve Türkiye ekonomisi 2001 yılından sonra kriz için alınan önlemlerin sonuçlarını göstermeye başlamasıyla birlikte yüksek büyüme oranlarını gerçekleştirmiştir. Ancak dünyada yaşanan 2008 kriziyle birlikte diğer ülkelerde de büyüme hızları düşmüştür. Tüm dünyada yaşanan güven bunalımı nedeniyle Türkiye'ye gelen kısa vadeli sermaye hareketlerinde ve doğrudan

yabancı yatırımlarda ciddi azalmalar yaşanmıştır. Dünya ekonomisindeki durgunlukla beraber, Türkiye ekonomisinde dış talep de ciddi bir daralma içine girmiştir. Türkiye ekonomisi 2008 yılından sonra, hem dış hem de iç talepteki daralma ile 2000 sonrası dönemde gerçekleştirmiş olduğu yüksek büyüme oranlarından uzaklaşmıştır.

Son 15 yıl içinde Türkiye ekonomisinde izlenen politikaların sonucu; istihdam yaratmayan hızlı büyüme, ithalat ve ihracatta artış, yüksek cari açık, yüksek oranda rezerv birikimi ve artan dış borçlar ile buna bağlı faiz ödemeleri temel sorunlar haline gelmiştir. Bu süreçte Türkiye’de dış finansman, ağırlıklı olarak uluslararası sermaye hareketlerinden karşılanmıştır. TL’nin aşırı değerlenmesine rağmen ihracatta artış ve küresel rekabet gücü, daha çok reel ücretlerde azalma ve ayrıca verimlilik artışları ile sağlanmıştır. Yine Türkiye’nin üretim yapısında, ithalata bağımlı ara ve yatırım malları üretiminin ağırlık kazanmasına doğru bir dönüşüm yaşanmıştır. Böylece ithal girdi kullanımı, ülkedeki reel sektörün döviz gereksinimini daha da artırmış ve reel sektörü ucuz döviz bulmaya yöneltmiştir. Yüksek faiz ve düşük kura dayalı enflasyon hedeflemesi programı ithalatı teşvik ettiği gibi, reel sektörün yurtdışından borçlanmasını da yurtiçine göre daha ucuz hale getirdiğinden dışarıdan borçlanmayı hızlandırmıştır. Bu politikalar demeti, uluslararası finansal sermayenin ülke içine çekilmesini kolaylaştırmıştır. Bu anlamda uygulanan politikalar, Türkiye’nin uluslararası finansal sermaye ile bütünleşme sürecini hızlandırmıştır. Uluslararası finansal sermaye ile yaşanan bu bütünleşme, dünya konjonktürünün iyi olduğu dönemlerde Türkiye’yi beslerken, aksi dönemlerde tehdit eden bir görünüm arz etmeye başlamıştır. Bu noktada, Türkiye’ye dışarıdan gelen sermayenin niteliği (portföy yatırımı veya doğrudan yatırım olması) kritik bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda kısa vadeli portföy yatırımlarının özellikle çıkış dönemlerinde yıkıcı etkisinin dikkate alınması gerekmektedir.

EKONOMİK BÜYÜME

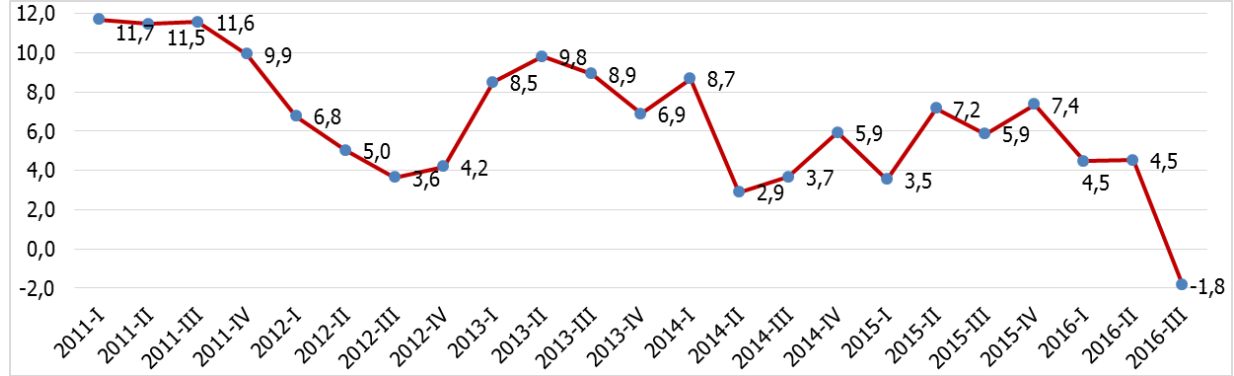
Küresel mali kriz sonrasında en erken toparlanma sürecine giren ülkelerden biri olan Türkiye 2016 yılı 3. Çeyreğine kadar 27 çeyrek kesintisiz olarak büyüdüktan sonra 2016 yılında yaşanan siyasi olaylar ve ülkede artan terör olayları, 2015 yılında Rusya’yla yaşanan siyasi gerilimin yumuşamasına rağmen bunun ekonomiye yansımaması, Suriye ve Irak’ta yaşanan çatışmalar sebebiyle önemli ölçüde turizm gelirlerindeki daralmanın da etkisiyle önce ekonomik faaliyetlerin hızında yavaşlama ve sonra da daralma yaşanmıştır.

2014 yılında yüzde 5,2 seviyesinde büyüyen Türkiye ekonomisi 2015 yılına yükselen kurlar ve ham petrol başta olmak emtia fiyatlarında yarı yarıya düşmesi ve siyasi düzlemde seçim atmosferinin etkili olduğu bir ortamda girmiştir. Yıl içerisinde 2 seçim yaşanmış, güneydoğuda terör olaylarının artması ve Rusya’yla yaşanan siyasi gerilim sebebiyle turizm gelirlerinde önemli bir düşme kaydedilmiştir. 2015 yılında; üretim yöntemine göre GSYH, zincirlenmiş hacim endeksiyle 2015 yılında bir önceki yıla göre yüzde 6,1 artmıştır.

2016 yılında ise seçim sonrası atmosferi, kur artışları ve düşük emtia fiyatlarının getirdiği dış ticarete yavaşlama gibi hususlar ekonomik faaliyetlere etki eden önemli faktörler olmuştur. Özellikle, 15 Temmuz sonrasında ortaya çıkan siyasi atmosfer, FED’in faiz kararı sürecinin uluslararası finans piyasalarında yarattığı belirsizliğe ve zorlaşan dış likidite koşullarına rağmen büyümesini sürdürmüş, ancak 2016 yılı üçüncü çeyreğinde kısmi bir daralma yaşanmıştır. ABD’nin faiz artırma beklentileri ve ekonomik aktörlerin beklentilerindeki bozulmaya koşut olarak yüksek miktarlarda sermaye çıkışı ve döviz kurlarında yüksek artışlar yaşanmıştır. Artan siyasi gerilim ve terör olaylarının yanında Rusya’yla ilişkilerin yumuşamasına rağmen bunun ekonomiye yansımaları sınırlı olmuş, turizm gelirleri 2015

yılındaki düşük baza rağmen yüzde 30 azalmış ve 2016 yılı 3. Çeyreğinde ekonomide daralma yaşanmıştır.

Grafik 13: Çeyrek Dönemler İtibariyle GSYH Büyüme Hızları (zincirlenmiş hacim endeksine göre, yüzde)

Kaynak: TÜİK, Kalkınma Bakanlığı

Yukarıda daha önce ifade edildiği gibi Ulusal Hesaplar Sistemi (SNA-2008) ve Avrupa Hesaplar Sistemi'ne (ESA-2010) uyum kapsamında ana revizyon çalışmaları tamamlanarak yıllık veriler kullanılarak, dönemsel GSYH tahminlerinden bağımsız olarak, üretim, harcama ve gelir yöntemlerine göre hesaplanmıştır. Dönemsel GSYH tahminleri ise, yeni bağımsız hesaplama ile revize edilmiştir.

1. Gayri Safi Yurtiçi Hasılabın Harcama Bileşenlerindeki Gelişmeler

2014 yılında ekonomide yeniden dengelenme sürecinde büyümenin temel kaynağı ihracat olmuştur. Cari açığı kırmaya ve yurtiçi talebi kontrol altına almaya yönelik olarak alınan makro ihtiyati tedbirlerle iç talep sınırlanırken dış talebe dayalı bir büyüme politikası söz konusudur. 2014 yılında özel tüketim yüzde 3, kamu tüketimi yüzde 3,1 oranında sabit sermaye yatırımı ise 5,1 oranında artmıştır. Bu kapsamda, makine-teçhizat yatırımları yüzde 3,9 oranında artmış, inşaat yatırımları ise yüzde 6,5 oranında artış kaydetmiştir. Böylece, toplam yurtiçi talep yüzde 3,2 oranında artış kaydetmiştir. 2014 yılında, mal ve hizmet ihracatındaki artış yüzde 8,2 oranında gerçekleşirken ithalat yüzde -0,4 oranında azalmıştır.

Böylece, net mal ve hizmet ihracatının büyümeye bir önceki yıla göre hem ithalattaki daralma hem de ihracattaki artışın etkisiyle pozitif yöndeki katkısıyla ekonomi yüzde 5,2 oranında büyümüştür.

Tablo 5 GSYH Harcama Bileşenleri (cari fiyatlarla, milyar TL, yüzde pay)

	(Cari Fiyatlarla, Milyar TL.)						Pay (Yüzde)					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2010	2011	2012	2013	2014	2015
GSYH	1.160	1.394	1.570	1.810	2.044	2.338	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yerleşik Hanehalklarının Tüketimi	731	881	979	1.120	1.242	1.412	63,1	63,2	62,4	61,9	60,8	60,4
Devletin Nihai Tüketim Harcamaları	174	191	223	256	288	324	15,0	13,7	14,2	14,1	14,1	13,9
Gayri Safi Sabit Sermaye Oluşumu	288	391	429	516	591	695	24,9	28,1	27,3	28,5	28,9	29,7
Stok Değişmeleri	24	45	15	23	3	-32	2,1	3,2	1,0	1,2	0,1	-1,4
Mal ve Hizmet İhracatı	237	310	372	403	486	545	20,4	22,3	23,7	22,3	23,8	23,3
Mal ve Hizmet İthalatı (Eksi)	295	424	449	508	565	607	25,5	30,4	28,6	28,1	27,6	26,0

Kaynak: TÜİK, Stok Değişmeleri artık yöntemiyle hesaplanmış olup istatistiki hatayı da içermektedir.

Tablo 6 Harcama Yönüyle GSYH Talep Bileşenlerinin Yıllık Büyüme Hızları (zincirlenmiş hacim endeksiyle, yüzde)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015				2016		
								I.	II.	III.	IV.	I.	II.	III.
1. Özel Tüketim	-3,7	10,8	12,3	3,2	7,9	3,0	5,5	6,2	6,9	3,7	5,4	0,2	3,7	-3,2
2. Kamu Tüketimi	8,1	1,7	1,1	6,8	8,0	3,1	4,1	-5,2	7,4	0,9	11,6	11,1	13,7	23,8
3. Sabit Sermaye Yat.	-20,5	22,5	23,8	2,7	13,8	5,1	9,2	3,3	13,4	9,1	10,4	7,8	4,7	-0,6
4. Toplam Yurtiçi Talep	-7,3	12,6	11,7	1,7	10,1	3,2	5,4	3,8	6,6	4,9	6,2	4,7	6,7	0,7
5. Mal ve Hizmet İhracatı	-3,7	1,7	13,4	14,9	1,1	8,2	4,2	2,5	4,2	4,7	5,2	1,4	-2,1	-9,2
6. Mal ve Hizmet İthalatı (-)	-14,3	19,5	15,4	0,7	8,0	-0,4	1,7	3,8	2,4	0,5	0,4	2,7	7,2	2,4
GSYH	-4,7	8,5	11,1	4,8	8,5	5,2	6,1	3,5	7,2	5,9	7,4	4,5	4,5	-1,8

Kaynak: TÜİK.

2015 yılında ise harcama yönüyle GSYH bileşenlerinde hanehalkı nihai tüketim harcamaları 2015 yılında bir önceki yıl *zincirlemiş hacim endeksine* göre yüzde 5,5 artmıştır. Hanehalkı tüketim harcamalarının GSYH içindeki payı yüzde 60,4 olmuş, bu kesimin harcamalarında en yüksek payları sırasıyla, yüzde 21,7 ile gıda ve alkolsüz içecekler, yüzde 16,0 ile ulaştırma ve yüzde 15,6 ile konut, su, elektrik, gaz ve diğer yakıtlar harcama grupları olmuştur.

2015 yılında devletin nihai tüketim harcamalarının GSYH içindeki payı yüzde 13,9 olurken, sabit sermaye oluşumunun payı yüzde 29,7 olarak gerçekleşmiştir. Bir önceki yıl zincirlenmiş hacim endeksine göre, devletin nihai tüketim harcamalarında yüzde 4,1, gayrisafi sabit sermaye oluşumunda ise yüzde 9,2 artmıştır. 2015 yılında GSYH'ya en fazla katkıyı veren gayrisafi sabit sermaye oluşumu içerisinde en yüksek büyüme makine ve teçhizat kaleminde görülmektedir. Bu kaleminde yüzde 18,4 oranında artış kaydedilmiştir.

Mal ve hizmet ihracatı ise, 2015 yılında bir önceki yıl zincirlenmiş hacim endeksine göre yüzde 4,2 artarken, ithalat da yüzde 1,7 artmıştır.

2015 yılında gözlenen yurt içi talep kaynaklı büyüme 2016 yılında da devam etmiştir. 2016 yılında ise harcama yönüyle GSYH bileşenlerindeki gelişmelere bakıldığında, yılın ilk üç çeyreğinde ekonomi ilk iki çeyrekte yüzde 4,5 oranında büyümüş, üçüncü çeyrekte ise 15 Temmuz sonrası siyasi atmosfer ve ülkede artan terör olayları, 2015 yılında Rusya'yla yaşanan siyasi gerilimin yumuşamasına rağmen bunun ekonomiye yansımamasıyla bir önceki yıla göre yüzde 1,8 oranında daralmıştır. Kamu tüketimi büyümeye pozitif katkı vermeye devam ederken, üçüncü çeyrekteki daralmada talep yönünden özel tüketimdeki ve ihracattaki azalış temel etkenler olmuştur.

GSYH içerisindeki payı yüzde 60 seviyesinde olan hanehalkı nihai tüketim harcamalarında ilk çeyrekteki durgunluğun ardından ikinci çeyrekte yüzde 3,7 artış kaydedilmiştir. Üçüncü çeyrekte ise güven ortamının zedelenmesiyle bozulan beklentilere koşut olarak yüzde 3,2 oranında daralmıştır. Bu kesimin harcamalarında gıda fiyatlarındaki gerilemenin sonucu olarak hanehalkı tüketim harcamaları içerisindeki payı 2016 yılının ilk üç çeyreğinde dayanıksız mallardaki artış hızı sırasıyla yüzde negatif 2,8, negatif yüzde 3 ve negatif yüzde 5,4 olarak gerçekleşmiştir. Üçüncü çeyrekteki daralmaya en önemli etki dayanıklı mallara olan talepte yaşanan negatif yüzde 7,8 oranındaki gerçekleşme olmuştur.

2016 yılında devletin nihai tüketim harcamalarının GSYH içindeki payı ortalama yüzde 14 olarak gerçekleşmiştir. Kamu tüketiminde kaydedilen sırasıyla yılın ilk iki çeyreğinde yüzde 11,1, 13,7 s seviyesindeki artış harcama yönünden ekonominin büyümenin en önemli unsuru

olmuştur. Diğer taraftan, üçüncü çeyrekte kamu tüketimi yüzde 23,8 gibi ciddi bir artış göstermiş ve büyümedeki daralmayı sınırlandırmıştır.

2015 yılında GSYH'ya en fazla katkıyı veren gayrisafi sabit sermaye oluşumunun 2016 yılında GSYH içerisindeki payı ortalama olarak yüzde 30,6 olarak gerçekleşmiştir. Gayrisafi sabit sermaye oluşumu yılın ilk iki çeyreğinde sırasıyla yüzde 7,8 ve 4,7 oranında artan gayrisafi sabit sermaye oluşumu üçüncü çeyrekte yüzde 0,6 oranında daralmıştır.

Tablo 7 Özel Tüketim Bileşenlerindeki Gelişmeler (Paylar, zincirlenmiş hacim endeksiyle büyüme hızları, yüzde)

	Değer (Milyon TL)						
	2015				2016		
	I	II	III	IV	I	II	III
Dayanıklı mallar	31.388	36.484	36.452	42.952	35.574	41.699	35.144
Yarı dayanıklı mallar	37.671	38.222	37.663	46.972	40.019	41.308	36.457
Dayaniksız mallar	104.220	123.870	145.200	132.765	107.585	124.339	144.912
Hizmetler	138.414	144.248	146.623	161.712	151.777	163.374	157.789
Yerleşik hanehalklarının tüketimi	311.693	342.823	365.939	384.401	334.956	370.720	374.302
	Toplam İçindeki Payı (Yüzde)						
	I	II	III	IV	I	II	III
	Dayanıklı mallar	10,1	10,6	10,0	11,2	10,6	11,2
Yarı dayanıklı mallar	12,1	11,1	10,3	12,2	11,9	11,1	9,7
Dayaniksız mallar	33,4	36,1	39,7	34,5	32,1	33,5	38,7
Hizmetler	44,4	42,1	40,1	42,1	45,3	44,1	42,2
Yerleşik hanehalklarının tüketimi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	Bir Önceki Yıla Göre Yıllık Değişim (Yüzde)						
	I	II	III	IV	I	II	III
	Dayanıklı mallar	17,3	17,7	15,1	4,8	5,4	7,6
Yarı dayanıklı mallar	11,4	3,0	-2,1	12,8	-2,9	13,6	1,1
Dayaniksız mallar	10,0	7,2	6,2	6,0	-2,8	-3,0	-5,4
Hizmetler	0,1	5,0	0,0	3,1	2,1	5,7	-1,1
Yerleşik hanehalklarının tüketimi	6,1	6,8	3,6	5,4	0,2	3,7	-3,3

Kaynak: TÜİK

Mal ve hizmet ihracatı ise, üçüncü çeyrekte turizm sektöründeki daralmaya bağlı olarak yüzde 9,2 gerilemiştir. İlk iki çeyrekte sırasıyla yüzde 2,7 ve 7,4 oranında artan mal ve hizmet ithalatı ise üçüncü çeyrekte yüzde 2,4 oranında artmıştır. Dolayısıyla, ihracattaki daralmayla beraber ithalattaki artışın devam etmesi mal ve hizmet ticaretinin net etkisinin büyümedeki olumsuz durumu derinleştirmiştir. Böylece 2016 yılı ilk üç çeyrekte ekonomi kümülatif olarak hacim endeksine göre bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 2,2 oranında büyümüştür.

Tablo 8 Sabit Sermaye Yatırım Bileşenlerinin Yıllık Büyüme Hızları (zincirlenmiş hacim endeksiyle, yüzde)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gayri safi sabit sermaye oluşumu	22,5	23,8	2,7	13,8	5,1	9,2
İnşaat	18,1	22,5	7,2	21,1	6,5	4,6
Makine ve teçhizat	27,6	28,4	-4,4	8,1	3,9	18,4
Diğer aktifler	25,7	12,1	9,4	-3,7	0,8	2,1
Toplam üretilmiş mali olmayan aktifler	22,5	23,8	2,7	13,8	5,1	9,2

Kaynak: TÜİK

4. GSYH'nın Üretim Yönünden Değerlendirilmesi ve Üretim Sektörlerindeki Gelişmeler

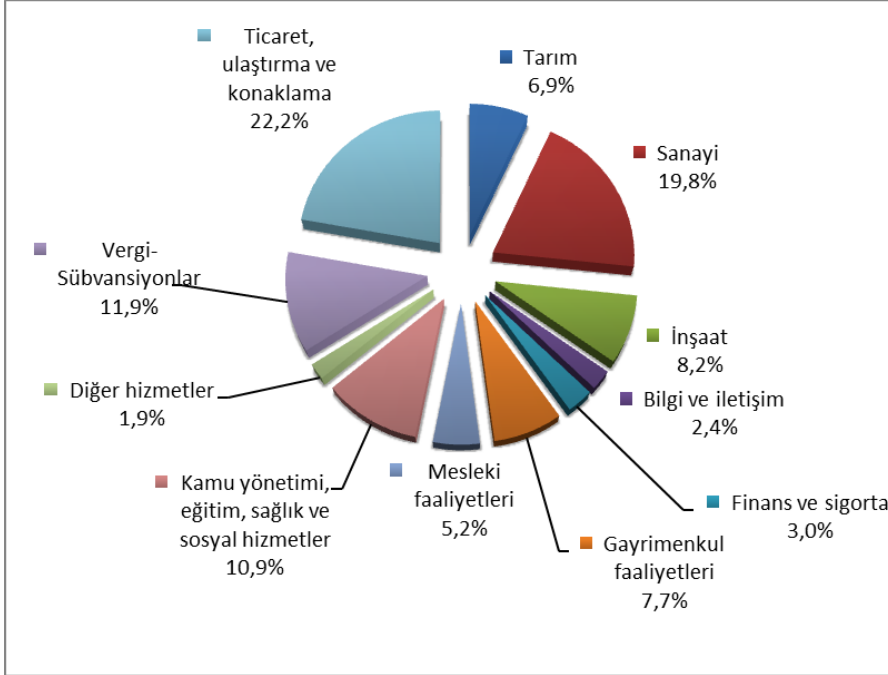
GSYH sektörel bazda bakıldığında; 2014 yılında büyümesinde olumsuz hava koşullarından kaynaklandığı belirtilen nedenlerle tarım katma değerindeki yavaşlama etkili olmuştur. 2014 yılında katma değer, tarımda yüzde 0,6, sanayi yüzde 5,6 ve hizmetler sektöründe yüzde 6,1 oranında artış kaydetmiştir. Böylece ekonomi yıllık bazda zincirlenmiş hacim endeksiyle bir önceki yıla göre yüzde 5,2 oranında büyümüştür.

Tablo 9 İktisadi Sektörlere Göre GSYH'daki Gelişmeler (2011-2015)

Sektörler	(Cari Fiyatlarla, Milyar TL.)					Pay (Yüzde)				
	2011	2012	2013	2014	2015	2011	2012	2013	2014	2015
1. Tarım, ormancılık ve balıkçılık	115	122	122	135	161	8,2	7,8	6,7	6,6	6,9
2. Sanayi	276	303	355	411	462	19,8	19,3	19,6	20,1	19,8
İmalat Sanayi	230	249	294	343	391	16,5	15,9	16,2	16,8	16,7
İmalat Hariç Sanayi	46	54	61	67	71	3,3	3,4	3,4	3,3	3,0
3. Hizmetler	836	961	1.108	1.263	1.437	60,0	61,2	61,2	61,8	61,5
İnşaat	100	117	146	166	191	7,2	7,5	8,1	8,1	8,2
Ticaret, Ulaştırma ve Konaklama	300	346	395	455	519	21,5	22,0	21,8	22,3	22,2
Bilgi ve iletişim	32	38	43	49	56	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4
Finans ve sigorta faaliyetleri	38	46	56	59	70	2,7	2,9	3,1	2,9	3,0
Gayrimenkul faaliyetleri	125	135	149	164	181	9,0	8,6	8,2	8,0	7,7
Mesleki, İdari ve Destek Hizmet Faaliyetleri	60	70	84	99	121	4,3	4,5	4,6	4,8	5,2
Kamu Yönetimi, Eğitim, İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri	154	177	199	229	255	11,0	11,3	11,0	11,2	10,9
Diğer hizmet faaliyetleri	27	30	36	41	45	1,9	1,9	2,0	2,0	1,9
4. Sektörler Toplamı (1+2+3)	1.227	1.385	1.585	1.808	2.060	88,0	88,3	87,6	88,4	88,1
5. Vergi-Subvansiyonlar	168	184	224	236	278	12,0	11,7	12,4	11,6	11,9
6. Alıcı Fiyatlarıyla GSYH (4+5)	1.394	1.570	1.810	2.044	2.338	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: TÜİK

Grafik 14: 2015 Yılı GSYH Sektörler Toplamı Dağılımı (Yüzde, Pay)

Kaynak: TÜİK

2015 yılında ise üretim yöntemine göre GSYH, zincirlenmiş hacim endeksiyle 2015 yılında bir önceki yıla göre yüzde 6,1 artmıştır. Üretim yöntemine göre cari fiyatlarla GSYH, 2015 yılında bir önceki yıla göre yüzde 14,3 artarak 2 trilyon 337 milyar 530 milyon TL olmuştur. 2015 yılında GSYH’da en yüksek payı yüzde 16,7 ile imalat sanayi almıştır. İmalatı sanayiini yüzde 11,5 ile toptan ve perakende ticaret ve yüzde 8,2 ile inşaat izlemiştir. Yıllık GSYH’da en düşük pay hanehalklarının işverenler olarak faaliyetleri için gerçekleşmiştir.

TÜİK’e göre, birinci çeyrekte katma değer sanayide (inşaat dâhil) yüzde 5,9, hizmetler sektöründe (inşaat hariç) yüzde 5,1 oranında artış kaydetmiştir. (tablo 1) Katma değer tarımda yüzde 2,7, inşaat sektöründe yüzde 6,6 (katkısı 0,4 puan), ticaret sektöründe yüzde 5,6 (katkısı 0,7 puan) ve ulaştırma-haberleşme sektöründe yüzde 3,8 (katkısı 0,5 puan) olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 10 GSYH Bileşenlerini Oluşturan Sektörlerdeki Büyüme Hızları

Sektörler	2014					2015					2016		
	I	II	III	IV	Toplam	I	II	III	IV	Toplam	I	II	III
1. Tarım, ormancılık ve balıkçılık	2,1	-6,1	0,2	5,6	0,6	6,5	8,8	16,3	-3,6	9,1	-5,6	-5,6	-7,7
2. Sanayi	8,1	4,9	5,4	4,3	5,6	0,8	5,4	3,8	9,6	5,0	8,3	4,9	-1,4
İmalat Sanayi	7,1	5,2	6,2	5,9	6,1	2,6	5,7	4,0	10,7	5,9	7,9	5,0	-3,2
İmalat Hariç Sanayi	13,1	3,3	1,5	-3,1	3,3	-7,4	3,5	3,2	4,2	0,9	10,0	4,4	7,4
3. Hizmetler	9,8	3,9	4,4	6,8	6,1	3,8	6,4	4,0	7,2	5,4	4,0	5,0	-1,2
İnşaat	19,0	-0,2	1,1	3,7	5,0	-2,1	9,4	3,7	7,9	4,9	5,1	15,7	1,4
Ticaret, Ulaştırma ve Konaklama	9,5	6,0	5,4	6,8	6,8	7,1	8,2	4,8	6,6	6,6	1,3	-0,8	-8,4
Bilgi ve iletişim	12,5	7,9	5,0	4,8	7,2	0,7	2,1	0,1	10,9	3,9	4,8	6,7	2,0
Finans ve sigorta faaliyetleri	7,2	4,4	13,7	15,6	10,2	9,0	12,5	7,3	2,4	7,7	8,9	12,7	-1,7
Gayrimenkul faaliyetleri	3,6	2,4	2,3	1,8	2,5	3,5	2,1	2,1	1,8	2,4	4,3	5,2	3,7
Mesleki, İdari ve Destek Hizmet Faaliyetleri	14,2	9,9	8,6	10,6	10,7	14,1	10,0	16,5	19,9	15,3	7,3	12,8	1,4
Kamu Yönetimi, Eğitim, Sağlık ve Sosyal Hizmetler	9,4	0,3	3,5	6,3	4,9	-0,8	4,1	0,8	4,8	2,2	5,2	4,2	5,9
Diğer hizmet faaliyetleri	5,7	4,7	9,8	7,3	6,8	-0,4	0,3	-1,7	1,3	-0,1	2,7	0,7	0,5
4. Sektörler Toplamı (1+2+3)	9,1	3,6	4,0	6,1	5,6	3,2	6,3	5,6	7,0	5,6	4,6	4,5	-2,2
5. Vergi-Sübvansiyonlar	5,5	-2,3	1,0	4,4	2,1	6,3	14,0	7,4	10,3	9,5	3,1	4,9	1,0
6. Alıcı Fiyatlarıyla GSYH (4+5)	8,7	2,9	3,7	5,9	5,2	3,5	7,2	5,9	7,4	6,1	4,5	4,5	-1,8

Kaynak: TÜİK, Kalkınma Bakanlığı, (GSYH Bileşenlerini Oluşturan Sektörlerdeki Büyüme Hızları

Tablo 11 Sektörlerin GSYH İçerisindeki Payları (Yüzde)

Sektörler	2014					2015					2016		
	I	II	III	IV	Toplam	I	II	III	IV	Toplam	I	II	III
1. Tarım, ormancılık ve balıkçılık	2,7	4,8	11,4	6,6	6,6	2,9	5,0	12,5	6,1	6,9	2,6	4,3	11,3
2. Sanayi	21,5	20,9	18,6	19,7	20,1	20,4	20,5	18,2	20,2	19,8	21,0	20,4	17,9
İmalat Sanayi	17,8	17,6	15,6	16,5	16,8	17,1	17,3	15,3	17,3	16,7	17,7	17,5	15,0
İmalat Hariç Sanayi	3,7	3,3	3,1	3,2	3,3	3,3	3,1	2,9	3,0	3,0	3,3	2,9	2,9
3. Hizmetler	64,2	62,8	59,0	61,6	61,8	64,8	62,3	58,0	61,6	61,5	65,0	63,7	59,4
İnşaat	8,2	8,2	8,1	8,0	8,1	7,9	8,3	8,0	8,4	8,2	8,2	9,5	8,4
Ticaret, Ulaştırma ve Konaklama	21,9	22,7	21,8	22,7	22,3	22,6	22,7	21,3	22,3	22,2	21,8	21,3	20,2
Bilgi ve İletişim	2,4	2,3	2,2	2,7	2,4	2,4	2,3	2,1	2,8	2,4	2,4	2,3	2,2
Finans ve sigorta faaliyetleri	2,9	2,8	2,9	2,9	2,9	3,2	3,0	3,0	2,8	3,0	3,2	3,3	3,3
Gayrimenkul faaliyetleri	8,8	8,3	7,5	7,6	8,0	8,8	7,9	7,2	7,3	7,7	8,7	7,9	7,7
Mesleki, İdari ve Destek Hizmet Faaliyetleri	4,6	5,0	4,5	5,2	4,8	5,1	5,1	4,8	5,8	5,2	5,2	5,5	5,0
Kamu Yönetimi, Eğitim, Sağlık ve Sosyal Hizmetler	13,1	11,4	10,2	10,4	11,2	12,6	11,0	9,9	10,4	10,9	13,3	11,9	10,8
Diğer hizmet faaliyetleri	2,3	2,1	1,8	2,0	2,0	2,2	2,0	1,7	1,9	1,9	2,2	1,9	1,7
4. Sektörler Toplamı (1+2+3)	88,3	88,5	89,0	87,9	88,4	88,1	87,8	88,7	87,8	88,1	88,6	88,4	88,6
5. Vergi-Subvansiyonlar	11,7	11,5	11,0	12,1	11,6	11,9	12,2	11,3	12,2	11,9	11,4	11,6	11,4
6. Alıcı Fiyatlarıyla GSYH (4+5)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: TÜİK, Kalkınma Bakanlığı,

2016 yılının birinci ve ikinci çeyreğinde GSYH (2009=100, zincirlenmiş hacim), yüzde 4,5 artmıştır. Bu gelişmede, ekonomi içerisindeki payı sırasıyla yüzde 21 ve yüzde 20,4 seviyesinde olan sanayideki yüzde 8,3 ve 4,9 oranındaki büyüme etkili olmuştur.

İkinci çeyrekte ekonomi içerisindeki payı sırasıyla yüzde 8,2 ve 9,5 seviyesinde olan inşaat sektöründe kaydedilen yüzde 5,1 ve 15,7 oranındaki yüksek büyümenin katkısıyla hizmetler sektörü yılın ilk iki çeyreğinde sırasıyla yüzde 4 ve yüzde 5 oranında büyümüştür. Böylece, GSYH içerisindeki payı sırasıyla yüzde 65 ve 63,7 olarak gerçekleşmiştir. Turizm sektöründeki daralmanın etkisi ikinci çeyrekte itibaren güçlenmiş, ilk çeyrekte yüzde 1,3 oranında büyüyen ulaştırma ve konaklama hizmetleri sektörü yılın ikinci çeyreğinde yüzde 0,8 gerilemiştir. Toplam ekonomi içerisindeki payı yüzde 5'ler seviyesinde olan Mesleki, İdari ve Destek Hizmet Faaliyetlerinde 2014 yılı son çeyreğinden itibaren 2015 yılının tamamında çift haneli büyüme rakamına ulaşılmıştır 2016 yılı ilk çeyreğindeki yüzde 7,8 oranındaki büyümenin ardından 2016 yılı ikinci çeyreğinde de yüzde 12,8 gibi yüksek bir büyüme oranına ulaşmıştır.

2016 yılı ilk iki çeyreğinde tarım sektörü yüzde 5,6 oranında daralmış ve yılın ilk yarısında büyümeyi aşağı çeken bir unsur olmuştur.

2016 yılının üçüncü çeyreğinde GSYH bir önceki yıla göre 1,8 oranında azalış kaydetmiştir. TÜİK'e göre, mevsim ve takvim etkisinden arındırılmış GSYH ise, 2016 yılının üçüncü çeyreğinde bir önceki döneme göre yüzde 2,7 oranında azalış göstermiştir. Üçüncü çeyrekte daralmanın sektörel kaynakları incelendiğinde kaynakları üretim yönünden tarım, sanayi ve hizmetlerde katma değer azalışları olmuştur.

TÜİK verilerine göre, üçüncü çeyrekte katma değer sanayide yüzde negatif 1,4, hizmetler sektöründe (inşaat dahil) negatif yüzde 1,2 oranında olmuştur. Katma değer değişimi bir önceki yılın aynı dönemine göre gerileyerek tarımda negatif yüzde 7,7, inşaat sektöründe yüzde 1,4 (katkısı 0,1 puan), ticaret, ulaştırma ve konaklama sektöründe negatif yüzde 8,4 (katkısı -1,8 puan) ve finans ve sigorta sektöründe negatif yüzde 1,7 (katkısı -0,1 puan) olarak gerçekleşmiştir.

4.1. Tarım

2009 ile 2014 yılları arasında tarım sektörü üretim değerleri, çeşitli dalgalanmalar göstermiştir. Özellikle 2012 yılındaki, kuraklık ve aşırı soğuk gibi hava koşulları genel olarak tarımsal üretimi olumsuz etkilemiş, özellikle orta ve doğu kesimlerde yaşanan kuraklığın sonucu olarak bazı ürünlerde kayıplar meydana gelmiştir. Bazı bölgelerde ise olumlu iklim koşullarının etkisiyle üretim miktarları artış göstermiştir.

Bu nedenle 2012 yılı tarım sektörünün katma değerinde 2011 yılına oranla sabit fiyatlarla yüzde 2,2 oranında bir büyüme gerçekleşmiştir. 2013 yılında ise tarımsal üretimdeki artış hızı kaybetmiştir. 2013 yılında tarım sektöründeki üretim artış hızı sabit fiyatlarla ise yüzde 2,3 oranında artmıştır. Tarım sektörü katma değerinde, 2014 yılında bir önceki yıla göre sabit fiyatlarla ise yüzde 0,6'ya düşmüştür.

2015 yılında ise sabit fiyatlarla yüzde 9,1 oranında büyümüştür. 2016 ilk üç çeyrekte yukarıda anlatıldığı gibi 2016 yılı ilk iki çeyreğinde tarım sektörü yüzde 5,6 oranında daralmış ve yılın ilk yarısında diğer sektörlerdeki büyümeyi sınırlandırmıştır. Üçüncü çeyrekte ise gerileyerek tarım sektörü yüzde 7,7 oranında daralmıştır.

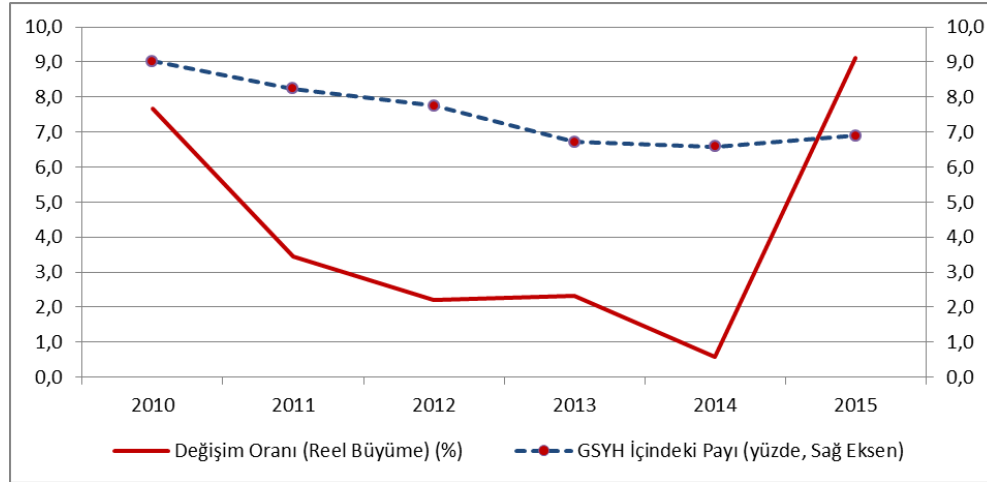
Tablo 12 Tarım Sektörü Katma Değerindeki Gelişmeler (1) (2)

Tarım	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Katma Değeri - (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)	104.704	114.838	121.693	121.709	134.725	161.146
Katma Değer - (Sabit Fiyatlarla-Milyon TL)	97.245	103.111	106.918	104.509	115.003	126.059
Değişim Oranı (Reel Büyüme) (%)	7,7	3,4	2,2	2,3	0,6	9,1
GSYH İçindeki Payı (yüzde, Sağ Eksen)	9,0	8,2	7,8	6,7	6,6	6,9

Kaynak: TÜİK

(1) (2) Reel büyüme oranı 2009=100 Zincirlenmiş Hacim Endeksine göre yıllık yüzde değişimdir. Sabit Fiyatlarla katma değer 2009=100 Zincirlenmiş Hacim Endeksi kullanılarak elde edilmiştir.

Grafik 15 Tarım Sektöründeki Büyüme ve GSYH İçindeki Payı (2010-2015)

Kaynak: TÜİK

Tablo 13 Temel Tarım Göstergeleri

	Yıllar					Yüzde Değişim (%)		
	2013	2014	2015	2015 (1)	2016 (1)	2014	2015	2015-2016 (1)
İstihdam (Bin Kişi)								
Tarımsal İstihdam (1)	5.204	5.470	5.483	5.998	5.577	5,1	0,2	-7,0
Tarım/Toplam (yüzde)	21,2	21,1	20,6	22,0	20,2	-	-	-
İthalat (Milyon ABD Doları)								
Bitkisel Üretim	7.143	8.206	6.654	4.687	4.459	14,9	-18,9	-4,9
Hayvancılık	414	228	382	179	376	-45,1	67,5	110,1
Ormancılık	161	155	140	100	86	-3,8	-9,7	-14,0
Balıkçılık	58	69	88	61	36	19,6	27,5	-41,0
Gıda Ürünleri ve İçecek	5.441	5.617	5.134	3.443	3.130	3,2	-8,6	-9,1
Toplam	13.217	14.275	12.398	8.470	8.087	8,0	-13,1	-4,5
İhracat (Milyon ABD Doları)								
Bitkisel Üretim	5.184	5.553	5.398	3.190	2.951	7,1	-2,8	-7,5
Hayvancılık	442	455	338	228	192	2,9	-25,7	-15,8
Ormancılık	27	22	21	13	15	-17,4	-4,5	15,4
Balıkçılık	258	347	368	249	348	34,2	6,1	39,8
Gıda Ürünleri ve İçecek	10.664	11.158	10.222	6.537	6.273	4,6	-8,4	-4,0
Toplam	16.576	17.535	16.347	10.217	9.779	5,8	-6,8	-4,3

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı. (1) Ocak-Ağustos dönemidir.

Tarım sektöründe mekanizasyona bağlı olarak işgücü talebinin azalması, sanayi ve hizmetler sektöründe istihdamın artması ve kırdan kente göç gibi nedenlerden dolayı yıllar itibarıyla tarımsal istihdamın toplam istihdam içerisindeki payı düşmektedir. Sektörün toplam istihdam içindeki payı 2014 yılında yüzde 21,1 iken, 2015 yılında yüzde 20,6'ya gerileyerek 5,48 milyon kişi olarak kaydedilmiştir. 2016 yılında bu oranın yüzde 19,3'e gerilemesi beklenmektedir.

Tablo 14 Tarım Alanlarındaki Gelişmeler (20017-2015)

Bin Hektar	Toplam tarım alanı	Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin alanı		Sebze bahçeleri alanı	Süs bitkileri	Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı	Çayır ve mera arazisi
		Ekilen alan	Nadas				
2001	40.967	17.917	4.914	909	-	2.610	14.617
2002	41.196	17.935	5.040	930	-	2.674	14.617
2003	40.644	17.408	4.991	911	-	2.717	14.617
2004	41.210	17.962	4.956	895	-	2.780	14.617
2005	41.223	18.005	4.876	894	-	2.831	14.617
2006	40.493	17.440	4.691	850	-	2.895	14.617
2007	39.504	16.945	4.219	815	-	2.909	14.617
2008	39.122	16.460	4.259	836	-	2.950	14.617
2009	38.912	16.217	4.323	811	-	2.943	14.617
2010	39.011	16.333	4.249	802	-	3.011	14.617
2011	38.231	15.692	4.017	810	4	3.091	14.617
2012	38.399	15.463	4.286	827	5	3.201	14.617
2013	38.423	15.613	4.148	808	5	3.232	14.617
2014	38.558	15.782	4.108	804	5	3.243	14.617
2015	38.551	15.723	4.114	809	5	3.284	14.617
Değişim - Bin Hektar	-2.416	-2.194	-800	-100	5	674	--
Değişim - Yüzde	-5,9	-12,2	-16,3	-11,0		25,8	

Kaynak: TÜİK

Türkiye’de toplam tarım alanında bir gerileme mevcuttur. 2001-2015 döneminde toplam tarım alanı 2,5 milyon hektar azalmıştır. Ekilen alanlar yüzde 12,2, nadasa bırakılan alanlar yüzde 16,3 ve sebze bahçeleri alanı yüzde 11 azalmıştır. Buna karşılık meyveler, içecekler ve baharat bitkileri için ayrılan tarım alanı yüzde 25,8 oranında artmıştır. Böylece, toplam tarım alanı yüzde 5,9 azalmıştır.

Seçilmiş Ürünlerin Tarım Alanlarında ve Üretim Miktarındaki Değişim incelendiğinde buğday ve arpada üretim alanında önemli bir gerileme yaşanırken üretim miktarında artış kaydedilmiştir. Seçilmiş ürünlerin üretim alanı toplamda yüzde 15,6 oranında gerilemiştir. Mısır ve ayçiçeği ekimine ayrılan alan oransal olarak önemli ölçüde artarken Buğday, arpa, kütlü pamuk ve şeker pancarı ekimine ayrılan alanlar azalmıştır.

Tablo 15 Seçilmiş Ürünlerin Alanlarında ve Üretim Miktarındaki Değişim (2001-2015)

	Toplam	Buğday	Arpa	Mısır	Ayçiçeği	Pamuk (Kütlü)	Şekerpancarı
Üretim Miktarındaki Değişim-Miktar (Ton)		3.600	500	4.200	1.031	-308	3.390
Üretim Miktarındaki Değişim-Yüzde		18,9	6,7	190,9	158,6	-13,1	26,8
Üretim Alanındaki Değişim-Bin Hektar	-2.361	-1.483	-856	138	175	-251	-84
Üretim Alanındaki Değişim-Yüzde	-15,6	-15,9	-23,5	25,1	34,4	-36,6	-23,5

Kaynak: TÜİK

Tablo 16 Temel Tarım Ürünlerinde Üretim Miktarları

	Bin Ton								Değişim (%)							
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015(1)	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Hübitat																
Buğday	17782	20,600	19,674	21,800	20,100	22,050	19,000	22,600	3.2	15.8	-4.5	10.8	-7.8	9.7	-13.8	18.9
Arpa	5923	7,300	7,250	7,600	7,100	7,900	6,300	8,000	-18.9	23.2	-0.7	4.8	-6.6	11.3	-20.3	27.0
Baklagiller																
Nohut	518	563	531	487	518	506	450	460	2.6	8.7	-5.7	-8.2	6.3	-2.3	-11.1	2.2
Kuru Fasulye	155	181	213	201	200	195	215	235	0.6	16.8	17.7	-5.8	-0.3	-2.5	10.3	9.3
Yağlı Tohumlar																
Yerfıstığı	85	90	97	90	123	141	124	148	-1.2	5.9	7.8	-6.8	35.8	15.1	-12.5	19.4
Ayçiçeği	992	1,057	1,320	1,335	1,370	1,523	1,638	1,681	16.2	6.6	24.9	1.1	2.6	11.2	7.5	2.6
Sanayi Bitkileri																
Tütün	93	81	53	55	73	90	70	75	24.0	-12.9	-34.6	3.8	33.2	22.8	-22.2	7.1
Şeker Pancarı	15488	17,275	17,942	16,126	14,920	16,483	16,573	16,462	24.8	11.5	3.9	-10.1	-7.5	10.5	0.5	-0.7
Pamuk	1820	1,725	2,150	2,580	2,320	2,250	2,350	2,050	-20.0	-5.2	24.6	20.0	-10.1	-3.0	4.4	-12.8
Meyveler																
Üzüm ve İncir	4124	4,509	4,510	4,557	4,460	4,310	4,476	3,951	7.9	9.3	0.0	1.0	-2.1	-3.4	3.8	-11.7
Turunçgiller	3027	3,514	3,572	3,614	3,475	3,681	3,784	3,976	1.3	16.1	1.7	1.2	-3.8	5.9	2.8	5.1
Elma	2504	2,782	2,600	2,680	2,889	3,128	2,480	2,570	1.9	11.1	-6.5	3.1	7.8	8.3	-20.7	3.6
Zeytin	1464	1,291	1,415	1,750	1,820	1,676	1,768	1,700	36.1	-11.8	9.6	23.7	4.0	-7.9	5.5	-3.8
Fındık	801	500	600	430	660	549	412	646	51.1	-37.6	20.0	-28.3	53.5	-16.8	-25.0	56.8
Çay	1100	1,103	1,306	1,231	1,250	1,150	1,260	1,320	-3.9	0.3	18.4	-5.7	1.5	-8.0	9.6	4.8
Yumru Bitkiler																
Patates	4197	4,398	4,513	4,613	4,795	3,948	4,166	4,760	-0.7	4.8	2.6	2.2	3.9	-17.7	5.5	14.3
Soğan (Kuru)	2007	1,850	1,900	2,141	1,736	1,905	1,790	1,879	8.0	-7.8	2.7	12.7	-18.9	9.7	-6.0	5.0
Meyvesi Yenen Sebzeler																
Domates	10985	10,746	10,052	11,003	11,350	11,820	11,850	12,615	10.5	-2.2	-6.5	9.5	3.1	4.1	0.3	6.5
Karpuz-Kavun	5752	5,489	5,295	5,512	5,711	5,587	5,593	5,638	5.4	-4.6	-3.5	4.1	3.6	-2.2	0.1	0.8

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı,

2013 yılında temel tarım ürünleri üretimi içindeki en büyük artış, 23,3 puanla sanayi bitkileri kapsamındaki tütün üretiminde gerçekleşmiştir. Bu ürünlerdeki artışı takip eden diğer tarım ürünü ise 15,6 puanlık artışla, yağlı tohumlar içerisindeki yer fıstığı üretimindedir. 2013 yılında bazı temel tarım ürünlerinde ise, ciddi üretim azalışları meydana gelmiştir. En fazla üretim azalışı, yüzde 17,7 seviyesinde yumru bitkiler başlığındaki patates üretiminde gerçekleşmiştir. Patatesten sonraki en fazla üretim azalışı ise yüzde 16,8 oranında fındık üretiminde olmuştur.

2014 yılında ise temel tarım ürünleri içindeki en büyük artış 9,6 puanla çay üretimindedir. En fazla üretim azalışı ise, 25 puanla fındık üretiminde meydana gelmiştir. Bu azalışı takip eden diğer bir üretim azalışı ise 22,2 puanla tütündedir.

2015 yılında hava koşullarının da olumlu etkisiyle temel tarım ürünlerinde üretim değerlerinde genel bir artış meydana gelmiştir.

Tablo 17 Toplam Hayvancılık Üretimi ve Sığır İthalatı

	2011	2012	2013	2014	2015
Sığır Varlığı (Baş)	12.386.337	13.914.912	14.415.257	14.223.109	13.994.071
-Kültür	4.836.547	5.679.484	5.954.333	6.178.757	6.385.343
-Melez	5.120.621	5.776.028	6.112.437	6.060.937	5.733.803
-Yerli	2.429.169	2.459.400	2.348.487	1.983.415	1.874.925
Koyun Varlığı (Baş)	25.031.565	27.425.233	29.284.247	31.140.244	31.507.934
-Yerli	23.811.036	25.892.582	27.485.166	29.033.981	29.302.358
-Merinos	1.220.529	1.532.651	1.799.081	2.106.263	2.205.576
Keçi Varlığı (Baş)	7.277.953	8.357.286	9.225.548	10.344.936	10.416.166
Manda Varlığı (Baş)	97.632	107.435	117.591	121.826	133.766
Süt Üretimi (Ton)	15.056.211	17.401.262	18.223.712	18.630.859	18.654.682
Et Üretimi (Ton)	776.915	915.844	996.125	1.008.272	1.149.262
Yumurta Üretimi (Bin Adet)	12.954.686	14.910.774	16.496.751	17.145.389	16.726.332
Tavuk Eti Üretimi (Ton)	1.613.309	1.723.919	1.758.363	1.894.669	1.909.276
Bal Üretimi (Ton)	94.245	89.162	94.694	103.525	107.665
Toplam Canlı Sığır İthalatı	470.796	471.571	193.807	49.714	202.789
-Damızlık Sığır (Baş)	78.565	48.702	31.873	23.676	48.595
-Besilik Sığır (Baş)	227.871	228.421	130.897	23.604	154.194
-Kasaplık Sığır (Baş)	164.360	194.448	28.869	2.434	-

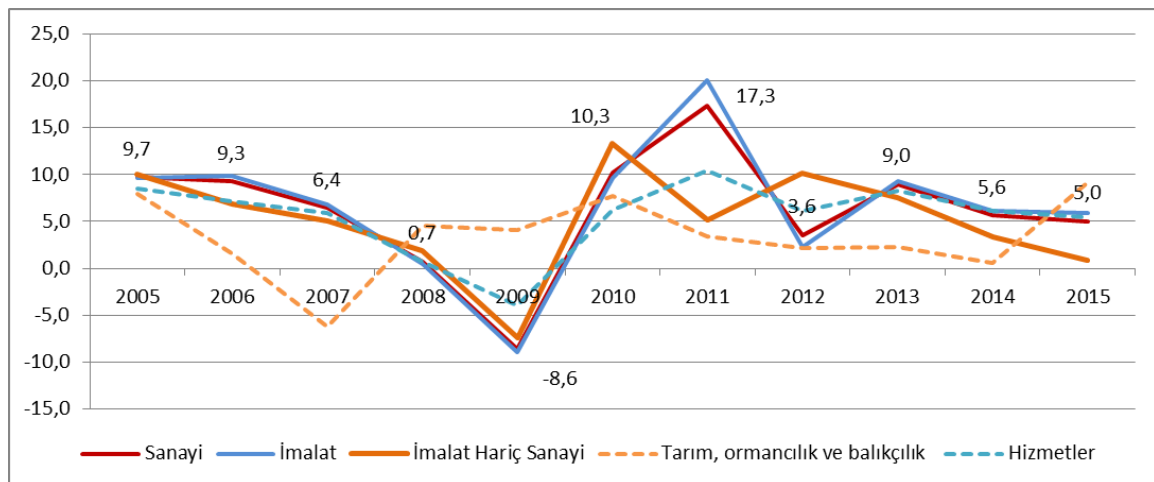
Kaynak: TÜİK, Kalkınma Bakanlığı.

Hayvancılık alanında son dönemde artan hayvancılık destekleriyle toplam canlı hayvan varlığı artarken canlı sığır ithalatı 2010 yılındaki 470 bin seviyesinden 2015 yılında 202 bin seviyesine gerilemiştir. 2011 ve 2012 yıllarında kasaplık sığır ithalinde kaydedilen 164 ve 194 bin seviyesinde önemli bir gerileme kaydedilmiş ve 2015 yılında kasaplık canlı hayvan ithali sıfırlanmıştır. Besilik sığır ithali 225 bin seviyesinden 154 bin seviyesine gerilemiştir.

4.2. Sanayi

Ulusal gelir içerisindeki payı yıldan yıla artmaya başlayan sanayi sektörü için en önemli göstergelerden birisi, sanayi sektörü katma değeridir. Toplam efektif talepteki iç ve dış kaynaklı dalgalanmalar ve yaşanan finansal krizler, sanayi sektörü katma değerindeki gelişmeleri doğrudan etkilemiştir. Sanayi sektörü kapsamında ağırlıklı olarak imalat sanayii bulunmakla beraber hesaplamalarda madencilik, elektrik üretimi ve dağıtımı, su yönetimi, atık yönetimi de sanayi kapsamında yer almaktadır. Fakat sanayi sektörünün genel eğilimi imalat sanayiindeki gelişmeler tarafından belirlenmektedir.

Grafik 16 Ana Sektörlerin Yıllık Büyüme Oranlarındaki Gelişim (2005-2015, yüzde)

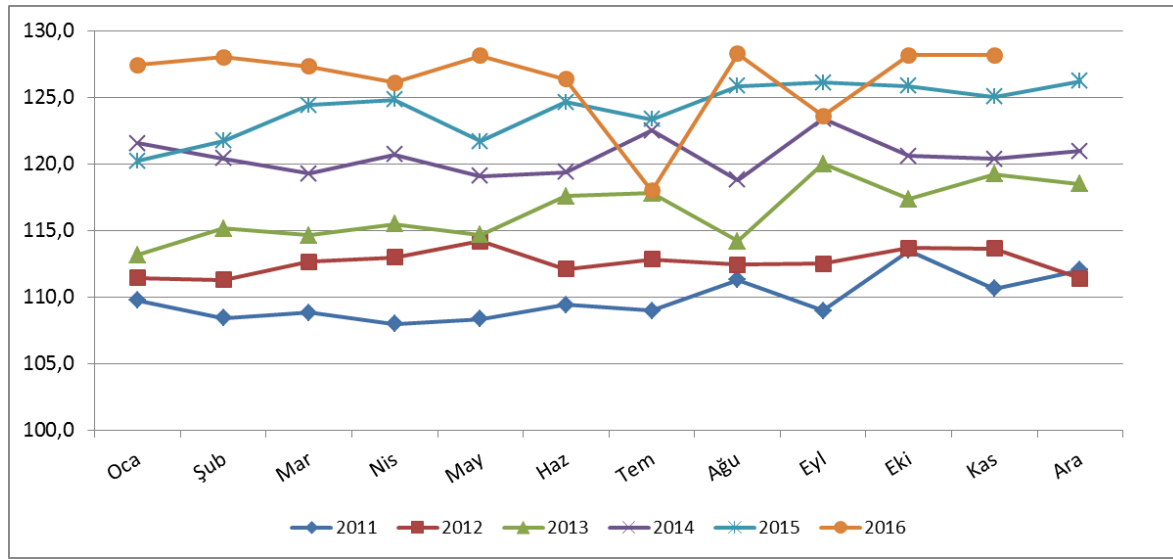

Kaynak:TÜİK

Sanayi sektörü açısından sarsıcı gelişmelerden birisi olan 2008 krizinin ülkemizi etkisi altına almasıyla, sanayi sektörü 2009 yılının son çeyreğinden başlayarak şiddetli bir küçülme süreci içine girmiştir. Sanayi sektörü katma değeri önceki yılın aynı dönemlerine göre, 2009 yılında yüzde 8,9 oranında daralmıştır.

2010 ve 2011 yıllarındaki hızlı büyümeden sonra 2011-2014 arası dönemde grafikte de görüldüğü gibi, 2011 yılı ortalarından itibaren toplam sanayi sektöründeki daralma süreci 2012 yılı boyunca devam etmiştir. Daha sonra büyüme hızı tekrar artan sektörün büyümesi 2016 yılı üçüncü çeyreğine kadar devam etmiştir. 2016 yılı Temmuz ayı sonrasında sanayi üretimi daralmış daha sonra Ağustos, Ekim ve Kasım aylarında normal seviyesine ulaşmıştır.

Grafik 17 Aylık Sanayi Üretim Endeksi (Mevsim ve Takvim Etkilerinden Arındırılmış Sanayi Üretim Endeksi) (2010=100)

Kaynak: TÜİK

Sanayi sektörü katma değeri 2011 yılında yüzde 17,3 oranında artmıştır. Sanayi sektörü üretimi, 2008 yılı sonlarında belirginleşen küresel ekonomik krizin sonrasında, 2009 yılı Aralık ayından itibaren 2011 yılı sonuna kadar 25 ay kesintisiz büyüme göstermiştir. Dış talep, küresel ekonomide özellikle en önemli ihracat pazarı olan AB ülke ekonomilerinde yaşanan sorunlar nedeniyle sınırlı düzeyde kalırken, sanayi üretimindeki artış büyük ölçüde iç talep kaynaklı olmuştur.

Sanayi sektörü üretimi, küresel ekonomik kriz sonrasında, ertelenmiş iç talebin de etkisiyle, büyük ölçüde iç talep kaynaklı artış göstermiştir. Ancak, yüksek iç talebi dengelemeye yönelik olarak alınan önlemler 2012 yılında sanayi sektörü üretiminde önemli oranda yavaşlamaya neden olmuştur. Sanayi sektörü katma değeri 2012 yılında, sabit fiyatlarla sanayi sektörü katma değeri artışı yüzde 3,6 düzeyinde gerçekleşmiştir. Sanayi sektöründe 2009 yılı Aralık ayından itibaren 32 ay süren kesintisiz büyüme, 2012 yılı Ağustos ayında sona ermiştir. İç talep yavaşlama sürecine girerken, sanayi üretimine en fazla katkıyı, küresel ekonomiye özellikle de en büyük ihracat pazarı AB’de durgunluğun devam etmesine rağmen dış talep yapmıştır.

Tablo 18 Aylık Toplam Sanayi Üretim Endeksi (2010=100)

	Oca	Şub	Mar	Nis	May	Haz	Tem	Ağu	Eyl	Eki	Kas	Ara	Ort.
2010	85,6	85,4	100,0	97,7	101,7	103,9	105,0	100,5	97,2	108,6	98,6	115,9	100,0
2011	101,9	97,7	111,7	107,1	111,6	114,1	112,4	106,2	111,0	119,9	107,2	120,1	110,1
2012	104,5	102,9	115,8	110,0	118,2	116,5	116,1	103,4	116,4	112,3	121,4	116,7	112,9
2013	113,2	115,2	114,6	115,5	114,7	117,6	117,8	114,2	120,0	117,4	119,2	118,5	116,3
2014	121,5	120,4	119,3	120,7	119,1	119,4	122,5	118,8	123,4	120,6	120,3	121,0	120,5
2015	120,2	121,7	124,4	124,8	121,7	124,6	123,3	125,8	126,1	125,8	125,0	126,2	124,2
2016	127,4	128,0	127,3	126,1	128,1	126,3	118,0	128,3	123,6	128,1	128,1		

Kaynak: TÜİK

Tablo 19 Sanayi Alt Kollarının Yıllık Sanayi Üretim Endeksi ve GSYH Payları (2010=100)

	Sanayi Üretim Endeksi (Endeks Değeri, 2000=100)				GSYH içindeki Paylar (Yüzde)			
	Madencilik	İmalat Sanayi	Enerji	Toplam Sanayi	Madencilik	İmalat Sanayi	Enerji	Toplam Sanayi
2005	80,4	87,4	81,8	86,1	1,0	16,9	1,8	19,7
2006	86,5	93,7	87,6	92,4	1,0	17,1	1,8	19,8
2007	93,5	100,0	94,1	98,9	1,0	16,8	1,9	19,7
2008	101,2	98,5	98,2	98,4	1,1	16,3	2,0	19,4
2009	100,4	87,3	94,3	88,6	1,1	15,2	2,2	18,4
2010	100,0	100,0	100,0	100,0	1,1	15,1	2,3	18,5
2011	106,6	110,5	107,3	110,1	1,1	16,5	2,2	19,8
2012	108,8	113,0	110,6	112,9	1,1	15,9	2,3	19,3
2013	104,9	117,7	108,9	116,5	1,1	16,2	2,3	19,6
2014	112,7	121,4	113,5	120,6	0,9	16,8	2,4	20,1
2015	107,3	125,5	117,3	124,1	0,8	16,7	2,2	19,8
2016*	142,2	126,4	121,5	125,5				

Kaynak: TÜİK. (*) 11 Aylık ortalamadır.

Sanayi sektörü üretim endeksi 2010 yılı baz alındığında (2010=100) 2013 yılında, bir önceki yıla göre 0,5 puanlık artışla 116,3 puana yükselmiştir. 2014 yılının rakamları için ise sanayi sektörü üretim endeksi, 2013 yılına göre 4,2 puanlık artışla 120,5 seviyesinde oluşmuştur. 2015 yılında ortalama endeks değeri 124,3 seviyesine çıkarak sanayi sektörü üretiminde kısmi bir iyileşme gözlemlenmiştir. Bu oranların sanayi sektörü içindeki faaliyet alanlarına göre bakıldığında madencilik sektörü yüzde 7,6, enerji sektörü yüzde 5 ve imalat sanayi ise yüzde 3,6 değerinde oluşmuştur. Sanayi üretim endeksi 2010 yılı baz alındığında, sanayi sektörü 2008 küresel krizinin etkilerinden arınmış bir tablo ortaya koymaktadır. Bu tabloya göre, sanayi sektörü üretim endeksi sürekli yükselen bir performans sergilemektedir. 2016 yılı verilerine göre rakamlara göre ise sanayi üretim endeksi 136,1 endeks değerine ulaşmıştır.

Sanayinin alt sektörleri (2010=100 temel yıllı) olarak incelendiğinde, 2015 yılı Aralık ayında bir önceki yılın aynı ayına göre madencilik ve taşocakçılığı sektörü üretim endeksi yüzde 2,1 azalırken, imalat sanayi sektörü üretim endeksi yüzde 4,2 ve enerji sektörü üretim endeksi yüzde 6,8 artmıştır. Böylece, sanayi üretim endeksi 4,3 oranında artmıştır.

2016 yılında ise Kasım ayında sanayi üretimi, sanayi üretimi endeksi çerçevesinde değerlendirildiğinde. 2015 yılı Kasım ayına göre madencilik ve taşocakçılığı sektörü üretim endeksi yüzde 1,8 artarken, imalat sanayi sektörü üretim endeksi yüzde 4,1 ve enerji sektörü

üretim endeksi yüzde 6,8 artmıştır. Böylece, sanayi üretim endeksi yüzde 4,4 oranında artmıştır.

Sanayinin ve sanayinin alt sektörlerinin GSYH payları 2005-2015 dönemi için incelendiğinde zaman içerisinde nispi paylarında marjinal bir değişim olmadığı, enerji sektörü katma değerinin toplam içindeki payının 0,4 puan yükselerek yüzde 1,8 seviyesinden yüzde 2,2 seviyesine çıktığı, madenciliğin payının ise yüzde 1 seviyesinde dalgalandığı ve uluslararası piyasalarda emtia fiyatlarının düşüşüne paralel olarak GSYH içerisindeki payının 0,2 puan gerileyerek yüzde 0,8 seviyesinde gerçekleştiği görülmektedir. Ancak ekonomideki dalgalanmalardan imalat sanayiinin çok keskin bir şekilde etkilendiği ve toplam sanayinin imalat sanayiinin ağırlığına bağlı olarak imalat sanayii ile birlikte hareket ettiği görülmektedir. İmalat sanayiinin payının 2009 ve 2010 yıllarında yüzde 15’ler seviyesine kadar geriledikten sonra 2014 ve 2015 yıllarında kriz öncesi dönemdeki yüzde 16,8-17 seviyesine yükseldiği görülmektedir. Böylece, toplam sanayinin GSYH içerisindeki payı kriz döneminde yüzde 18,5 seviyelerine kadar geriledikten sonra ekonomideki toparlanmayla tekrar yükselerek kriz öncesi dönemdeki yüzde 19,8-20 seviyesine yükselmiştir.

4.2.1. Madencilik

Madencilik sektörü üretimi 2009 yılı zincirlenmiş hacim endeksine göre 2010-2013 döneminde sırasıyla yüzde 4,2, yüzde 9,8, yüzde 2 ve yüzde 6,1 oranında büyümüştür. Diğer taraftan, 2014 ve 2015 yıllarında emtia fiyatlarındaki gerilemeye bağlı olarak sektörün ürettiği katma değer düşerek sektör üretimi sırasıyla yüzde 7,6 ve yüzde 1,8 oranında daralmıştır.

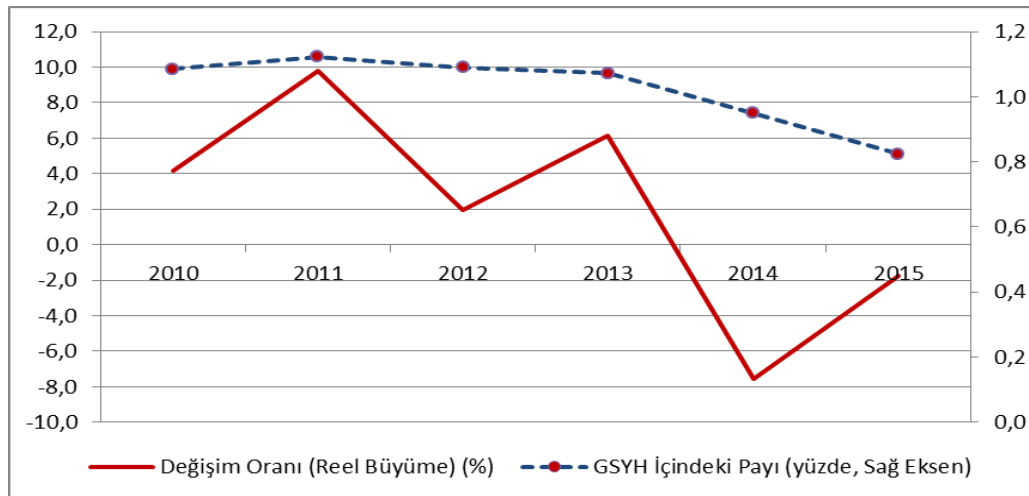
Tablo 20 Madencilik Sektörü Katma Değerindeki Gelişmeler (1) (2)

Madencilik	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Katma Değeri - (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)	12.594	15.654	17.117	19.420	19.410	19.252
Katma Değer - (Sabit Fiyatlarla-Milyon TL)	11.696	14.055	15.039	16.676	16.569	15.060
Değişim Oranı (Reel Büyüme) (%)	4,2	9,8	2,0	6,1	-7,6	-1,8
GSYH İçindeki Payı (yüzde, Sağ Eksen)	1,1	1,1	1,1	1,1	0,9	0,8

Kaynak: TÜİK

(1) (2) Reel büyüme oranı 2009=100 Zincirlenmiş Hacim Endeksine göre yıllık yüzde değişimdir. Sabit Fiyatlarla katma değer 2009=100 Zincirlenmiş Hacim Endeksi kullanılarak elde edilmiştir.

Grafik 18 Madencilik Sektöründeki Büyüme ve GSYH İçindeki Payı (2010-2015)

Kaynak: TÜİK

Tablo 21 Madencilik ve Taşocakçılığı Sektörü Üretim Endeksindeki Gelişmeler

	Madencilik Sektörü Üretim Endeksi (2010=100)							Değişim (%)						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Madencilik ve Taşocakçılığı	100,0	106,6	108,8	104,9	112,7	107,3	108,8	-0,4	6,6	2,1	-3,6	7,4	-4,7	1,4
Kömür ve linyit çıkartılması	100,0	105,2	99,6	84,3	90,8	67,7	73,8	-9,7	5,2	-5,4	-15,4	7,8	-25,5	9,0
Ham petrol ve doğalgaz çıkarımı	100,0	94,2	92,2	94,1	101,2	100,1	99,2	3,9	-5,8	-2,2	2,1	7,6	-1,1	-0,9
Metal cevherleri madenciliği	100,0	114,1	126,7	124,4	133,8	132,2	127,4	-3,8	14,1	11,0	-1,8	7,5	-1,2	-3,6
Diğer madencilik ve taşocakçılığı	100,0	108,4	111,0	113,7	121,6	129,0	133,7	19,4	8,4	2,5	2,4	6,9	6,0	3,6

Kaynak: TÜİK

Sanayi üretim endeksi verilerine göre madencilik sektöründeki gelişmeler değerlendirildiğinde madencilik sektörü üretim endeksindeki gelişmeler ile yeni açıklanan GSYH serisinin bazı yıllarda belirgin bir şekilde uyumsuz olduğu görülmektedir. Sanayi üretim endeksine göre madencilik sektöründe 2010, 2013 ve 2015 yıllarında negatif büyüme-daralma söz konusu iken GSYH serisinde 2010 ve 2013 yıllarında ciddi bir genişlemenin olduğu görülmektedir.

Sanayi üretim endeksi verilerine göre madencilik sektöründeki gelişmeler değerlendirildiğinde sektör sektörü üretimi 2013, 2014 ve 2015 yıllarında daralmıştır. Bu gelişmede alt sektörler içerisinde kömür ve linyit çıkarılmasının temel etken olduğu görülmektedir.

2011 yılında yıllık olarak yüzde 6,6 oranında artış gösteren madencilik ve taş ocakçılığı sektörü üretimi, 2012 yılında da artış eğilimini devam ettirmekle birlikte hız kesmiş ve 2012 yılında da yıllık ortalama olarak yüzde 2,1 oranında büyümüştür. 2012 yılında madencilik ve taşocakçılığı alt sektörlerinden metal cevherleri madenciliği alt sektöründe yüzde 11 oranında artış olurken, kömür ve linyit çıkarılması alt sektörü üretiminde yüzde 5,8 oranında, ham petrol ve doğal gaz çıkarımı alt sektörü üretiminde ise yüzde 2,2 oranlarında üretim düşüşü kaydedilmiştir.

2013 yılında madenciliğin alt sektörlerinden kömür ve linyit çıkarılmasında 15,4 puanlık bir oranındaki üretim düşüşü kaynaklı olarak madencilik sektörü üretim ortalama yıllık yüzde 3,6 oranında düşmüştür.

2014 yılında ortalama yıllık yüzde 7,5 civarında üretim artışı kaydedilmiştir. Emtia fiyatlarındaki gerilemeye rağmen üretim miktarında bu ölçüde bir artış dikkat çekmektedir.

2015 yılında, 2013 yılındaki eğilime benzer olarak kömür ve linyit çıkarılmasındaki yüzde 25,5 oranındaki üretim düşüşü kaynaklı olarak madencilik sektörü üretimi ortalama yıllık yüzde 4,7 oranında gerilemiştir. Diğer madencilik ve taşocakçılığı sektörünün dönem boyunca kesintisiz olarak büyümesi de istisnai bir gelişme olarak kaydedilmiştir. Bu durum sektörün daralmasının yüksek olduğu yıllarda bu daralmayı sınırlandıran önemli bir unsur olmuştur.

2016 yılında ise kömür ve linyit çıkarılmasındaki yüzde 9 oranındaki üretim artışının güçlü desteğiyle diğer alt sektörlerdeki negatif büyümeyi telafi etmiş ve 11 aylık dönemde sanayi üretim endeksine göre sektörün üretimi yüzde 1,4 oranında büyümüştür.

4.2.2. İmalat Sanayi

İmalat sanayi katma değeri, 2009 bazlı sabit fiyatlarla 2010 ve 2011 yıllarında sırasıyla yüzde 9,6 ve yüzde 20 oranında artmıştır. İmalat sanayiinde 2012 yılında büyüme hızı gerileyerek yüzde 2,3 olmuştur. 2014 ve 2015 yıllarında ise sırasıyla yüzde 6,1 ve yüzde 5,9 oranında büyümüştür.

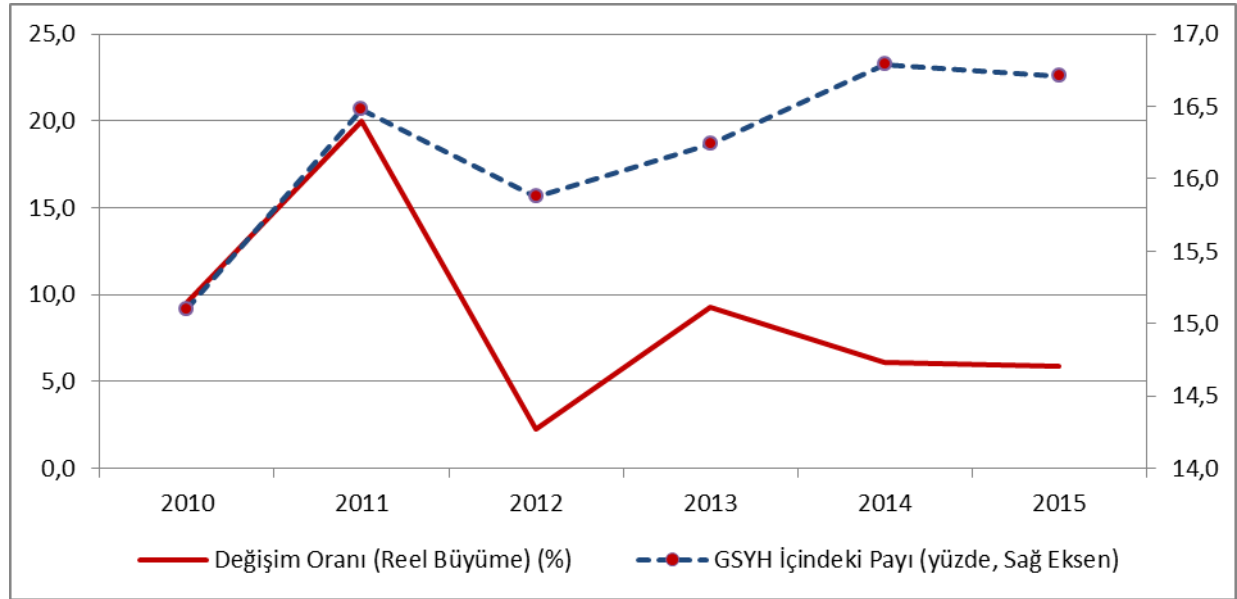
Tablo 22 İmalat sanayii Katma Değerindeki Gelişmeler (1) (2)

İmalat Sanayi	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Katma Değeri - (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)	175.177	229.818	249.251	293.884	343.305	390.649
Katma Değer - (Sabit Fiyatlarla-Milyon TL)	168.152	200.925	213.684	237.369	299.936	347.494
Değişim Oranı (Reel Büyüme) (%)	9,6	20,0	2,3	9,3	6,1	5,9
GSYH İçindeki Payı (yüzde, Sağ Eksen)	15,1	16,5	15,9	16,2	16,8	16,7

Kaynak: TÜİK

(1) (2) Reel büyüme oranı 2009=100 Zincirlenmiş Hacim Endeksine göre yıllık yüzde değişimdir. Sabit Fiyatlarla katma değer 2009=100 Zincirlenmiş Hacim Endeksi kullanılarak elde edilmiştir.

Grafik 19 İmalat sanayiiin Büyüme ve GSYH İçindeki Payı (2010-2015)

Kaynak: TÜİK

Tablo 19 Ürünlerin Niteliğine Göre İmalat Sanayii Üretim Endeksi ve Değişim Oranları

	İmalat Sanayii Üretim Endeksi (2010=100) (*)							Değişim %					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Toplam Sanayi	100,0	110,1	112,9	116,3	120,5	124,3	125,5	10,1	2,5	3,1	3,6	3,2	1,0
Sermaye Mali İmalatı	100,0	120,3	118,6	125,1	131,8	142,6	142,2	20,3	-1,4	5,5	5,4	8,2	-0,3
Aramali İmalatı	100,0	109,5	112,8	117,4	120,3	120,7	121,1	9,5	3,0	4,0	2,4	0,4	0,3
Dayanikli Tüketim Mali İmalatı	100,0	113,8	113,6	116,6	119,7	125,3	122,2	13,8	-0,2	2,7	2,6	4,7	-2,5
Dayaniksiz Tüketim Mali İmalatı	100,0	105,0	110,4	113,6	118,1	122,2	124,7	5,0	5,1	2,9	3,9	3,5	2,0

Kaynak: TÜİK

Sektörlerce üretilen ürünlerin niteliği ve kullanım fonksiyonu dikkate alınarak derlenen sanayi üretim endeksi verilerine göre toplam sanayi üretimi 2011 yılında yüzde 10 seviyesinde yükselmiştir. 2012-2015 döneminde yüzde 2,5-3 artış bandında seyreden sanayi üretim artışı 2016 yılının 11 aylık verilerine göre yüzde 1 seviyesine gerilemiştir. 2011 yılında sanayi üretimindeki genel genişlemeye uyumlu olarak her bir unsur önemli ölçüde artmıştır. 2012 yılında dayanıklı tüketim ve sermaye mallarında üretim düşüşü yüzde yaşanmıştır. 2013-2015 döneminde sermaye mallarının yıllık yüzde 5,5 ila yüzde 8 arasında kaydedilen üretim artışı 2016 yılında görülen yüzde 0,3 üretim düşüşüne kadar devam etmiştir. Aramalı imalatında üretim artış hızı sırasıyla 2013 yılında yüzde 4 iken sırasıyla 2014 ve 2015 yıllarında yüzde 2,4 ve yüzde 0,4 olarak gerçekleşmiştir. 2016 yılı 11 aylık ortalama üretim artış oranı yaklaşık bir önceki yılki seviyesinde gerçekleşmiştir. 2016 yılında en ciddi daralma 2015 yılında yüzde 4,7 oranında üretim artışı kaydedilen dayanıklı mallar grubunda olmuş ve 11 aylık verilere göre üretimdeki daralma yüzde 2,5 seviyesinde gerçekleşmiştir.

Tablo 23 İmalat Sanayii Üretim Endeksi ve Değişim Oranları

	İmalat Sanayii Üretim Endeksi (2010=100) (*)							Değişim %					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2011	2012	2013	2014	2015	2016
İmalat Sanayii	100,0	110,5	113,0	117,5	121,3	125,7	126,4	10,5	2,3	4,0	3,2	3,6	0,5
Gıda ürünleri imalatı	100,0	106,9	110,7	116,6	121,9	122,4	123,0	6,9	3,5	5,4	4,5	0,4	0,5
İçeceklerin imalatı	100,0	101,9	110,0	107,5	109,6	111,6	111,9	1,9	8,0	-2,3	2,0	1,7	0,3
Tütün ürünleri imalatı	100,0	97,3	116,7	113,3	124,0	135,5	137,3	-2,7	20,0	-2,9	9,4	9,3	1,3
Tekstil ürünleri imalatı	100,0	102,1	106,5	110,2	111,4	107,2	108,5	2,1	4,3	3,4	1,1	-3,7	1,2
Giyim eşyaları imalatı	100,0	98,8	104,9	106,7	106,8	110,6	113,3	-1,2	6,2	1,7	0,1	3,5	2,4
Deri ve ilgili ürünlerin imalatı	100,0	103,3	99,5	102,2	92,3	82,2	76,5	3,3	-3,7	2,8	-9,8	-10,9	-6,9
Ağaç, ağaç ve mantar ürünleri imalatı (mobilya hariç)	100,0	113,0	113,1	113,4	125,8	123,9	123,5	13,0	0,1	0,3	10,9	-1,5	-0,4
Kağıt ve kağıt ürünleri imalatı	100,0	109,5	114,7	119,6	127,6	135,4	140,0	9,5	4,8	4,3	6,7	6,1	3,4
Kayıtlı medyanın basılması ve çoğaltılması	100,0	120,1	123,6	130,5	131,7	137,9	126,9	20,1	2,9	5,6	0,9	4,7	-8,0
Kok kömürü ve rafine edilmiş petrol ürünleri imalatı	100,0	108,4	110,7	106,8	102,2	134,4	137,4	8,4	2,1	-3,5	-4,3	31,6	2,2
Kimyasalların ve kimyasal ürünlerin imalatı	100,0	107,0	108,8	112,4	117,5	121,7	127,1	7,0	1,7	3,3	4,6	3,6	4,4
Temel eczacılık ürünlerinin ve eczacılığa ilişkin malzemelerin imalatı	100,0	109,5	123,2	117,0	134,1	163,4	180,3	9,5	12,4	-5,0	14,6	21,9	10,3
Kauçuk ve plastik ürünlerin imalatı	100,0	112,1	111,9	115,5	119,5	121,4	121,4	12,1	-0,2	3,2	3,5	1,6	0,0
Diğer metalik olmayan mineral ürünler imalatı	100,0	106,2	106,5	110,1	112,1	110,3	111,3	6,2	0,2	3,4	1,8	-1,6	1,0
Ana metal sanayii	100,0	111,2	117,0	122,7	123,2	122,8	123,3	11,2	5,2	4,8	0,4	-0,3	0,5
Fabrikasyon metal ürünleri imalatı (Makine ve teçhizat hariç)	100,0	119,7	126,7	131,3	134,9	137,9	131,1	19,7	5,9	3,7	2,7	2,3	-4,9
Bilgisayarların, elektronik ve optik ürünlerin imalatı	100,0	107,4	123,3	128,7	141,6	147,3	144,4	7,4	14,8	4,5	10,0	4,0	-2,0
Elektrikli teçhizat imalatı	100,0	113,5	116,3	126,9	127,0	127,4	129,0	13,5	2,5	9,2	0,0	0,3	1,3
Başka yerde sınıflandırılmamış makine ve ekipman imalatı	100,0	128,4	129,7	139,2	143,0	140,5	140,4	28,4	1,0	7,4	2,7	-1,8	0,0
Motorlu kara taşıtı, treyler (römork) ve yarı treyler (yarı römork) imalatı	100,0	117,8	111,9	119,5	121,6	139,9	143,0	17,8	-5,0	6,8	1,8	15,0	2,2
Diğer ulaşım araçlarının imalatı	100,0	127,1	107,9	101,0	122,2	140,2	133,3	27,1	-15,1	-6,4	21,1	14,7	-4,9
Mobilya imalatı	100,0	116,9	106,2	117,7	125,5	134,5	121,3	16,9	-9,1	10,8	6,6	7,2	-9,8
Diğer imalatlar	100,0	108,3	113,7	113,7	104,8	111,8	98,7	8,3	5,0	0,0	-7,8	6,7	-11,7
Makine ve ekipmanların kurulumu ve onarımı	100,0	104,9	98,6	106,7	130,6	163,8	177,3	4,9	-6,0	8,2	22,4	25,4	8,2

Kaynak:TÜİK (*) 2016 yılı verileri 11 aylık ortalamalardır.

Sanayi üretim endeksi verilerine göre imalat sanayinde alt sektörler itibarıyla yıllık düzeyde 2012 yılında ortalama olarak en yüksek oranlı artışı yüzde 28,5 oranı ile bir önceki yıla benzer şekilde diğer ulaşım araçlarının imalatı alt sektörü gösterirken bunu, yüzde 24,4 oranı ile ağaç, ağaç ve mantar ürünleri imalatı, yüzde 20 oranı ile de tütün ürünleri imalatı alt sektörleri izlemiştir. İmalat sanayinin alt sektörlerinde yıllık boyutta en yüksek oranlı düşüş ise mobilya imalatı sektöründe görülmüştür. Bir önceki yılda yüzde 22,1 gibi önemli bir oranda artış gösteren mobilya imalatı sektörü, 2012 yılında yüzde 8,9 oranında düşüş göstermiştir.

2013 yılında imalat sanayi 2012 yılına göre yüzde 4 oranında artış göstermiştir. İmalat sanayi 2013 yılında genel olarak artış göstermekle beraber, bazı alt sektörlerde imalat sanayi üretim endeksi verilerine (2010=100) göre düşüşler meydana gelmiştir. İmalat sektörü kalemlerindeki en belirgin artış mobilya üretiminde gerçekleşmiştir. Mobilya üretiminin

ardından ise elektrikli teçhizat imalatı gelmektedir. Bu imalat sektöründeki artış ise yüzde 9,1 puanlık bir artıştır. İmalat sektörünün alt kalemleri çerçevesinde en fazla üretim azalışı ise yüzde 6,4 puanlık bir azalış oranıyla diğer ulaşım araçlarının imalatındadır, bu sektörü yüzde 5 oranında azalışla temel eczacılık ürünlerinin ve eczacılığa ilişkin malzemelerin imalatı izlemiştir.

2014 ve 2015 yıllarında imalat sanayi alt sektörleri arasında kok kömürü ve rafine edilmiş petrol ürünleri imalatı, temel eczacılık ürünleri, makine ve ekipmanların kurulumu ve diğer ulaşım araçlarının imalatı ve tütün ürünleri imalatı sektörlerinde kayda değer üretim artışı sağlanmıştır. Ayrıca, 2015 yılında motorlu kara taşıtları sektöründe yüzde 15 oranında bir üretim artışı kaydedilmiştir. Diğer taraftan, deri ürünleri imalatında her iki yılda da yüzde 10 civarında üretim daralmıştır.

Sanayi üretim endeksi verilerine göre, 2016 yılında ise imalat sanayi alt sektörleri arasında temel eczacılık ürünleri, makine ve ekipmanların kurulumu sektörlerinde yüzde 8-10 bandındaki genişleme devam etmiştir. Deri ürünleri imalarında düşük baza rağmen daralma devam etmiş, kayıtlı medyanın basılması ve çoğaltılmasında yüzde 8 seviyesinde önemli bir daralma yaşanmıştır. Diğer taraftan, kok kömürü ve rafine edilmiş petrol ürünleri imalatı kapasite kullanımındaki yüksek seviyeye rağmen üretim miktarında bir önceki yıla göre ciddi bir artış olmamıştır. Bu durumun emtia fiyatlarındaki daralmadan kaynaklandığı değerlendirilmektedir.

Tablo 24 İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranları (Yüzde)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Toplam İmalat	80,2	76,7	65,2	72,6	75,4	74,2	74,6	74,4	74,7	75,6
Ara Malları	81,2	77,1	67,7	75,9	77,7	76,1	76,3	76,3	75,8	76,2
Yatırım Malları	82,3	79,6	57,6	68,8	74,9	72,3	74,3	72,7	75,7	76,9
Tüketim Malları	74,4	71,8	68,2	71,7	72,5	73,0	72,8	72,9	72,2	71,9
Dayanıklı Tüketim Malları	73,9	67,9	66,1	70,7	74,5	73,6	72,4	72,2	72,6	72,7
Dayanısız Tüketim Malları	74,6	72,7	68,7	71,9	72,1	72,9	72,9	73,1	72,1	71,7

Kaynak: TÜİK

Kapasite kullanım oranları temel alt mal grupları itibariyle, 2014 yılında çok sınırlı değişimler göstermiştir. Yüzde 74,4 düzeyinde gerçekleşen genel imalat sanayi kapasite kullanımı alt mal grupları içerisinde şöyle dağılmaktadır: Dayanıklı tüketim malları yüzde 72,2, dayanısız tüketim malları yüzde 73,1, tüketim malları yüzde 73, ara malları yüzde 76,3 ve yatırım malları imalatı ise yüzde 72,7 oranında kapasite kullanım oranına sahiptir. 2015 yılında ise kapasite kullanım oranlarında, ara malları ve dayanısız tüketim malları üretiminde kapasite kullanımı oranı sırasıyla yüzde 0,5 ve yüzde 1 oranında düşerken, dayanıklı tüketim mallarında ve yatırım mallarında sırasıyla yüzde 0,5 ve yüzde 3 oranında bir artış kaydedilmiştir. 2015 yılında İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranlarının hala 2007 yılı seviyesine gelemediği görülmektedir. 2016 yılı kapasite kullanım oranı verilerine bakıldığında dayanısız tüketim malları üretiminde kapasite kullanımı oranı ortalama olarak yüzde 1 oranında düşerken yatırım malları üretiminde 1,2 puan artış kaydedilmiştir.

Tablo 25 İmalat Sanayi Alt Kolları Kapasite Kullanım Oranları (Yüzde)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranı	65,2	72,6	75,4	74,2	74,6	74,4	74,7	75,6
Gıda ürünleri imalatı	68,4	70,3	70,2	71,7	71,9	71,3	70,5	70,2
İçeceklerin imalatı	64,5	67,4	65,8	66,6	64,8	62,1	62,0	61,1
Tütün ürünleri imalatı	74,3	77,1	67,6	66,1	69,0	73,3	75,7	78,3
Tekstil ürünleri imalatı	67,6	77,3	76,6	78,0	79,3	80,0	76,5	77,4
Giyim eşyaları imalatı	68,1	75,3	76,4	77,8	77,4	77,8	76,6	76,0
Deri ve ilgili ürünlerin imalatı	56,0	65,2	70,3	69,7	66,5	65,0	60,3	60,2
Ağaç, ağaç ve mantar ürünleri imalatı (mobilya hariç)	67,2	76,5	77,6	75,8	75,6	77,4	78,8	79,5
Kağıt ve kağıt ürünleri imalatı	70,8	75,4	76,9	77,3	79,1	80,9	82,7	84,4
Kayıtlı medyanın basılması ve çoğaltılması	73,4	75,8	71,8	69,2	71,7	69,3	65,2	65,3
Kok kömürü ve rafine edilmiş petrol ürünleri imalatı	58,0	65,8	75,3	76,6	73,0	70,0	84,5	85,1
Kimyasalların ve kimyasal ürünlerin imalatı	68,9	80,4	82,6	80,5	77,8	76,5	76,0	73,4
Temel eczacılık ürünlerinin ve eczacılığa ilişkin malzemelerin imalatı	70,9	72,3	74,7	70,6	71,3	74,2	75,2	73,9
Kauçuk ve plastik ürünlerin imalatı	64,4	73,1	76,2	72,1	72,6	73,6	72,8	72,1
Diğer metalik olmayan mineral ürünler imalatı	65,8	75,2	78,7	76,3	76,7	77,5	76,0	77,0
Ana metal sanayii	70,1	76,8	77,9	77,6	77,4	74,7	74,5	75,7
Fabrikasyon metal ürünleri imalatı (Makine ve teçhizat hariç)	56,9	66,3	70,7	71,0	71,9	71,9	71,8	71,3
Bilgisayarların, elektronik ve optik ürünlerin imalatı	70,2	75,2	76,8	76,1	80,9	86,1	79,9	78,4
Elektrikli teçhizat imalatı	67,9	72,9	78,0	77,5	75,9	73,7	75,9	77,3
Başka yerde sınıflandırılmamış makine ve ekipman imalatı	55,6	68,8	75,0	75,1	76,3	78,6	77,7	77,8
Motorlu kara taşıtı, römork ve yarı römork imalatı	57,4	69,8	76,4	70,7	74,3	68,8	77,3	80,2
Diğer ulaşım araçlarının imalatı	66,6	66,9	71,4	73,1	68,3	70,4	72,9	74,8
Mobilya imalatı	66,9	70,4	72,6	69,8	71,4	71,8	72,4	71,2
Diğer imalatlar	51,2	52,4	59,7	57,1	54,9	55,6	59,5	60,5
Makine ve ekipmanların kurulumu ve onarımı	58,3	69,0	76,1	76,4	80,7	72,4	68,3	67,5

Kaynak: TÜİK,

Kapasite kullanım oranı verilerine göre, imalat sanayi alt sektörleri değerlendirildiğinde; 2012 yılında imalat sanayi alt sektörlerinde en yüksek kapasite kullanımı; 2010 ve 2011 yıllarında da olduğu gibi yüzde 80,5 oranı ile kimyasallar ve kimyasal ürünlerin imalatı alt sektöründe gerçekleşirken, bunu sırasıyla yüzde 78 oranı ile tekstil ürünlerinin imalatı, yüzde 77,8 oranı ile giyim eşyalarının imalatı alt sektörleri takip etmiştir. 2012 yılında en düşük kapasite kullanım oranının görüldüğü alt sektörler ise; yüzde 57,1 oranı ile diğer imalatlar, yüzde 66,1

oranı ile tütün ürünlerinin imalatı ve yüzde 66,6 oranı ile de içeceklerin imalatı alt sektörleri olmuştur.

Toplam imalat sanayi kapasite kullanım oranı 2012 yılında, bir önceki yıla göre 1,2 puan azalırken, alt sektörler itibariyle en yüksek oranlı azalış 5,7 puan ile motorlu kara taşıtları, treyler (römork) ve yarı treyler imalatı alt sektöründe gerçekleşmiştir. Temel eczacılık ürünleri ve eczacılığa ilişkin malzemelerin imalatı ile kauçuk ve plastik ürünlerin 4,1 puan ile kapasite kullanım oranlarının 2011 yılına göre en çok azalış gösterdiği diğer sektörler olmuştur. Kapasite kullanım oranının bir önceki yıla göre en çok artış gösterdiği sektör 1,7 puan ile diğer ulaşım araçları imalatı olurken, 1,5 puan ile de gıda ürünlerinin imalatı bu takip etmiştir.

2012 yılında 2011 yılına göre mal grupları düzeyinde kapasite kullanım oranı dayanıklı tüketim malları grubunda yüzde 74,5'ten yüzde 73,6'ya, ara malları grubunda yüzde 77,7'den yüzde 76,1'e, yatırım malları grubunda yüzde 74,9'dan yüzde 72,3'e düşerken, dayanıksız tüketim malları grubunda yüzde 72,1'den yüzde 72,9'a, tüketim malları grubunda yüzde 72,5'ten yüzde 73,0'a, gıda ve içecekler grubunda yüzde 69,4'ten yüzde 70,4'e yükselmiştir. **Kapasite kullanım oranının bir önceki yıla göre en çok azaldığı mal grubu yatırım malları olurken, en çok arttığı mal grubu ise gıda ve içecekler grubu olmuştur.**

2013 yılında imalat sanayi kapasite kullanım oranı ise yüzde 74,6 düzeyinde gerçekleşmiştir. Alt imalat sektörleri itibariyle ise en yüksek kapasite kullanım oranı ise yüzde 80,7 oranı ile makine ve ekipmanların onarımı alt sektöründe gerçekleşmiştir. 2013 yılında en düşük kapasite kullanımına sahip olan alt sektör ise yüzde 54,8'lik orana sahip diğer imalatlar sektörüdür. Bu sektörü yüzde 64,8'lik oran ile içecek imalatı alt sektörü izlemektedir.

2014 yılında ise genel olarak imalat sektöründeki kapasite kullanımı yüzde 74,4 düzeyinde gerçekleşmiştir. Alt kalemler itibariyle en yüksek kapasite kullanıma sahip olan sektör, yüzde 86,1'lik oranla elektrik teçhizatı imalatıdır. İmalat sektörünün alt kalemlerine baktığımızda; en düşük kapasite kullanımı yüzde 55,6 ile yine diğer imalatlar sektöründedir. Bu sektörü yüzde 62,2 ile yine içecek imalatı sektörü takip etmektedir. 2015 yılında en yüksek kapasite kullanım oranı ise kağıt ve kağıt ürünleri imalatında gerçekleşmiştir.

2015 yılında imalat sanayi alt kolları kapasite kullanım oranları, bir önceki yıla göre yatay bir seyir izlemiştir. Ancak, kok kömürü ve rafine edilmiş petrol ürünleri imalatında ortalama kapasite kullanım oranında yaklaşık 5 puanlık bir yükseliş kaydedilmiş ve bu sektörü, kağıt ve kağıt ürünleri imalatı sektörüyle beraber imalat sanayi alt sektörleri arasında yüzde 80 ve üzerinde kapasite ile çalışan sektörler olmuşlardır. Diğer taraftan, içecek imalatı, deri ürünleri imalatı yüzde 60 civarında kapasite ile çalışan sektörler olmuşlardır.

2016 yılında ise imalat sanayi alt sektörleri arasında kok kömürü ve rafine edilmiş petrol ürünleri imalatı ve kağıt ve kağıt ürünleri imalatı sektörlerinin yanında motorlu kara taşıtları imalatı sektörü yüzde 80 ve üzerinde kapasite ile çalışan sektörler olmuşlardır. Bir önceki yıla benzer şekilde içecek imalatı, deri ürünleri imalatı sektörleri ortalama yüzde 60 civarında düşük bir kapasite ile çalışmışlardır. Sektörlerin kapasite kullanımında 2016 yılında dikkate değer marjinal bir değişiklik olmamıştır.

Tablo 26 İmalat Sanayii Gayrisafi Katma Değerinden Alınan Payların Dağılımı (yüzde)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gayrisafi katma değer	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
İşgücüne yapılan ödemeler	35,0	35,7	32,3	35,3	35,1	35,4	36,2
Üretim üzerindeki vergiler	0,4	0,6	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5
Üretim üzerindeki sübvansiyonlar	0,5	0,3	0,3	0,0	0,3	2,9	2,9
İşletme artığı/karma gelir; brüt	65,1	64,0	67,7	64,2	64,7	67,0	66,3
İmalat Sanayii Üzerindeki Üretim Sübv.nın Toplam Sübv. İçindeki Payı	15,4	10,1	13,6	0,6	13,8	57,9	59,2
İmalat Sanayii Gayri Safi Katma Değerinin Toplam Gayri Safi Katma Değer İçindeki Payı	17,0	17,2	18,7	18,0	18,5	19,0	19,0

Kaynak: TÜİK,

Öte yandan ülkenin üretim kapasitesinin ve uluslararası rekabet gücünün motoru niteliğindeki imalat sanayiinin gayri safi katma değerden aldığı pay üretim yönüyle milli gelir hesabıyla uyumlu olarak yüzde 17 seviyesinden 2 puan artışla yüzde 19'a yükselmiştir. İmalat sanayiinde üretilen gayri safi katma değer bölüşümü incelendiğinde hem işgücünün hem de işletme artığı/karma gelirin payının arttığı ve sırasıyla işgücünün yüzde 35 ten yüzde 36,2 ye işletme artığının ise yüzde 65,1 den 66,3'e yükseldiği görülmektedir. Bu durum esasen toplamı yüz olan bir dağılımda bunun nasıl mümkün olabildiği sorusunu akla getirmektedir. Bu noktada, yıllara göre devlet müdahalelerinden kaynaklanan üretim vergileri ve sübvansiyonlarının gelişimi bu durumu açıklamaktadır. Her ne kadar vergilerde yıldan yıla önemli bir farklılık olmamakla beraber imalat sanayiinin ülkede devlet tarafından üreticilere sağlanan toplam sübvansiyonlardaki payının 2009'daki yüzde 15 seviyesinden 2014 ve 2015 yıllarında yaklaşık yüzde 60 seviyesine çıktığı görülmektedir. Bu çerçevede, gayri safi katma değer içerisinde hesaplama gereği –negatif- yüzde 0,5 seviyesinden –negatif- yüzde 2,9 seviyesine yükselmiştir. Bu durum, imalat sanayiine yönelik 2014 ve 2015 yıllarında artan üretim sübvansiyonuna işaret etmektedir.

4.2.3. Enerji

Enerji sektörü kapsamında elektrik, gaz, buhar ve havalandırma sistemi üretim ve dağıtım sektörü ile su temini; kanalizasyon, atık yönetimi ve iyileştirme faaliyetleri yer almakla beraber hem toplam içerisindeki ağırlığı hem de üretimle doğrudan ilişkisi sebebiyle esas olarak enerji sektörü denildiğinde elektrik, gaz, buhar ve havalandırma sistemi üretim ve dağıtım alt sektörleri akla gelmektedir.

Sanayi üretim endeksine göre enerji sektörü üretimi 2011 yılında 7,3, 2012 yılında ise yüzde 3,9 oranında büyümüştür. 2013 yılında üretimi yüzde 1,6 oranında daralan sektör 2014-2016 döneminde üretiminde büyüme kaydedilmiştir. Sektörün üretimi 2014 ve 2015 yıllarında sırasıyla 4,3 ve yüzde 3,2 oranında artarken 2016 yılında 11 aylık verilerin ortalamasına göre yüzde 3,7 oranında artış göstermiştir. Elektrik üretimi ve dağıtım sektörünün üretimindeki gelişmeler değerlendirildiğinde sektör üretimi 2010 ve 2011 yıllarında yüzde 8,5 civarında büyümüş, 2012 yılında üretimi yüzde 4,7 artmıştır. 2013 yılında üretimi yaklaşık olarak bir önceki yıla göre aynı kalan sektörün üretimi 2014 -2016 döneminde sırasıyla yıllık ortalama yüzde 4,6, 3,7 ve 3,8 oranında artmıştır.

Tablo 27 Sanayi Üretim Endeksine Göre Enerji Sektörü Üretimindeki Gelişmeler

	Enerji	Yıllık Değişim Oranı (%)	Elektrik, Gaz, Buhar ve İklimlendirme Üretimi ve Dağıtım	Yıllık Değişim Oranı (%)
2006	87,6	7,2	83,7	8,6
2007	94,1	7,4	91,0	8,7
2008	98,2	4,4	94,5	3,8
2009	94,3	-4,0	92,3	-2,3
2010	100,0	6,0	100,0	8,3
2011	107,3	7,3	108,6	8,6
2012	110,6	3,0	113,7	4,7
2013	108,9	-1,6	113,8	0,1
2014	113,6	4,3	119,1	4,6
2015	117,2	3,2	123,5	3,7
2016*	121,5	3,7	128,3	3,8

Kaynak:TÜİK. TÜİK tarafından üretilen 2010=100 bazlı sanayi üretim endeksi değerlerindeki yıllık ortalama endeks değerlerindeki gelişmeleri yansıtmaktadır. (*) 2016 yılı verileri 11 aylık ortalama değerlerdir.

Bu çerçevede, elektrik üretimi ve dağıtım sektörünün katma değerindeki gelişmeler değerlendirildiğinde sektör 2010 yılındaki yüzde 21,4 oranındaki artışın ardından baz etkisiyle 2011 yılında yüzde 3,6 oranında gerilemiştir. Sonraki yıllarda ise 2012-2014 döneminde sırasıyla yüzde 11,9, yüzde 7,5 ve yüzde 10 oranlarında büyümüştür. 2015 yılında sektörün katma değeri yüzde 1,1 oranında büyümüştür. Bununla beraber, toplam GSYH içindeki payı yüzde 1,5 tan yüzde 1,3 seviyesine gerilemiştir.

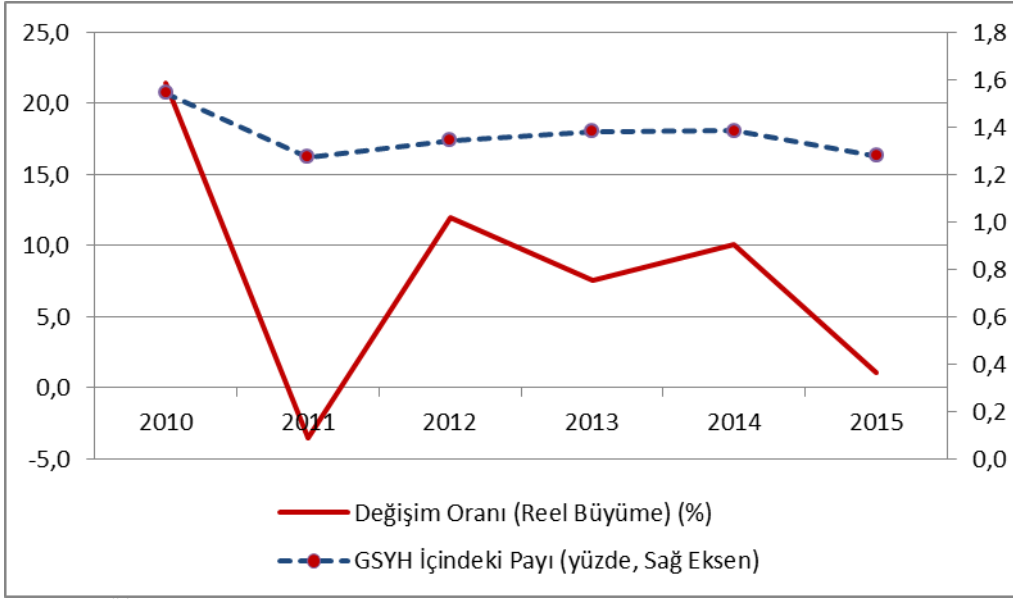
Tablo 28 Elektrik Üretimi ve Dağıtım Katma Değerindeki Gelişmeler (1) (2)

Elektrik, gaz, buhar ve havalandırma sistemi üretim ve dağıtım	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Katma Değeri - (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)	17.892	17.733	21.085	24.996	28.277	29.855
Katma Değer - (Sabit Fiyatlarla-Milyon TL)	16.326	13.481	15.675	17.000	18.126	18.079
Değişim Oranı (Reel Büyüme) (%)	21,4	-3,6	11,9	7,5	10,0	1,1
GSYH içindeki Payı (yüzde, Sağ Eksen)	1,5	1,3	1,3	1,4	1,4	1,3

Kaynak: TÜİK

(1) (2) Reel büyüme oranı 2009=100 Zincirlenmiş Hacim Endeksine göre yıllık yüzde değişimdir. Sabit Fiyatlarla katma değer 2009=100 Zincirlenmiş Hacim Endeksi kullanılarak elde edilmiştir.

Grafik 20 18 Elektrik Üretimi ve Dağıtımının Büyümesi ve GSYH İçindeki Payı (2010-2015)

Kaynak: TÜİK

Tablo 29 Enerji Kaynaklarına Göre Elektrik Enerjisi Üretimi ve Payları

	Elektrik Enerjisi Üretim Miktarı	Üretim Miktarı Değişim Oranı	Elektrik Enerjisi Üretiminin Enerji Kaynaklarına Göre Dağılımı (Yüzde Pay) (*)							
			TOPLAM	Linyit	Taşkömürü	Akaryakıt	Doğalgaz	Termik	Hidrolik	Yenilenebilir Enerji ve Atıklar
			GWh	%	%	%	%	%	%	%
2000	124.922		27,5	3,1	7,5	37,0	75,2	24,7	0,3	
2001	122.725	-1,8	28,0	3,3	8,4	40,4	80,3	19,6	0,3	
2002	129.400	5,4	21,7	3,2	8,3	40,6	73,9	26,0	0,2	
2003	140.580	8,6	16,8	6,2	6,5	45,2	74,8	25,1	0,2	
2004	150.698	7,2	14,9	8,0	5,1	41,3	69,3	30,6	0,2	
2005	161.956	7,5	18,5	8,2	3,4	45,3	75,5	24,4	0,2	
2006	176.300	8,9	18,4	8,1	2,5	45,8	74,8	25,1	0,2	
2007	191.568	8,7	20,0	7,9	3,4	49,6	81,0	18,7	0,4	
2008	198.418	3,6	21,1	8,0	3,8	49,7	82,7	16,8	0,6	
2009	194.813	-1,8	20,3	8,3	2,5	49,3	80,6	18,5	1,2	
2010	211.208	8,4	17,0	9,0	1,0	46,5	73,8	24,5	1,9	
2011	229.395	8,6	16,9	11,9	0,4	45,4	74,8	22,8	2,6	
2012	239.497	4,4	14,5	13,9	0,7	43,6	73,0	24,2	3,1	
2013	240.154	0,3	12,6	14,0	0,7	43,8	71,6	24,7	4,2	
2014	251.963	4,9	14,5	15,7	0,9	47,9	79,5	16,1	4,9	
2015	261.783	3,9	12,0	17,1	0,8	37,9	68,5	25,6	6,5	
2016 (1)	267.619	2,2	12,4	17,9	0,8	35,7	67,6	25,6	7,6	
2017 (2)	278.800	4,2	12,5	17,6	0,6	35,3	66,9	25,2	8,7	

Kaynak: TEİAŞ, Kalkınma Bakanlığı, 2017 Yıllık Programı. (*) Jeotermal, rüzgar, katı biyokütle, biyogaz ve atık kaynaklarını içermektedir. (1) Gerçekleşme Tahmini (2) Program.

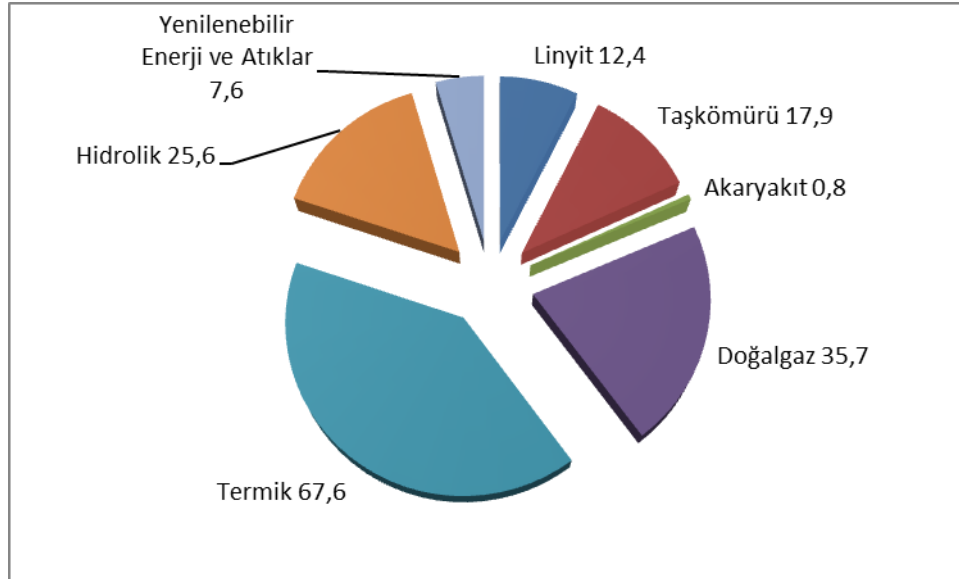
Elektrik enerjisi üretimi 2009 kriz yılındaki düşüştür sonrakı artış eğilimini 2012 yılında da sürdürmüş ve 2011 yılına göre yüzde 4,7 oranında artarak 229.395 GWh'den 239.497

GWh'ye yükselmiştir. 2012 yılı rakamlarına göre elektrik enerjisi üretiminin kaynaklarına göre dağılımı incelendiğinde; yüzde 43,6'sının doğal gaz termik santrallerden, yüzde 24,2'sinin hidrolik santrallerden, yüzde 28,4'ünün termik santrallerden, yüzde 0,7'sinin sıvı yakıt santrallerinden ve yüzde 2,0'nın da jeotermal, biyogaz-atık ve rüzgâr kaynaklarından üretildiği görülmektedir.

Ekonomideki büyümeye paralel olarak, ekonominin özellikle de sanayinin en önemli girdilerinden birisi olan enerjiye olan talep de sürekli artmaktadır. Ülkemizin enerji gereksiniminin önemli ölçüde ithal edilen doğalgaz kaynağına bağımlı olması ve doğal gaz ithalatında ilk 10 ülke arasında yer alması, enerji arz güvenliği açısından bir risk oluşturmaya devam etmektedir. 2014 yılında elektrik üretiminde doğal gaz kullanım oranı yüzde 47,9 olmuştur. 2014 yılında elektrik enerjisi üretimi toplam 251.963 GWh düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu üretimin hangi enerji türünden kaynaklandığına bakıldığında en fazla elektrik enerjisi üretiminin yüzde 47,9 ile doğalgazdan sağlandığı görülmektedir. Bu kaynağı, yüzde 30,2 oranı ile kömür izlemektedir. Elektrik enerjisi üretimine en düşük katkı yapan kaynak ise yüzde 0,9'luk oranla sıvı yakıtlar olmuştur. Bu kaynakların dağılımı aşağıda grafik halinde ayrıca gösterilmektedir.

Elektrik üretiminde doğal gazın payı 2001-2014 döneminde yüzde 40 ila 50 arasında seyretmiştir. 2015 yılında ise hidroelektrik enerjisi üretimindeki artış ile beraber söz konusu pay yüzde 37,9'a gerilemiş olup 2016 yılında da gerilemenin devam ederek yüzde 35,7 olarak gerçekleşmesi öngörülmektedir.

Grafik 21 Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimindeki Payları (2014, yüzde)

Kaynak: TEİAŞ, Kalkınma Bakanlığı, 2017 Yıllık Programı

2014 yılında 48,7 milyar m³ olan doğal gaz tüketimi, 2015 yılında yüzde 1,4 azalarak 48 milyar m³ olarak gerçekleşmiştir. 2015 yılında tüketilen doğal gazın yüzde 40'ı elektrik üretiminde, yüzde 29'u sanayide ve kalan yüzde 31'i bina ve diğer alanlarda ısınma amaçlı olarak kullanılmıştır. 2016 yılında doğal gaz tüketiminin yaklaşık 47 milyar m³ olacağı tahmin edilmektedir.

2015 yılı sonu itibarıyla 73.147 MW olan elektrik santralleri toplam kurulu gücünün ağırlıklı olarak hidrolik, rüzgâr ve güneş santrallerinin eklenmesiyle 2016 yılı sonunda yüzde 9,1 artarak 79.834 MW'a ulaşması öngörülmüştür.

2015 yılı sonunda 265,7 milyar kWh olan elektrik tüketiminin, yüzde 2,9 artışla 2016 yılı sonunda 273,5 milyar kWh olarak gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. 2015 yılında 3.400 kWh olan kişi başı elektrik tüketiminin, 2016 yılı sonunda 3.464 kWh olması beklenmektedir.

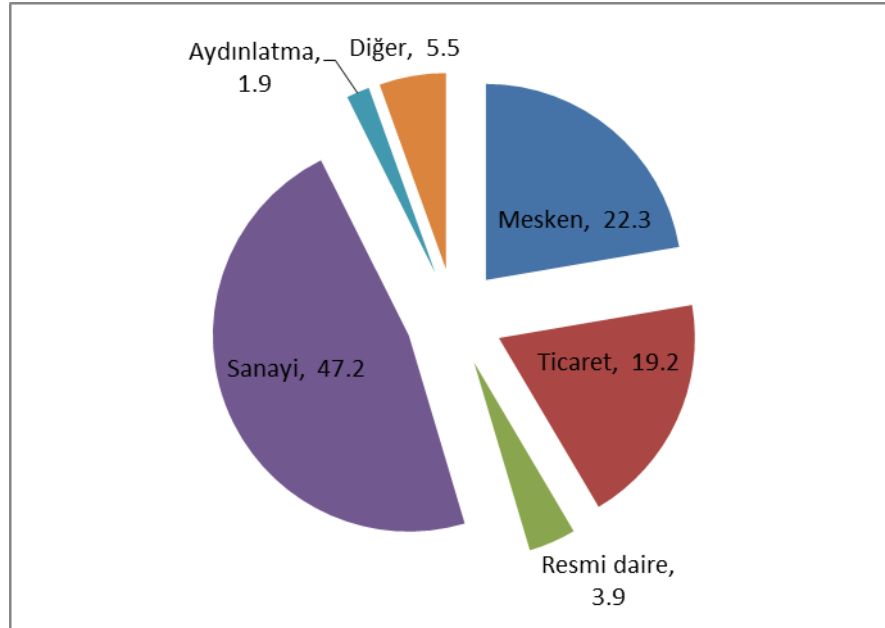
2015 yılında toplam elektrik üretimi içindeki payı yüzde 32 olan yenilenebilir enerji kaynaklarından 84 milyar kWh elektrik üretimi gerçekleşmiştir. 2016 yılında bu payın yüzde 33'e yükselerek yenilenebilir enerji kaynaklarından elektrik üretiminin 88,7 milyar kWh olması beklenmektedir.

Tablo 30 Net elektrik tüketiminin sektörlere göre dağılımı (2014)

Yıl	Toplam (GWh)	Mesken (%)	Ticaret	Resmi daire	Sanayi	Aydınlatma	Diğer
1970	7,308	15.9	4.8	4.1	64.2	2.6	8.4
1980	20,398	21.5	5.6	3.0	63.8	1.4	4.7
1990	46,820	19.6	5.5	3.1	62.4	2.6	6.8
2000	98,296	24.3	9.5	4.2	49.7	4.6	7.7
2010	172,051	24.1	16.1	4.1	46.1	2.2	7.4
2011	186,100	23.8	16.4	3.9	47.3	2.1	6.5
2012	194,923	23.3	16.3	4.5	47.4	2.0	6.5
2013	198,045	22.7	18.9	4.1	47.1	1.9	5.3
2014	207,375	22.3	19.2	3.9	47.2	1.9	5.5

Kaynak: TÜİK

Grafik 22 Net elektrik tüketiminin sektörlere göre dağılımı (2014)

Kaynak: TÜİK

Toplam elektrik enerjisi net tüketim miktarı, yakın geçmiş dönemde sadece 2009 yılında küresel krizin etkisiyle düşüş göstermiştir. 2009'dan sonra ise hem elektrik üretim miktarı hem de tüketim miktarı artmaya devam etmiştir. Toplam net elektrik tüketim miktarı 2011 yılında 186.100 GWh iken, 2012 yılında 194.923 GWh'ye gerçekleşmiştir. Elektrik enerjisi tüketiminin sektörlere göre dağılımı incelendiğinde, en fazla tüketim payını yüzde 47,4 ile sanayi sektörü oluşturmaktadır. En düşük pay ise yüzde 2 ile aydınlatmaya sarf edilmektedir. 2014 yılında üretilen elektriğin yüzde 47,2 sanayide, yüzde 22,3'ü meskenlerde kullanılmıştır.

4.3. Hizmetler

4.3.1. Ticaret

Ticaret hizmetleri sektörü, hem bağlantılı olduğu diğer sektörlerdeki gelişmelerden ciddi biçimde etkilenmekte, hem de bu sektörlerdeki faaliyetleri doğrudan etkilemektedir. Ticaret hizmetleri sektörü bu yapısı itibarıyla piyasalardaki dalgalanmalardan öncelikle ve büyük ölçüde etkilenmektedir. 2001 yılında yaşanan derin ekonomik krizin ardından son altı yıllık dönemde ulusal hasılanın kesintisiz biçimde ve yüksek hızda büyüme göstermiş olmasının yanısıra dış ticaret hacminde gerçekleşen dikkat çekici boyuttaki genişleme doğal olarak etkisini ticaret sektörü üzerinde de göstermiştir.

Toptan ve perakende ticaret sektörü 2002 yılında yüzde 10,3, 2003 yılında yüzde 12,7, 2004 yılında ise yüzde 14,6 oranında büyümüştür. 2005 yılında ise yüzde 2002 yılında yüzde 5,9, 2003 yılında yüzde 8,3, 2004 yılında da yüzde 12,7, 2005 yılında yüzde 10,2 oranında reel büyüme göstermiş olan ticaret sektörü katma değeri son iki yıllık dönemde büyüme hızında gözlemlenen yavaşlama paralelinde biraz yavaşlayarak 2006 ve 2007 yıllarında sırasıyla yüzde 6,9 ve 5,9 oranında büyümüştür.

Ticaret sektörü katma değeri 2009 yılında, bir önceki yıla göre yüzde 11,4 oranında daralmıştır. 2010 yılında, toptan ve perakende ticaret sektörü ise yüzde 13,7 oranında büyümüştür. 2011 yılında GSYH'daki yüksek artışa paralel olarak yüzde 14,6'ya yükselen sektörün büyüme hızı, 2012 yılında baz etkisiyle yüzde 3,1'e gerçekleşmiştir. Toptan ve perakende ticaret sektörü 2013-2015 döneminde ortalama yaklaşık olarak yüzde 8 seviyesinde büyümüştür.

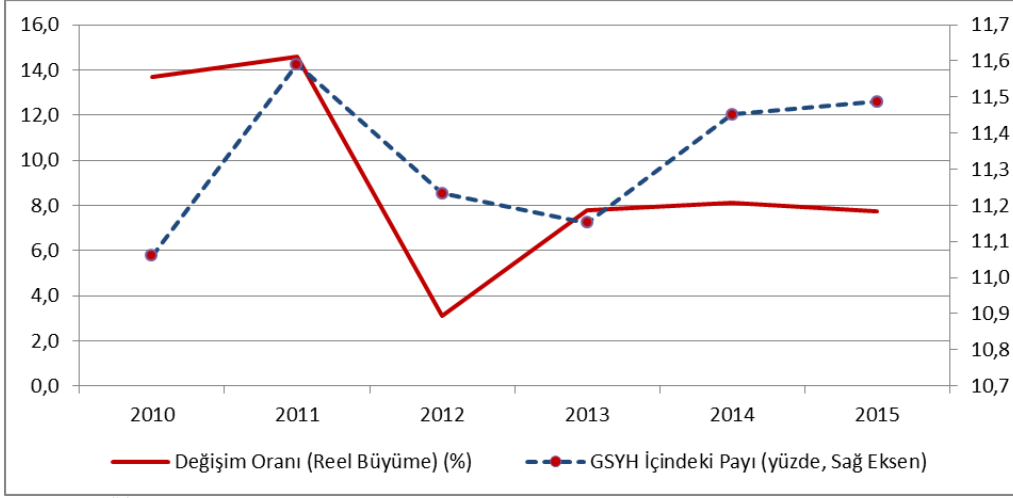
Tablo 31 Toptan ve Perakende Ticaret Sektörü Katma Değerindeki Gelişmeler (1) (2)

Toptan ve perakende ticaret	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Katma Değeri - (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)	128.297	161.627	176.324	201.817	234.133	268.523
Katma Değer - (Sabit Fiyatlarla-Milyon TL)	109.528	110.617	111.446	111.866	123.593	135.122
Değişim Oranı (Reel Büyüme) (%)	13,7	14,6	3,1	7,8	8,1	7,7
GSYH İçindeki Payı (yüzde, Sağ Eksen)	11,1	11,6	11,2	11,2	11,5	11,5

Kaynak: TÜİK

(1) (2) Reel büyüme oranı 2009=100 Zincirlenmiş Hacim Endeksine göre yıllık yüzde değişimdir. Sabit Fiyatlarla katma değer 2009=100 Zincirlenmiş Hacim Endeksi kullanılarak elde edilmiştir.

Grafik 23 Toptan ve Perakende Ticaret Sektöründeki Büyüme ve GSYH İçindeki Payı (2010-2015)

Kaynak: TÜİK

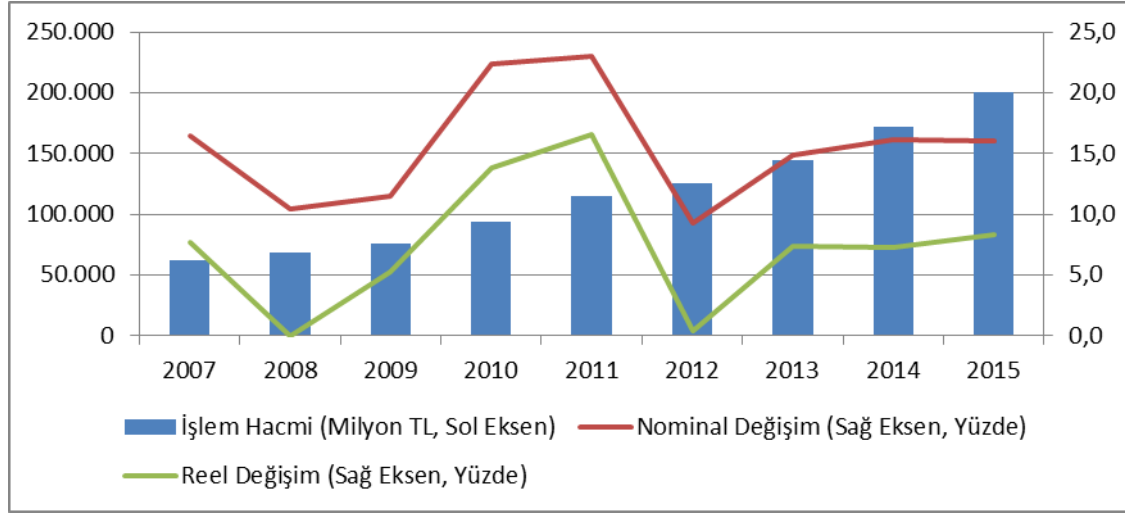
Tablo 32 Ticaret Borsaları İşlem Hacmi

	İşlem Hacmi (Milyon TL)	İşlem Hacminde Nominal Değişim (%)	TÜFE Yıllık Ortalama Değişim (2003=100,%)	İşlem Hacminde Reel Değişim (%)
2007	62.032	16,5	8,8	7,7
2008	68.488	10,4	10,4	0,0
2009	76.382	11,5	6,3	5,3
2010	93.524	22,4	8,6	13,8
2011	115.028	23,0	6,5	16,5
2012	125.686	9,3	8,9	0,4
2013	144.394	14,9	7,5	7,4
2014	172.234	16,2	8,9	7,3
2015	200.240	16,0	7,7	8,3

Kaynak: TOBB

Ticaret borsaları işlem hacmi yukarıdaki Tabloda yer almaktadır. Reel olarak 2008 ve 2009 yıllarında sırasıyla yüzde sıfır ve yüzde 5,3 oranında büyüyen işlem hacmi, krizden çıkış yılları olan 2010 ve 2011 önemli bir gelişim göstererek reel anlamda sırasıyla yüzde 13,8 ve yüzde 16,5 oranında büyümüştür. 2012 yılında nominal olarak yüzde 9,3 oranında büyümeye karşılık reel olarak bir önceki yıla kıyasla yaklaşık aynı seviyede kalarak yalnız yüzde 0,4 oranında büyüme kaydetmiştir. 2013-2015 döneminde nominal olarak yüzde 15-16 reel olarak ise yüzde 7-8 aralığında büyümeye devam etmiştir. Bu çerçevede, 2015 yılında nominal olarak yüzde 16, reel olarak yüzde 8,3 oranında büyüyen ticaret borsaları işlem hacmi 2015 yılında 200 milyar TL'ye ulaşmıştır.

Grafik 24 Ticaret Borsaları İşlem Hacmindeki Gelişmeler

Kaynak: TOBB

Ekonomide ekonomik faaliyetlerin önemli bir göstergesi olarak kabul edilen kurulan şirket sayısı incelendiğinde, 2012 yılında 4 bini anonim, 34,7 bini limited şirket olmak üzere toplam 38,9 bin şirket kurulmuştur. 2012 yılında 2011 yılına göre kurulan şirket sayısı yüzde 27,2 oranında gerilemiştir. Diğer taraftan, 2012 yılında kapanan şirket sayısı 14,1 bin olmuş ve bir önceki yıla göre yüzde 8,1 oranında artmıştır. 2013 ve 2014 yıllarında kurulan şirket sayıları sırasıyla yüzde 26,1 ve yüzde 17,7 oranında artarken bu oran 2015 yılında yüzde 15,6 olarak gerçekleşmiştir. Kapanan şirket sayılarında ise 2013 yılında yüzde 9,7 oranında artış kaydedilirken 2014 ve 2015 yıllarında sırasıyla yüzde 9,9 ve yüzde 13,5 oranında azalma görülmüştür.

Tablo Kurulan ve Kapanan Şirket Sayılarındaki Gelişmeler

İlan Türü	Şirket Türü	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2015-2016 Değişim (%)
Kurulan	Şirket	50.423	53.409	38.887	49.028	57.710	66.701	63.709	-4,5
	Limited	47.601	50.449	34.764	40.287	47.374	53.697	51.448	-4,2
	Anonim	2.810	2.934	4.059	8.703	10.324	12.991	12.247	-5,7
	Kollektif & Komandit	12	26	64	38	12	13	14	7,7
	Kooperatif	1.547	1.033	877	915	1.005	921	771	-16,3
	Gerçek Kişi Tic. İşl.	50.943	6.043	67.455	58.987	6.792	47.069	41.972	-10,8
Tasfiye	Şirket	1.656	21.849	19.206	18.142	1.356	12.513	12.498	-0,1
	Kooperatif	3.004	2.816	2.339	2.283	1.916	158	1.467	-7,2
Kapanan	Şirket	11.400	13.095	14.168	15.538	14.002	12.114	11.038	-8,9
	Kooperatif	2.042	1.896	1.895	1.862	182	1.587	129	-18,7
	Gerçek Kişi Tic. İşl. *	29.921	4.113	31.915	19.873	23.229	19.061	19.610	2,9

Kaynak: TOBB verilerinden derlenmiştir. * Kurulan gerçek kişi ticari işletmesi sayısı adi ortaklıkları da içermektedir. Re'sen kapatılan işletmeler dahildir.

2016 yılında ise 2015 yılına göre kurulan şirket sayısı yüzde 4,5 oranında, kurulan gerçek kişi ticari işletme sayısı yüzde 10,8 ise azalmıştır. Aynı dönemde kapanan şirket sayısı yüzde 8,9 oranında gerilemiştir.

4.3.2. Turizm

Turizm sektörü yüzde 22,5 oranındaki istisnai büyümenin yaşandığı 2011 yılı dışında 2010-2014 döneminde ortalama olarak yüzde 8,5 oranında büyümüştür. 2015 yılında ise sektörün büyüme hızı yüzde 3,7 olarak gerçekleşmiştir.

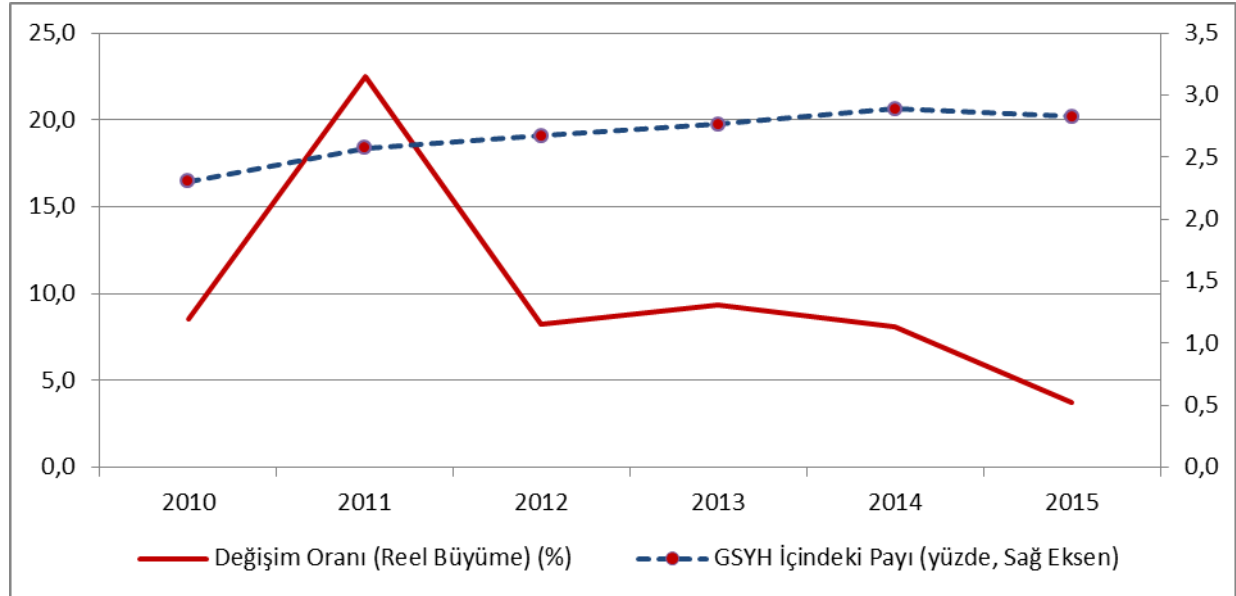
Tablo 33 Konaklama ve Yiyecek Hizmetleri Sektörü Katma Değerindeki Gelişmeler (1) (2)

Turizm	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Katma Değeri - (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)	26.763	35.909	41.934	50.063	59.045	66.099
Katma Değer - (Sabit Fiyatlarla-Milyon TL)	26.529	33.381	34.015	39.168	44.208	46.689
Değişim Oranı (Reel Büyüme) (%)	8,5	22,5	8,3	9,3	8,1	3,7
GSYH İçindeki Payı (yüzde, Sağ Eksen)	2,3	2,6	2,7	2,8	2,9	2,8

Kaynak: TÜİK

(1) (2) Reel büyüme oranı 2009=100 Zincirlenmiş Hacim Endeksine göre yıllık yüzde değişimdir. Sabit Fiyatlarla katma değer 2009=100 Zincirlenmiş Hacim Endeksi kullanılarak elde edilmiştir.

Grafik 25 Konaklama ve Yiyecek Hizmetleri Sektörü Büyüme Hızı ve GSYH İçindeki Payı (2010-2015)

Kaynak: TÜİK

Rusya'yla yaşanan siyasi kriz, terör olayları neticesinde sektörün büyüme hızı düşmüştür. Suriye'de yaşanan siyasi kriz ve Euro bölgesinde ekonomik krizin bir türlü atlatılamaması, buna bağlı olarak Yunanistan başta olmak üzere İspanya ve İtalya'da turizm işletmecilerinin fiyatlarını aşağıya çekmesi, Rusya ile yaşanan siyasi gerilim ülkemiz turizmini olumsuz yönde etkilenmiştir. 2016 yılında ise Rusya'yla olan siyasi ilişkilerin ekonomiye yansımaması, artan terör olayları ve 15 Temmuz sonrasında kamu güvenliğinin yeniden tesisi amacıyla OHAL ilanı ve süresinin uzatılması turizm sektöründe ve bağlantı etkileriyle diğer sektörlerde tarihi bir daralmaya yol açmıştır.

Tablo 34 Türkiye'ye Turist Sayısındaki Gelişmeler

	Gelen Turist Sayısı		Bir Önceki Yılın Aynı Dönemine Göre Değişim	
	(Bin Kişi)		(Yüzde)	
	Yıllık	Ocak-Kasım (Kümülatif)	Yıllık	Ocak-Kasım (Kümülatif)
2007	23.341	22.322		
2008	26.337	25.245	12,8	13,1
2009	27.077	25.851	2,8	2,4
2010	28.632	27.466	5,7	6,2
2011	31.456	30.261	9,9	10,2
2012	31.783	30.440	1,0	0,6
2013	34.910	33.467	9,8	9,9
2014	36.838	35.258	5,5	5,4
2015	36.245	34.780	-1,6	-1,4
2016		24.050		-30,9

Kaynak: TÜİK

Tablo 35 Seyahat Gelirleri (Milyon Dolar)

	Seyahat Gelirleri		Bir Önceki Yılın Aynı Dönemine Göre Değişim	
	(Milyon Dolar)		(Yüzde)	
	Yıllık	Ocak-Kasım (Kümülatif)	Yıllık	Ocak-Kasım (Kümülatif)
2007	18.487	17.612		
2008	23.365	22.357	26,4	26,9
2009	22.980	21.781	-1,6	-2,6
2010	22.585	21.449	-1,7	-1,5
2011	25.054	23.956	10,9	11,7
2012	25.345	24.071	1,2	0,5
2013	27.997	26.666	10,5	10,8
2014	29.552	28.191	5,6	5,7
2015	26.616	25.458	-9,9	-9,7
2016		18.049		-29,1

Kaynak: TÜİK

2012 yılında bir önceki yıla göre ülkemize gelen turist sayısı yüzde 1 oranında artarak 31,4 milyondan 31,7 milyona yükselmiş, turizm gelirleri ise yaklaşık olarak aynı oranda yüzde 1,2 seviyesinde artmıştır. 2013 yılında Türkiye'nin turist potansiyelini oluşturan ülkelerdeki istikrarsızlıklardan doğan sorunların kısmen düzelmesi ve Avro bölgesi ülkelerinin ekonomilerinde başlayan toparlanma turizm sektörünü olumlu yönde etkilemiştir. Buna göre, 2013 yılında ülkemize gelen turist sayısı yüzde 9,8 artarak 34,9 milyon kişiye ulaş, Turizm gelirleri ise yüzde 10,5 oranında artmıştır. 2014 yılında ise gelen turist sayısı yüzde 5,5, seyahat gelirleri ise yüzde 5,6 oranında artmıştır. 2015 yılında ise Türkiye'nin içinde

bulunduğu siyasi ortam ve Rusya ile yaşanan siyasi gerilimin etkisiyle ülkeye gelen turist sayısı yüzde 1,6 daralırken ve turizm gelirlerinde yüzde 9,9 oranında azalma meydana gelmiştir. Bu durum, kişi başına harcamada ve gelen turistlerin gelir profilinde önemli bir düşüşün olduğuna işaret etmektedir.

2016 yılında ise Rusya ile yaşanan siyasi yumuşama turizme yansımamış, artan terör olayları ve güvenlik endişelerinin yanında 2016 yılında yaşanan siyasi gelişmeler ülke turizmi büyük bir darbe yemiştir. 2016 Ocak-Kasım döneminde gelen turist sayısı, bir önceki yılın aynı dönemine göre, 2015 yılındaki düşük baza rağmen gelen yüzde 30,9, seyahat gelirleri ise aynı dönemde yüzde 29,1 oranında düşerek turizm sektöründe önemli bir düşüş ve daralmaya neden olmuştur. Turizm sektöründeki daralma, bu sektörü besleyen diğer sektörlerde de daralmaya neden olarak zincirleme olumsuz etki yaratmaktadır.

4.3.3. Ulaştırma

Ulaştırma ve depolama sektöründeki gelişim yanı zamanda ülkedeki ekonomik ve sosyal faaliyetlerin de önemli bir göstergesi niteliğindedir. Diğer taraftan, sektörün karayolları boyutunda enerji fiyatları, taşımacılık kısmı ülkedeki tüm ekonomik faaliyetler, havayolu taşımacılığı ise turizm sektörü ile yakın ilişki içerisinde. Sektörün verimliliği ve maliyetleri üretici fiyatları ile tüketici fiyatları arasındaki farkı doğrudan etkilemektedir.

Sektörün 2010-2015 dönemi incelendiğinde GSYH'ya oran olarak yüzde 7,9 seviyesini dönem içerisinde koruduğu görülmektedir. Sektörün üretim hacmindeki reel gelişimi ise dönem içerisinde pozitif olup, 2010 ve 2011 döneminde yüzde 0,9 ve yüzde 6,6 oranında gerçekleşmiştir. 2012 yılında ise yüzde 14,6 olarak gerçekleşen sektörün büyüme hızı 2013 yılında yüzde 3,7 olmuştur. 2014 ve 2015 yıllarında sektörün büyüme hızı artarak sırasıyla yüzde 4,5 ve 6 olarak gerçekleşmiştir.

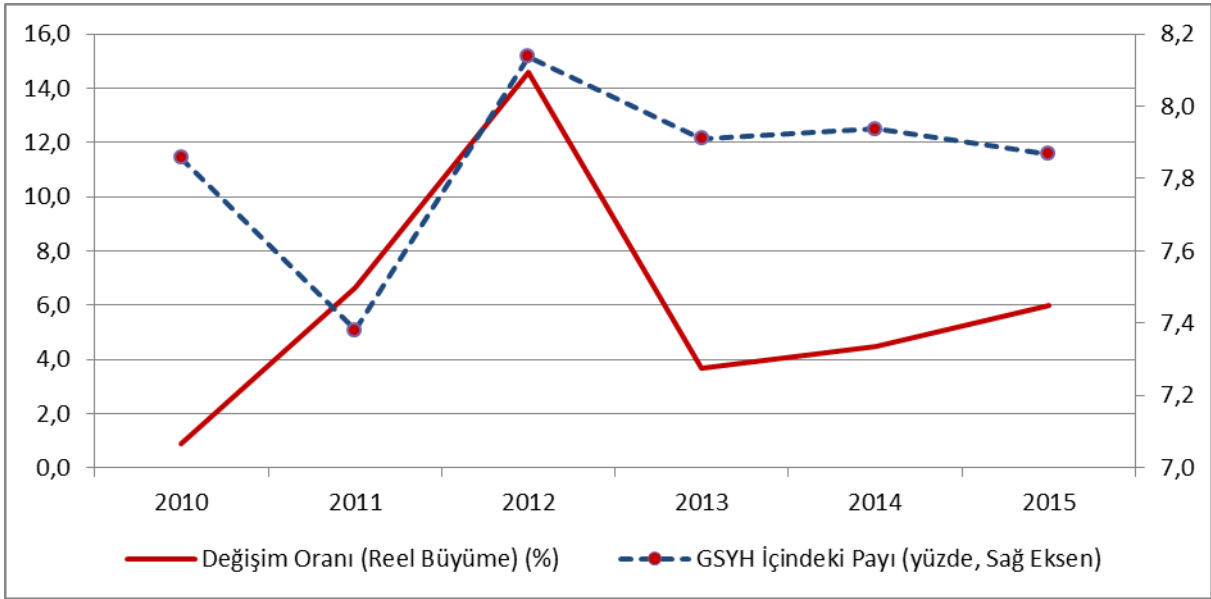
Tablo 36 Ulaştırma ve Depolama Sektörü Katma Değerindeki Gelişmeler (1) (2)

Ulaştırma, depolama	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Katma Değeri - (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)	91.149	102.919	127.730	143.170	162.271	183.909
Katma Değer - (Sabit Fiyatlarla-Milyon TL)	80.181	79.016	95.116	98.916	103.704	109.090
Değişim Oranı (Reel Büyüme) (%)	0,9	6,6	14,6	3,7	4,5	6,0
GSYH İçindeki Payı (yüzde, Sağ Eksen)	7,9	7,4	8,1	7,9	7,9	7,9

Kaynak: TÜİK

(1) (2) Reel büyüme oranı 2009=100 Zincirlenmiş Hacim Endeksine göre yıllık yüzde değişimdir. Sabit Fiyatlarla katma değer 2009=100 Zincirlenmiş Hacim Endeksi kullanılarak elde edilmiştir.

Grafik 26 Ulaştırma ve Depolama Sektöründeki Büyüme ve GSYH İçindeki Payı (2010-2015)

Kaynak: TÜİK

Türkiye'de eskiden beri devam eden ulaştırma vasıtası alışkanlığı 2015 yılında da devam etmiş; yurt içi yolcu ve yük taşımalarında kara yolu, yurt dışı yolcu taşımalarında hava yolu, yurt dışı yük taşımalarında da deniz yolu ağırlıklarını korumuşlardır. Ulaşım talebi her geçen yıl artarken, yapılan hızlı tren hattı yatırımlarına rağmen hala demiryolu ulaşımının standardının düşük ve altyapısının ağırlıklı olarak tek hat olması, denizyolu ulaşımında ise büyük liman altyapısının yetersiz olması gibi sorunlar nedeniyle, önceki yıllarda olduğu gibi 2015 yılında da yük ve yolcu taşımaları ağırlıklı olarak kara yolu ile yapılmıştır.

Türkiye'de köy yolları hariç toplam karayolları uzunluğu, 2015 yılında 2014 yılına göre yüzde 0,8 artarak 66,4 bin km'ye çıkmıştır. Karayolları üzerinde taşınan yolcu sayısı ise 2014 yılına göre yüzde 5,3 oranında artarak 2015 yılında 290,7 bin yolcu-km olmuştur.

Bilindiği üzere, ulaştırma istatistiklerinde kullanılan taşıt-kilometre veya tren-kilometre ifadesi bir trenin/taşıtın bir kilometrelik mesafeyi kat etmesiyle ortaya çıkan işletme hizmeti için kullanılan ölçü birimidir. Yolcu-kilometre bir yolcunun bir kilometre mesafeye taşınmasını, ton-kilometre ise bir ton yükün bir kilometre mesafeye taşınmasını ifade edilen trafik ölçü birimleridir.

Tablo 37 Karayolları Üzerindeki Seyir ile Yük ve Yolcu Taşımaları

	Karayolu Uzunluğu (km) (*)	Taşıt-km	Ton-km	Yolcu-km
2009	64.255	72.432	176.455	212.464
2010	64.865	80.124	190.365	226.913
2011	65.049	85.495	203.072	242.265
2012	65.382	93.989	216.123	258.874
2013	65.623	99.431	224.048	268.178
2014	65.909	102.988	234.492	276.073
2015	66.437	113.274	244.329	290.734

Kaynak: TÜİK

(*) Köy yollarına ilişkin istatistiki verilerde 6360 sayılı Kanun uygulamasına bağlı büyük çaplı değişiklikler nedeniyle sağlıklı analiz imkanı ortadan kalktığından köy yolları kapsam dışında tutulmuştur.

2014 yılı verilerine göre Türkiye'nin demiryolu hat uzunluğu Manevra ve istasyon hatları hariç olmak üzere 10.087 bin km'dir. Demiryolları üzerinde taşınan yolcu sayısı ise 2013 yılına göre artarak 78.404 bin kişiye yükselmiştir. Demiryolları üzerinde taşınan yük miktarı ise 28.747 bin tona ulaşmıştır. 2015 yılında trenle seyahat eden kişi sayısında azalma meydana gelmiştir.

Tablo 38 Demiryolları Uzunluğu, Tren, Yolcu, Yük Taşımaları ve Ton Kilometre

	Hat uzunluğu- km	Yolcu Sayısı	Yük Miktarı (Ton)	Tren- kilometre	Yolcu- kilometre	Ton-kilometre
						(Bin)
2011	12.000	85.752	25.421	40.332	5.882.000	11.677.000
2012	12.008	70.284	25.666	35.332	4.598.000	11.670.000
2013	12.097	46.441	26.597	28.945	3.775.000	11.177.000
2014	12.485	78.404	28.747	43.006	4.393.000	11.992.000
2015	12.532	75 196	25.878	41.873	4.828.000	9.597.039

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları İşletmesi.

Not: Bagaj ve idari yük verileri 2001 yılından itibaren taşınan yük miktarına, iş trenlerine ait tren-km verileri 2001 yılından itibaren tren-km verilerine dahil edilmiştir. Demiryolu hat uzunluğu ölçümüne manevra ve istasyon hatları dahil değildir.

Tablo 39 Havaalanlarındaki Toplam Yolcu ve Yük Trafiki ve Yıllık Değişim

Havaalanlarında Toplam Yolcu ve Yük Trafiki						
	Yolcu (Bin)			Yük ⁽¹⁾ (Bin Ton)		
	Toplam	İç hat	Dış hat	Toplam	İç hat	Dış hat
2009	85.509	41.227	44.282	1.726	485	1.242
2010	102.800	50.575	52.225	2.021	555	1.466
2011	117.620	58.258	59.362	2.249	618	1.632
2012	130.352	64.721	65.630	2.249	633	1.616
2013	149.430	76.149	73.282	2.595	744	1.851
2014	165.720	85.416	80.304	2.893	811	2.082
2015	181.075	97.041	84.033	3.073	871	2.202
2016	173.624	102.655	70.969	2.943	852	2.091
Yıllık Değişim (Yüzde)						
2010	20,2	22,7	17,9	17,1	14,4	18,1
2011	14,4	15,2	13,7	11,3	11,4	11,3
2012	10,8	11,1	10,6	0,0	2,5	-1,0
2013	14,6	17,7	11,7	15,4	17,5	14,6
2014	10,9	12,2	9,6	11,5	9,0	12,5
2015	9,3	13,6	4,6	6,2	7,5	5,7
2016	-4,1	5,8	-15,5	-4,2	-2,2	-5,0

Kaynak: Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü, Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü,(1) Yük verileri kargo, posta ve bagajı kapsamaktadır.* Kesin olmayan rakamlar

Türkiye genelinde 2013 yılında hava yolu ile 76.149 bini yurt içinde, 73.282 bini yurt dışına olmak üzere 149.430 bin yolcu taşınmıştır. 2013 yılında Türkiye genelinde yurt içi yolculuklarda hava yolunu kullanan yolcu sayısı yüzde 17,7, yurt dışı yolculuklarda hava yolunu kullanan yolcu sayısı da yüzde 11,7 artış göstermiştir. Türkiye genelinde 2013 yılında 744 bin tonu yurt içine, 1.851 bin tonu yurt dışına olmak üzere toplam 2.595 bin ton yük, hava yolu aracılığıyla taşınmıştır. Havayollarında taşınan yük miktarı 2.359 bin ton olmuş, bunun 650 bin tonu yurt içi, 1.709 bin tonu da yurt dışı taşımacılar olarak gerçekleşmiştir.

2014 yılında Devlet Hava Meydanları İşletmesi (DHMİ) tarafından açıklanan verilere göre hava yolu ile taşınan yolcu sayısı 165 milyon olurken, bunun 85 milyonu yurt içinde, 80 milyonu da yurtdışına yolculuk etmiştir. Havayollarında taşınan yük miktarı ise 810 bin tonu yurt içinde, 2.082 bin tonu da yurt dışında olmak üzere 2.893 bin tona ulaşmıştır 2015 yılı rakamlarına göre ise Türkiye genelinde yurt içi yolculuklarda hava yolunu kullanan yolcu sayısı toplam 181 milyon kişi ve hava yolu ile taşınan toplam yük miktarı da 3.072 bin ton olarak gerçekleşmiştir. 2015 yılında, uçakla seyahat eden kişi sayısında artış devam etmiştir.

2016 yılında ise Türkiye genelinde yurt içi yolculuklarda hava yolunu kullanan yolcu sayısı yüzde 4,1 oranında gerileyerek toplam 173,4 milyon kişiye düşmüştür. Hava yolu ile taşınan toplam yük miktarı da yolcu sayısına benzer şekilde azalarak 3.942 bin ton olarak gerçekleşmiştir. Bu gelişme turizm sektöründe görülen daralmayla yakından ilişkili olup, dış hat yolcularının sayısında yüzde 15,5 azalma olmuş, bu düşüş iç hat yolcu sayısındaki yüzde 5,8 lik bir artışla kısmen telafi edilmiştir.

5. Gelir Yönüyle GSYH'daki Gelişmeler

TÜİK tarafından milli gelir serisinde yapılan revizyonda 2009 yılı ve sonrasına ilişkin gelir yönünden GSYH'da açıklanmıştır. Ülkede ilgili yılda üretilen hasılanın üretime katılanlar arasında nasıl paylaşıldığını gösteren ve diğer yöntemlerle açıklanan GSYH'ya eşit olan gelir yönüyle GSYH 1987 de yapılan revizyon sonrasında bu kapsamda GSYH açıklanmadığından 1998 baz yılı olarak gelir yönüyle GSYH hesabı bulunmamaktaydı. Bu gelişme, sektörlerin işgücüne yaptıkları ödemeler ve üreticilere kalan brüt işletme artığı/karma gelirler oranlarındaki gelişimin görülebilmesi ve analiz edilebilmesi bakımında büyük önem arz etmektedir.

Tablo 40 Gayrisafi Katma Değerden Alınan Payların Dağılımı (yüzde)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gayrisafi katma değer	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
İşgücüne Yapılan Ödemeler	30,2	30,8	30,3	31,7	31,9	32,7	33,2
Üretim Üzerindeki Vergiler	4,0	4,7	4,0	4,2	4,2	4,1	4,1
Üretim Üzerindeki Sübvansiyonlar	3,3	2,5	2,3	2,3	2,4	5,0	4,9
İşletme Artığı/Karma Gelir; Brüt	69,7	68,8	69,4	68,0	67,7	67,5	67,0
Sabit Sermaye Tüketimi	18,2	17,1	16,3	16,4	16,1	16,4	16,6
İşletme Artığı/Karma Gelir; Net	51,5	51,8	53,1	51,6	51,6	51,1	50,3

Kaynak: TÜİK.

Bu çerçevede, yeni açıklanan Gelir Yönüyle GSYH verileri ışığında 2009-2015 dönemi değerlendirildiğinde işgücüne yapılan ödemelerin dönem içerisinde istikrarlı bir yükselişle yüzde 30,2 seviyesinden yüzde 33,2 seviyesine çıktığı görülmektedir.

Diğer taraftan, işletme artığı/karma gelirin katma değerden payı ise bu dönemde 2009 yılındaki yüzde 51,5 seviyesinden 2015 yılında yüzde 50,3 seviyesine gerilemiştir. Bununla beraber ülkede artan özel sabit sermaye yatırımlarına rağmen sabit sermaye tüketiminde azalan bir seyir görülmektedir. Bu durumun üretim ve harcama tarafında her ne kadar ciddi bir sabit sermaye yatırımı yapıldığı gözükse de bu kalemdeki düşüşün iktisadi dinamikler açısından ilave izaha ihtiyaç gösterdiği değerlendirilmektedir.

6. Kişi Başına GSYH'daki Gelişmeler

Türkiye'de yaşayanların, gelir seviyelerini ölçmek için kullanılan kişi başına GSYH rakamı TÜİK verilerine göre 2013 yılında, 2012 yılına göre cari fiyatlarla yüzde 13,8 oranında artarak 23.766 TL düzeyine ulaşmış, ABD doları ve satınalma gücü paritesine (SAGP) göre ise sırasıyla yüzde 7,7 ve 8,7 oranlarında artmıştır. Buna göre, 2013 yılında kişi başına GSYH cari fiyatlarla 11.205 ABD dolarından, 11.588 ABD dolarına, SAGP'ye göre ise 19.517 ABD doları seviyesinden 20.549 ABD doları seviyesine yükselmiştir.

Kişi başına GSYH 2014 yılında, 2013 yılına göre cari fiyatlarla yüzde 11,5 oranında artarak 26.489 TL düzeyine ulaşmış, yıl içerisinde kurdaki değişikliğin etkisiyle ABD doları cinsinden yüzde 2,9 oranında düşerek kişi başına GSYH cari fiyatlarla 12.112 ABD dolarına gerilemiştir. SAGP'ye göre ise yüzde 4,1 oranında artan kişi başına GSYH 23.256 ABD dolarına yükselmiştir.

Tablo 41 Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla

		Kişi başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (2009=100)				Yıllık Yüzde Değişim		
Yıllar	Yıl Ortası Nüfusu(1) (Bin Kişi)	(Cari Fiyatlarla)			SGP'ye Göre Fert Başına GSYH ABD Doları	Fert Başına GSYH		
		GSYH (Milyon TL)	Fert Başına GSYH			Cari Fiyatlarla		SGP'ye Göre ABD Doları
			TL	ABD Doları		TL	ABD Doları	
1998	62.464	71.893	1.151	4.442	8.922			
1999	63.364	107.164	1.691	4.003	8.608	46,9	-9,9	-3,5
2000	64.269	170.667	2.656	4.229	9.426	57,0	5,6	9,5
2001	65.166	245.429	3.766	3.084	9.103	41,8	-27,1	-3,4
2002	66.003	359.359	5.445	3.581	9.208	44,6	16,1	1,2
2003	66.795	468.015	7.007	4.698	9.491	28,7	31,2	3,1
2004	67.599	577.023	8.536	5.961	10.753	21,8	26,9	13,3
2005	68.435	673.703	9.844	7.304	11.773	15,3	22,5	9,5
2006	69.295	789.228	11.389	7.906	13.504	15,7	8,2	14,7
2007	70.158	880.461	12.550	9.656	14.710	10,2	22,1	8,9
2008	71.052	994.783	14.001	10.931	15.901	11,6	13,2	8,1
2009	72.039	999.192	13.870	8.980	15.349	-0,9	-17,8	-3,5
2010	73.142	1.160.014	15.860	10.560	17.298	14,3	17,6	12,7
2011	74.224	1.394.477	18.788	11.205	19.517	18,5	6,1	12,8
2012	75.176	1.569.672	20.880	11.588	20.549	11,1	3,4	5,3
2013	76.148	1.809.713	23.766	12.480	22.335	13,8	7,7	8,7
2014	77.182	2.044.466	26.489	12.112	23.256	11,5	-2,9	4,1
2015	78.218	2.337.530	29.885	11.014	24.329	12,8	-9,1	4,6

Kaynak: TÜİK, (1)1986-2023 Yıl ortası nüfus tahminleri ve projeksiyonları kullanılmış ve kişi başına GSYH 2009 yılı bazlı seriye göre düzenlenmiştir.

2015 yılında da benzeri şekilde yıl içerisinde kurdaki değişikliğin etkisiyle ABD doları cinsinden kişi başına GSYH ciddi bir gerileme kaydetmiş ve yüzde 9,1 oranında düşerek 11.014 ABD dolarına gerilemiştir. Aynı dönemde bir önceki yıla göre kişi başına GSYH cari fiyatlarla yüzde 12,8 oranında artarak 29.885 TL düzeyine ulaşmış, SAGP'ye göre ise yüzde 4,6 oranında artan kişi başına GSYH 24.329 ABD dolarına yükselmiştir.

2017 yılı Programı çerçevesinde 2016 yılında ise kişi başına GSYH'nın bir önceki döneme göre cari fiyatlarla yüzde 8,9, SGP'ye göre ise yüzde 2,4 oranında artması tahmin edilirken 2017 yılındaki makroekonomik çerçeveye uyumlu olarak 2016 yılında ise kişi başına GSYH'nın bir önceki döneme göre cari fiyatlarla yüzde 10,8, SGP'ye göre ise yüzde 4,8 oranında artmasının programlandığı belirtilmiştir.. Cari ABD doları cinsinden kişi başına GSYH'nın bir önceki döneme göre 2016 yılında yüzde 0,2 gerilemesi 2017 yılında ise yüzde 3,1 oranında yükselmesi öngörülmektedir.

Diğer taraftan Dünya Bankası verilerine göre Türkiye'de kişi başına düşen gelir 2014 yılında 10.630 ABD Doları iken 2015 yılında 9.950 Dolara düşmüştür. Kişi başına düşen gelir konusunda, TÜİK verileri ile Dünya Bankası örneğinde olduğu gibi diğer uluslararası kuruluşlar arasındaki farklılıklar üzerinde durulması ve giderilmesi gereken bir konu olarak değerlendirilmektedir.

7. GSYH'nin Mekansal Dağılımı ve İllere Göre GSYH'daki Gelişmeler

TÜİK tarafından Ulusal Hesaplar Sistemi (SNA-2008) ve Avrupa Hesaplar Sistemi'ne (ESA-2010) uyum kapsamında yapılan ana revizyon çalışmaları kapsamında 2009 bazlı GSYH

(GSYH) serisinin tamamlayıcı bir unsuru olarak İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflaması (İBBS) 3. Düzeye karşılık gelen 81 il ve İBBS 2. Düzeye karşılık gelen 26 bölge için GSYH yayımlanmıştır.

2004-2014 yılları için cari fiyatlarla üretim yöntemi kullanılarak tarım, sanayi ve hizmetler ayrıntısında derlenen il bazında GSYH hesaplamalarında, Avrupa Topluluğu'nda Ekonomik Faaliyetlerin İstatistikî Sınıflaması (NACE Rev 2) nı kullanmıştır.

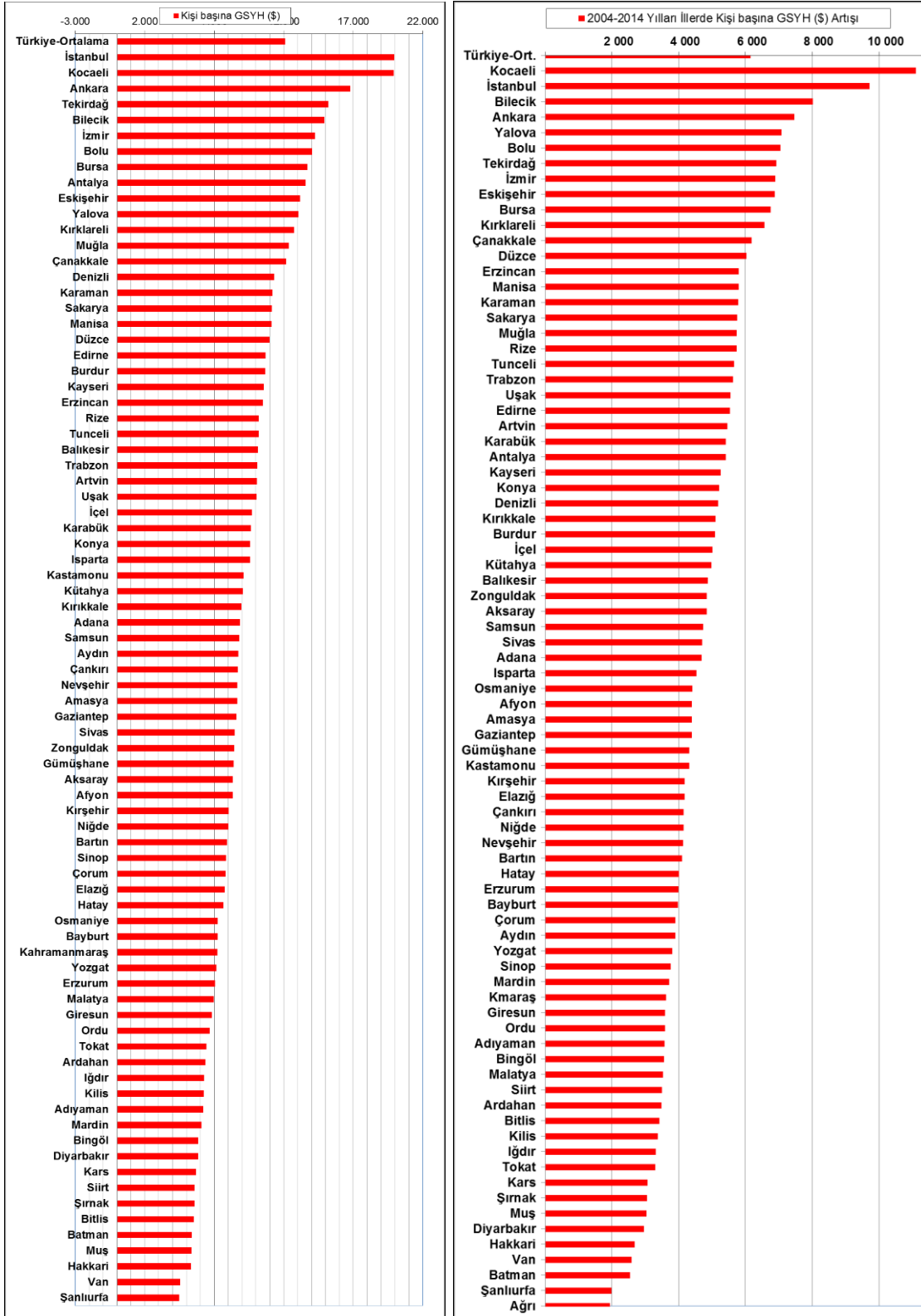
İl düzeyinde GSYH hesaplamalarına göre; 2014 yılı için İstanbul 622,8 milyar TL ile en yüksek GSYH'ya ulaşmış ve toplam GSYH'dan yüzde 30,5 pay almıştır. İstanbul'u, 187 milyar TL ve yüzde 9,1 pay ile Ankara, 127,4 TL ve yüzde 6,2 pay ile İzmir izlemiştir. İl düzeyinde GSYH hesaplarında son üç sırayı 1,8 milyar TL ile Kilis, 1,4 milyar TL ile Ardahan ve 1,2 milyar TL ile Bayburt almıştır.

2014 yılı yılında, il düzeyinde kişi başına GSYH İstanbul 43 645 TL ile ilk sırada yer almıştır. İstanbul'u, 43 521 TL ile Kocaeli ve 36 680 TL ile Ankara izlemiştir. İl düzeyinde kişi başına GSYH hesaplamalarında, 9 913 TL ile Van, 9 773 TL ile Şanlıurfa ve 8 486 TL ile Ağrı son üç sırada yer almıştır.

2014 yılında kişi başına GSYH on dört il için Türkiye ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir.

İl bazında GSYH hesaplaması yapılan 2004 yılındaki dolar cinsinden kişi başına GSYH'daki değişim incelendiğinde miktar olarak dolar cinsinden kişi başına en fazla GSYH artışı Kocaeli'de olmuştur. Böylece kişi başına gelir açısından Kocaeli ile İstanbul arasındaki fark önemli ölçüde azalmıştır. 2014 yılı itibarıyla illerin dolar cinsinden kişi başına GSYH'ları ve 2004 yılına göre 2014 yılında illerde yaşayan kişilerin elde ettiği dolar cinsinden ortalama kişi başına GSYH'daki miktar değişimleri dikkate alınarak iller sıralanmış olup aşağıdaki Grafikte gösterilmektedir.

Grafik 27 İl Düzeyinde Kişi Başına GSYH (dolar) ve 2004-2014 Dönemi İçindeki Artışa Göre İllerin Sıralaması

Kaynak: TÜİK

GELİR DAĞILIMI

Bir ülke ekonomisi içinde insanların yaşam seviyeleri hakkında araştırma yapmak çok önemlidir. Çeşitli sosyal sistemlerin sağlıklı bir şekilde değerlendirmesini yapabilmek için sadece ekonomik açıdan değil, sosyal açıdan da gelir dağılımı göstergelerine ihtiyaç duyulmaktadır. Gelir dağılımındaki adaletsizlik ve yoksulluk, dünyadaki ekonomilerin yüz yüze geldiği en temel sorunların başında gelmektedir. Gelir dağılımı sorunları sadece ekonomik değil, ayrıca politik ve sosyal sorunlar da ortaya çıkarmaktadır. Zira gelir dağılımı adaletsizliği, bir çok ülkede toplumsal çatışmaların temel nedeni olarak kabul edilmektedir. Türkiye’de gelir dağılımı ölçümleri TÜİK tarafından yapılmaktadır.

TÜİK tarafından yürütülmekte olan ‘Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması’nda 2006 yılına girildiğinde önemli değişikliklere gidilmiştir. TÜİK, Avrupa Birliği uyum çalışmaları kapsamında, 2006 yılında uygulanmasına başlanan araştırma ile Avrupa Birliği ülkeleri ile karşılaştırılabilir gelir dağılımı, göreceli yoksulluk, yaşam koşulları ve sosyal dışlanma konularında veri üretilmesini amaçlamıştır. Alan uygulamasının her yıl düzenli olarak gerçekleştirildiği ve panel anket yönteminin kullanıldığı araştırmada, örnek bireyler dört yıl boyunca izlenmektedir. Araştırmadan kesit ve panel olmak üzere her yıl iki veri seti elde edilmesi amaçlanmıştır. Bu yeni metodolojinin kullanılması suretiyle elde edilen gelir dağılımı araştırmasının sonucunu 18 Eylül 2015 tarihinde yayımlanmıştır. Daha önce Türkiye, kent, kırsal ve İstatistiksel Bölge Birimleri Sınıflaması (İBBS) 1. Düzey’e göre açıklanan Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2014 yılı sonuçları ile birlikte Türkiye, İBBS 1. Düzey ve İBBS 2. Düzey’e göre verilmiştir.

TÜİK tarafından yapılan gelir dağılımı araştırmalarında ‘eşdeğer hane halkı kullanılabilir gelirine göre belirlenen sıralı yüzde 20’lik gruplar, 2006-2015 yılları için Tablo 9’da olduğu şekildedir:

Tablo 42 Sıralı yüzde 20’lik Dilimler İtibariyle Hanehalkı Kullanılabilir Gelir Dağılımı, yüzde

	Yüzde 20'lik fert grupları						
	Toplam	İlk % 20(*)	İkinci %20	Üçüncü %20	Dördüncü %20	Son %20(*)	Gini Katsayısı
2006	100	5.1	9.9	14.8	21.9	48.4	0.428
2007	100	5.8	10.6	15.2	21.5	46.9	0.406
2008	100	5.8	10.4	15.2	21.9	46.7	0.405
2009	100	5.6	10.3	15.1	21.5	47.6	0.415
2010	100	5.8	10.6	15.3	21.9	46.4	0.402
2011	100	5.8	10.6	15.2	21.7	46.7	0.404
2012	100	5.9	10.6	15.3	21.7	46.6	0.400
2013	100	6.1	10.7	15.2	21.4	46.6	0.400
2014	100	6.2	10.9	15.3	21.7	45.9	0.391
2015	100.0	6.1	10.7	15.2	21.5	46.5	0.397

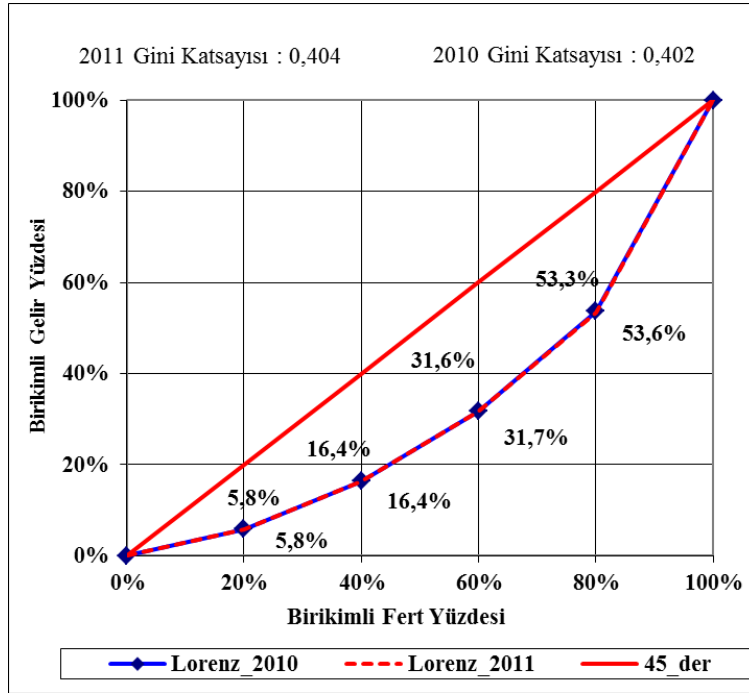
Kaynak: TÜİK, (*) Fertler eşdeğer hanehalkı kullanılabilir gelirlerine göre küçükten büyüğe doğru sıralanarak 5 gruba ayrıldığında; "İlk yüzde 20'lik grup" geliri en düşük olan grubu, "Son yüzde 20'lik grup" ise geliri en yüksek olan grubu tanımlamaktadır.

Hanehalkı kullanılabilir gelirlerine göre oluşturulan yüzde 20'lik gruplarda, en yüksek gelire sahip son gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay yüzde 46,7 iken, en düşük gelire sahip ilk gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay yüzde 5,8 olarak belirlenmiştir. Bu durumda en zengin son yüzde 20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay, ilk yüzde 20'lik en fakir grubun aldığı payın 8,1 katı olmaktadır ve bu göstergede 2007 yılına göre bir değişiklik gözlenmemiştir. En zengin yüzde 20'lik grup, en fakir yüzde 20'lik grup oranı 2008 yılı araştırmasında kentsel alanlar için 7,5 kırsal alanlar için 6,8 olarak tespit edilmiştir.

2009 yılı eşdeğer hane halkı kullanılabilir gelirlere göre oluşturulan yüzde 20'lik gruplarda, en yüksek gelire sahip son gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay yüzde 47,6 iken, en düşük gelire sahip ilk gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay yüzde 5,6'dır. Buna göre, son yüzde 20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay, ilk yüzde 20'lik gruba göre (P80/P20 göstergesi) 8,5 kattır. 2010 yılı eşdeğer hane halkı kullanılabilir gelirlere göre oluşturulan yüzde 20'lik gruplarda, en yüksek gelire sahip son gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay yüzde 46,4 iken, en düşük gelire sahip ilk gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay yüzde 5,8'dir. Buna göre, son yüzde 20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay, ilk yüzde 20'lik gruba göre (P80/P20 göstergesi) 8 kattır.

2010 yılında gelir dağılımı eşitsizlik ölçütlerinden Gini katsayısı bir önceki yıla göre 0,002 puan artış ile 0,404 olarak tahmin edilmiştir. Katsayı, kentsel yerleşim yerleri için 0,394, kırsal yerleşim yerleri için ise 0,385 olarak tahmin edilmiştir. Gelirin nüfusa dağılımındaki eşitsizliğin grafik gösterimi olan Lorenz eğrisi de bir önceki yıla göre gelir dağılımında önemli bir değişim olmadığını eğrilerdeki çakışma ile göstermektedir. Eşdeğer hane halkı kullanılabilir medyan gelirin yüzde 50'si dikkate alınarak belirlenen yoksulluk sınırına göre nüfusun yüzde 16,1'i yoksulluk riski altındadır. Kentsel ve kırsal yerler için hesaplanan yoksulluk sınırlarına göre, kentsel yerlerde bu oran yüzde 13,9 iken, kırsal yerlerde yüzde 15,7'dir. Dört yıllık panel veri kullanılarak hesaplanan "sürekli yoksulluk" oranı, son yılda ve önceki üç yıldan en az ikisinde de yoksulluk riski altında olanlar olarak tanımlanmaktadır. Sürekli yoksulluğun hesaplanmasında eşdeğer hane halkı kullanılabilir medyan gelirin yüzde 60'ı dikkate alınmaktadır. Buna göre, 2009 yılında sürekli yoksulluk riski altında olanların oranı yüzde 17,3 iken 2010 yılında bu oran yüzde 18,5'dir.

Grafik 28 Türkiye Lorenz Eğrisi 2010-2011 (*)

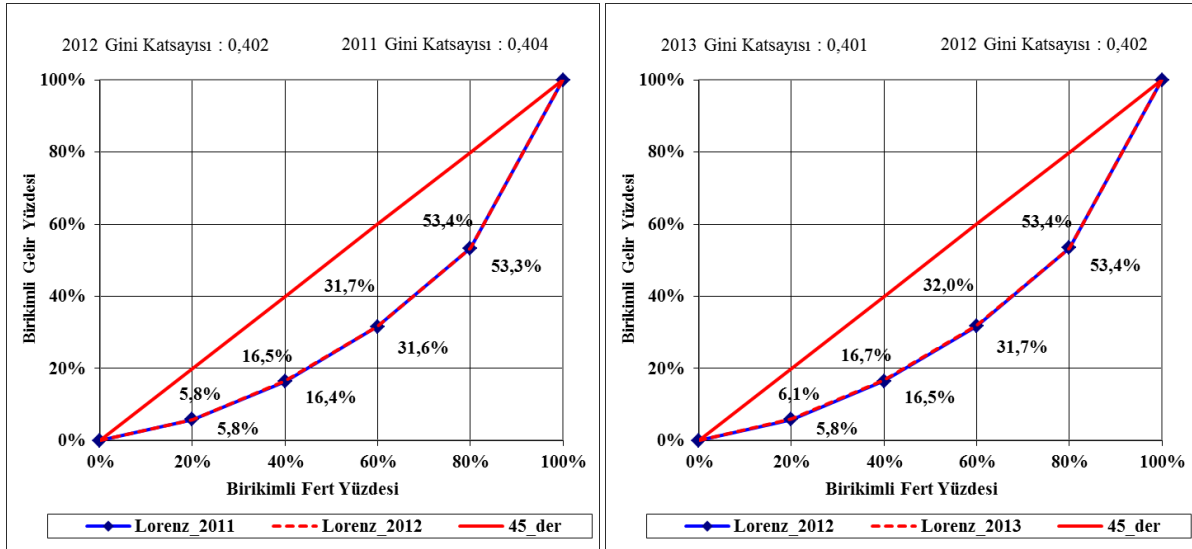
Kaynak: TÜİK,

(*) Gini Katsayısı Lorenz eğrisi ile köşegen arasında kalan alanın, köşegen altında kalan alana olan oranıdır. Oranın (Gini Katsayısının) büyümesi artan gelir adaletsizliğini yansıtmaktadır. Eşdeğer hane halkı Kullanılabilir Gelirlerine Göredir.

2011 yılı araştırma sonuçlarına göre: yüzde 20'lik gruplarda, en yüksek gelire sahip son gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay yüzde 46,7 iken, en düşük gelire sahip ilk gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay yüzde 5,8'dir. Buna göre, son yüzde 20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay, ilk yüzde 20'lik gruba göre (P80/P20 göstergesi) 8 katıdır.

2012 yılı için yapılan çalışmada ise yüzde 20'lik gruplarda, en yüksek gelire sahip son gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay yüzde 46,6 iken, en düşük gelire sahip ilk gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay yüzde 5,9'dur. Buna göre, son yüzde 20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay, ilk yüzde 20'lik gruba göre (P80/P20 göstergesi) 8 kat düzeyindedir. P80/P20 göstergesi hem kentsel yerler hem de kırsal yerler için 7,2 olarak hesaplanmıştır. 2015 yılında, gelir eşitsizliği bir önceki yıla göre 0,006 puan artmıştır.

Grafik 29 Türkiye 2011-2013 Dönemi İçin Lorenz Eğrileri (*)

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

(*) Yüzde lik dilimler ve gelir grupları Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Gelirlerine göredir.

2013 yılında yüzde 20'lik gruplarda, en yüksek gelire sahip son gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay yüzde 46,6 iken, en düşük gelire sahip ilk gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay yüzde 6,1 olmuştur. Buna göre, son yüzde 20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay, ilk yüzde 20'lik gruba göre (P80/P20 göstergesi) 7,7 kat düzeyinde oluşmuştur. Son yayımlanan veri olan 2014 yılı eşdeğer hanehalkı kullanılabilir gelir verileri ise mevcut tabloda kayda değer bir değişimin olmadığını ortaya koymaktadır. TÜİK, 2013 yılını izleyen yıllarda, gelir dağılımını Türkiye genelinde izlemeye başlamış, kent ve kırsal ayrımında veri açıklamamıştır.

Tablo 43 Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Gelire Göre Sıralı Yüzde 20'lik Gruplar ve Kent-Kırsal Ayrımı, 2012-2013

Yüzde 20'lik Fert Grupları	Türkiye		Kent		Kırsal	
	2012	2013	2012	2013	2012	2013
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
İlk yüzde 20	5,9	6,1	6,4	6,4	6,1	6,7
İkinci yüzde 20	10,6	10,7	10,9	10,9	11,2	11,4
Üçüncü yüzde 20	15,3	15,2	15,3	15,2	15,9	16,1
Dördüncü yüzde 20	21,7	21,4	21,3	21,1	22,8	22,6
Son yüzde 20	46,6	46,6	46,1	46,4	44,0	43,3
Gini katsayısı	0,402	0,400	0,391	0,392	0,377	0,365
Son yüzde 20 / İlk yüzde 20 (P80/P20)	8,0	7,7	7,2	7,2	7,2	6,5

Kaynak: TÜİK

Gelir dağılımı eşitsizlik ölçütlerinden Gini katsayısı bir önceki yıla göre 0,002 puan düşüş ile 0,400 olarak tahmin edilmiştir. Katsayı, kentsel yerleşim yerleri için 0,392, kırsal yerleşim yerleri için ise 0,365 olarak hesaplanmıştır. Gelirin nüfusa dağılımındaki eşitsizliği grafik anlamda ifade eden Lorenz eğrisinde Türkiye geneli için bir önceki yıla göre gelir dağılımında önemli bir değişim olmadığı eğrilerdeki çakışma ile görülmüştür¹.

Eşdeğer hanehalkı kullanılabilir kişi geliri; hanehalkı kullanılabilir gelirin, hanehalkı büyüklüğü ve kompozisyonu dikkate alınarak hesaplanan eşdeğer hanehalkı büyüklüğüne bölünmesi ile elde edilmektedir. Eşdeğer hanehalkı kullanılabilir kişi gelirine göre, 2014 yılında en yüksek gelire sahip yüzde 20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay, geçen seneye göre 0,7 puan azalarak yüzde 45,9 olurken, en düşük gelire sahip yüzde 20'lik grubun payı 0,1 puan artarak yüzde 6,2 olmuştur. Gini katsayısı 2014 yılı için 0,391 ve 2015 yılında ise 0,397 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 44 Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Gelire Göre Sıralı Yüzde 20'lik Gruplara Göre Gelirin Dağılımı, 2006-2015

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İlk % 20(*)	4,1	4,8	4,8	4,5	4,7	4,8	4,8	5,0	5,0	5,0
İkinci %20	8,9	9,4	9,4	9,3	9,5	9,5	9,5	9,6	9,7	9,6
Üçüncü %20	14,0	14,4	14,5	14,3	14,5	14,2	14,3	14,5	14,6	14,4
Dördüncü %20	21,5	21,0	21,6	21,0	21,4	21,1	21,3	21,3	21,6	21,3
Son %20(*)	51,4	50,3	49,8	51,1	49,8	50,5	50,1	49,7	49,1	49,8
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Gini katsayısı	0,428	0,406	0,405	0,415	0,402	0,404	0,402	0,400	0,391	0,397
P80/P20 oranı	9,592	8,067	8,055	8,548	7,940	8,041	7,962	7,693	7,400	7,565

Kaynak: TÜİK

Eylül 2015 tarihinde TÜİK tarafından açıklanan son verilere göre, 2014 yılında Türkiye'de ortalama yıllık eşdeğer hanehalkı kullanılabilir geliri yüzde 9,8 artarak 13 bin 250 TL'den 14 bin 553 TL olarak hesaplanmıştır. Toplam gelir içinde en yüksek pay, yüzde 49,1 ile maaş-ücret gelirine ait iken, ikinci sırada yüzde 20,1 ile sosyal transferler, üçüncü sırada ise yüzde 18,5 ile müteşebbis gelirleri yer almıştır. Sosyal transferlerin yüzde 93'ünü emekli ve dul-yetim aylıkları, müteşebbis gelirlerin ise yüzde 71,1'ini tarım-dışı gelirler oluşturmuştur.

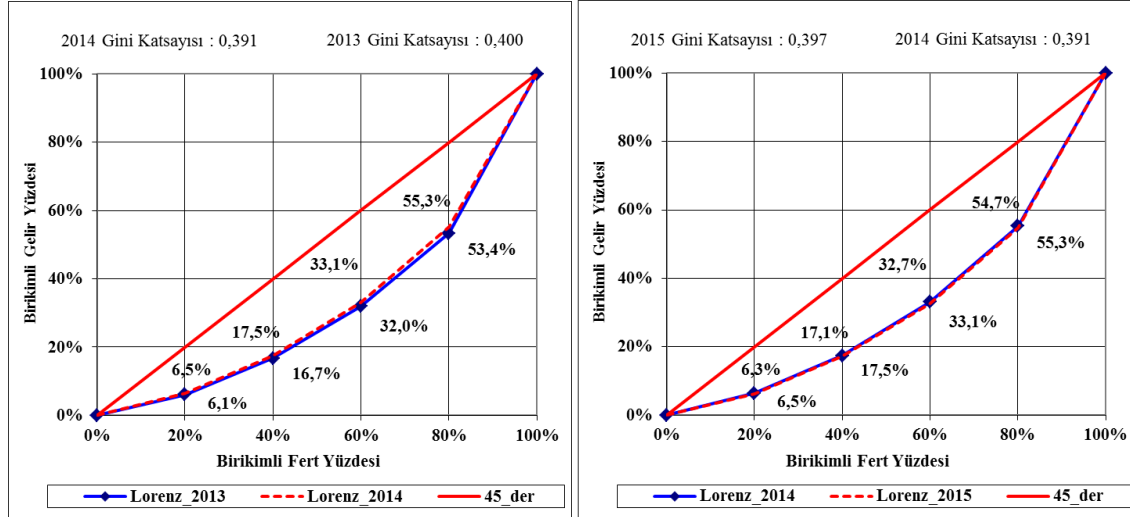
2015 yılında ise, hanehalkı kullanılabilir gelirin, eşdeğer hanehalkı büyüklüğüne bölünmesi ile elde edilen eşdeğer hanehalkı kullanılabilir kişi gelirine göre, en yüksek gelire sahip yüzde 20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay bir önceki yıla göre 0,6 puan artarak yüzde 46,5, en düşük gelire sahip yüzde 20'lik grubun aldığı pay ise 0,1 puan azalarak yüzde 6,1 olmuştur. Buna göre; toplumun en zengin yüzde 20'sinin gelirin en yoksul yüzde 20'sinin gelire oranı şeklinde hesaplanan P80/P20 oranı 7,4'den 7,6'ya yükselmiştir.

Toplam gelirin nasıl dağıldığına ilişkin rakamlara, elde edilen gelir türüne göre bakıldığında; maaş-ücret geliri alan kesim yüzde 49,1 oranla toplam gelir içerisinde en fazla paya sahiptir. Bunu yüzde 20,1 ile sosyal transferler ve yüzde 18,5 ile müteşebbis gelirleri takip etmektedir.

¹ (Daha önce TÜİK tarafından Türkiye, kent, kır ve İstatistik Bölge Birimleri Sınıflaması (İBBS) 1. Düzey'e göre açıklanan Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2014 yılı sonuçları ile birlikte Türkiye, İBBS 1. Düzey ve İBBS 2. Düzey'e göre verilmeye başlandığından, 2014 yılına ait veriler burada yer almamıştır.)

Sosyal transferlerin yüzde 93'ünü emekli ve dul-yetim aylıkları oluşturmaktadır. Emekli ve dul-yetim aylıkları toplam gelir içinde yüzde 18,2'lik paya sahip iken, diğer sosyal transferlerin payı yüzde 1,5 düzeyinde oluşmuştur. Müteşebbis gelirlerinin ise yüzde 71,1'i tarım-dışı gelirlere kaynaklanmıştır.

Grafik 30 Türkiye 2013-2015 Dönemi İçin Lorenz Eğrileri (*)

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

(*) Yüzde lik dilimler ve gelir grupları Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Gelirlerine göre dir.

Gelir dağılımı eşitsizliği ölçütlerinden olan Gini katsayısı, sıfıra yaklaştıkça gelir dağılımında eşitliği, 1'e yaklaştıkça gelir dağılımında bozulmayı ifade etmektedir. 2015 yılı sonuçlarına göre Gini katsayısı bir önceki yıla göre 0,006 puan artış ile 0,397 olarak tahmin edilmiştir.

Toplam eşdeğer hanehalkı kullanılabilir kişi gelirleri içerisinde en yüksek pay yüzde 49,7 ile maaş ve ücret gelirlerine ait iken, ikinci sırayı yüzde 20 ile sosyal transferler, üçüncü sırayı ise yüzde 18,8 ile müteşebbis gelirleri almış, Sosyal transferlerin yüzde 92'sini emekli ve dul-yetim aylıkları, müteşebbis gelirlerinin ise yüzde 73,4'ünü tarım dışı gelirler oluşturmuştur..

Nüfusun yüzde 14,7'si yoksulluk sınırının altında kalmış, tek kişilik hanehalklarının yoksulluk oranının bir önceki yıla göre 0,9 puan artışla yüzde 8,1, bağımlı çocuğu olmayan hanehalklarının yoksulluk oranının 0,1 puan artışla yüzde 4,8, bağımlı çocuğu olan hanehalklarının yoksulluk oranının ise 0,3 puan düşüşle yüzde 18,1 olduğu görülmüştür.

Yoksulluk oranları eğitim durumu açısından incelendiğinde; okur-yazar olmayanların yüzde 27,2'si, bir okul bitirmeyenlerin yüzde 23,7'si yoksul iken, bu oran lise altı eğitimlilerde yüzde 12,8, lise ve dengi okul mezunlarında yüzde 5,6 ve yükseköğretim mezunlarında ise yüzde 1,6 olmuştur.

Nüfusun, yüzde 67,9'unun konut alımı ve konut masrafları dışında taksit ödemelerinin veya borçları bulunmaktadır.

TÜİK'in 21 Eylül 2016'da açıkladığı *Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2015* verilerine göre ciddi finansal sıkıntıyla karşı karşıya olan nüfusun oranı olarak tanımlanan ve belirlenmiş 9 maddeden (evden uzakta bir haftalık tatil, ödeme zorluğu, iki günde bir et, tavuk, balık içeren yemek, evin ısınma ihtiyacı, çamaşır makinesi, renkli televizyon, telefon, otomobil sahipliği) en az 4 tanesini karşılayamama ya da mahrum olma durumunu tanımlayan ciddi maddi yoksulluk oranı 2014 yılında yüzde 29,4 iken 2015 yılında yüzde 30,3'e yükselmiştir.

Gelir dağılımı adaletsizliği konusu sosyal ve siyasal istikrarın sağlanmasında temel koşul olarak Türkiye'nin en önemli ve güncel sorunlarından birisi olarak değerlendirilmektedir.

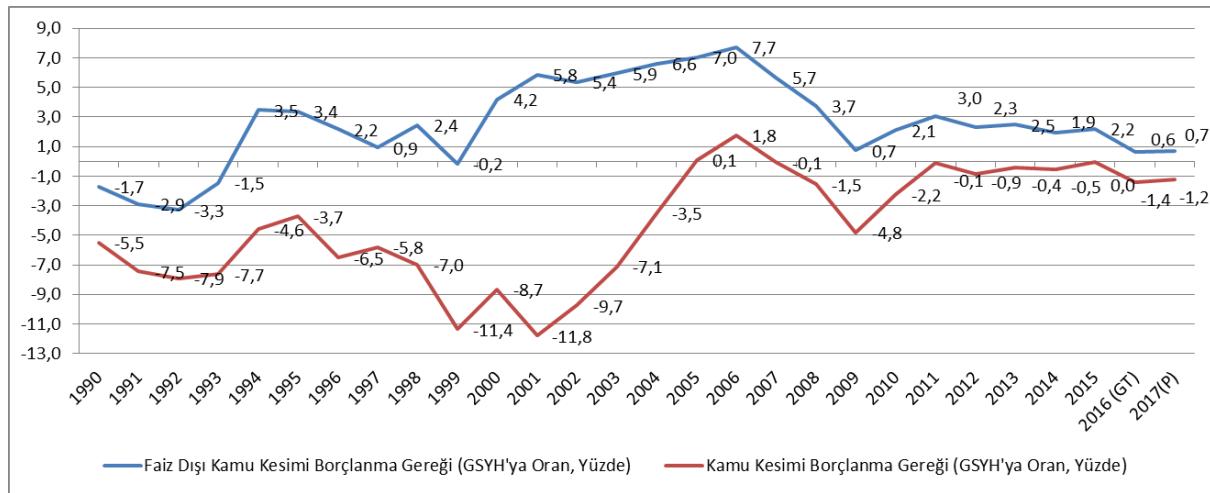
KAMU MALİYESİ

Türkiye'de 1990'lı yıllarda yaşanan krizlerde kamu finansman açıklarının etkisi büyüktür. 1990'lı yılların ilk yarısında sürekli faiz dışı açık verildiği gözlemlenmiştir. Bu durum önceden yapılan borçlanmaların faizlerinin karşılanmasında dahi sorunlarla karşılaşılmasına neden olmuştur. 1990'ların ikinci yarısından sonra faiz dışı fazla verilerek bütçe disiplini bir ölçüde sağlansa da, yüksek borç stokları yüksek faiz oranları ile birleşince borçların döndürülmesi ciddi bir sorun haline gelmiştir. 1999 yılında küresel koşullardaki bozulma ve yaşanan depremin de etkisiyle kamu açıkları artmış, yeniden faiz dışı açık oluşmuştur. 2001 krizi sonrasında ekonominin tekrar istikrara kavuşturulması için sıkı para ve maliye politikaları uygulanması gerekmiştir. Bu hedefe ivedilikle ulaşılması, uluslararası kuruluşların baskısının da etkisiyle, iktisat politikalarının temel belirleyicisi olmuştur. Para ve maliye politikalarının temel hedeflerinin istikrara kilitlenmesi ise diğer iktisadi ve sosyal hedeflere yönelik nitelikli politika uygulamalarını önemli ölçüde kısıtlamıştır.

1. Kamu Kesimi Genel Dengesi

1999 yılı sonrasında uygulanan maliye politikalarını, IMF ile imzalanan anlaşmalar şekillendirmiştir. 1999 yılında IMF ile imzalanan stand-by anlaşması çerçevesinde yeni bir 3 yıllık bir istikrar programı uygulanmaya konulmuştur. Ancak 2001 krizi sonrasında program uygulanamaz hale gelmiş ve "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" adı altında revize edilmiştir. Tüm bu programların temel hedefi ekonomideki istikrarsız yapıyı düzeltmek üzere yüksek enflasyonun düşürülmesi ve mali uyumun sağlanması olmuştur. Bu amaçlara yönelik olarak belirlenen temel politika hedefi ise sıkı maliye politikaları uygulanarak kamu faiz dışı fazlası verilmesi ve böylece kamu borç stokunun düşürülmesi olmuştur.

Grafik 31 Kamu Kesimi Genel Dengesi (GSYH'ye oran, yüzde)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, *Geçici

1999 sonrası uygulanan maliye politikalarının temel hedefi haline gelen birincil fazla (faiz dışı fazla) 2006 yılına kadar sürekli artış göstermiştir. 2000-2001 yıllarında yüksek faiz dışı fazla verilmesine rağmen faiz harcamalarının yükünün ağırlığından kaynaklı olarak kamu açıkları GSYH'ye oran olarak yüzde 12'ye kadar çıkmıştır. Daha sonra borç stokunun azalması ve sıkı maliye politikası uygulamalarına devam edilmesi ile 2006 yılında GSYH'ya

oran olarak yüzde 7,7 faiz dışı fazla ve yüzde 1,8 bütçe fazlası verilmiştir. 2006 yılından sonra harcamalar üzerindeki baskı azaltılmış, faiz dışı fazla hedefi gevşetilmiştir. Bu dönemde GSYH’de yaşanan artış, vergi gelirlerini artırmış ve bunun sonucu olarak faiz ödemelerinin mutlak tutar olarak önemli ölçüde artmasına rağmen bütçe harcamaları içerisinde payı düşmüştür. 2009 yılında ekonominin önemli ölçüde küçülmesinin de etkileriyle faiz dışı fazla yüzde 1’in altına düşmüş kamu açığı yüzde 4,8’e yükselmiştir. 2010 yılından itibaren ekonomide görülen toparlanma ve kamu gelirlerindeki artışlarla bütçe dengelerinde düzelmeye gerçekleşmiştir. Ancak bu düzelmeye, kamu harcamalarının gevşetilmesi nedeniyle sınırlı kalmıştır. Kamu kesimi faiz dışı dengesinin GSYH’ye oranı 2011-2015 yılları arasında yüzde 2-3 bandında dalgalanmıştır. 2016 yılında kamu kesimi faiz dışı dengesinin yüzde 0,6 olarak gerçekleşmesi öngörülmektedir.

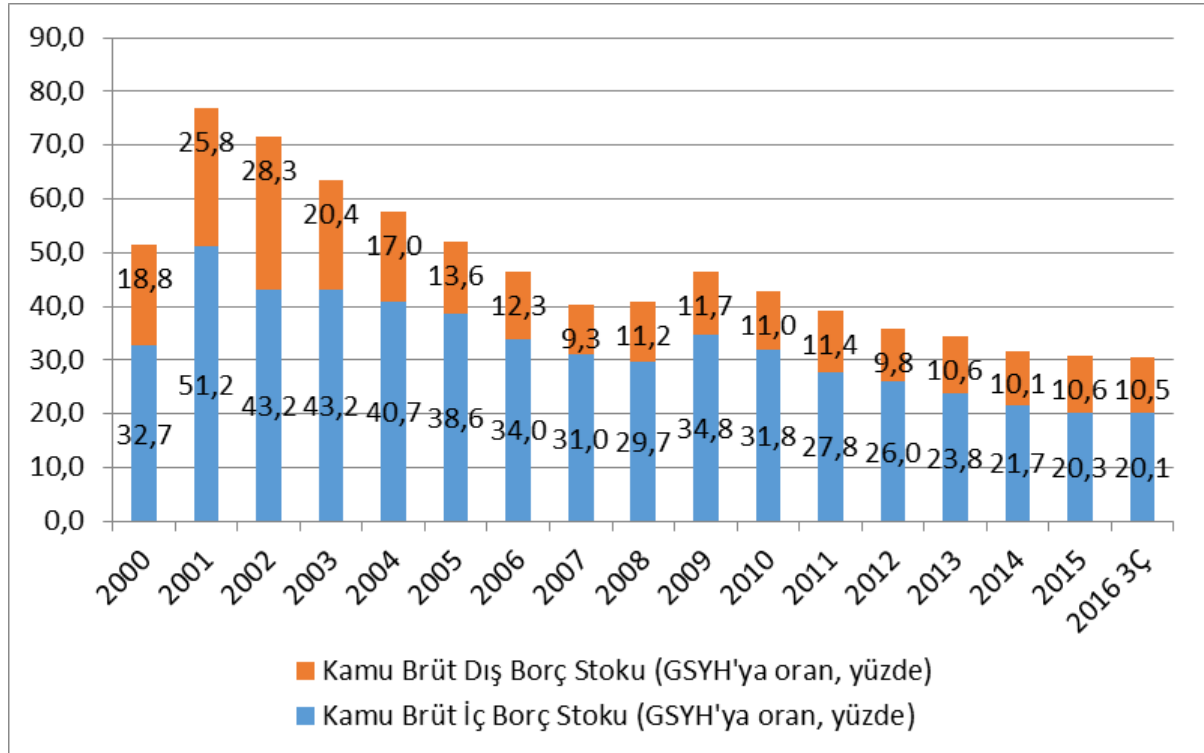
Grafik 32 Toplam Kamu Faiz Harcamaları/ GSYH (Yüzde)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, (1) Gerçekleşme tahmini (2) Program.

1990’lar boyunca artan borç stokunun etkisi ile kamu açıklarının faiz yükü sürekli artış trendi göstermiştir. 1997 sonrasında ise iktisadi göstergelerdeki bozulmalarla beraber faiz yükünün artışı hızlanmıştır. Faiz harcamalarının kamu kesimine yükü 2001 yılında GSYH’nin yüzde 17,6’sına kadar çıkmıştır. 2000 yılından bu yana uygulanan sıkı maliye politikaları ile artan faiz dışı fazlalar, kamu borç stokunu ve faiz harcamalarını hızla düşürmüştür. 2016 yılında kamu faiz harcamalarının GSYH’ye oranının yüzde 2 seviyesine kadar gerilemesi beklenmektedir.

Grafik 33 Kamu Borç Stoku (GSYH'ya oran, yüzde)

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı.

Uygulanan istikrar programları kamu borç stokunun azaltılması açısından başarılı olmuştur. 2001 yılında zirve noktasına ulaşan kamu borç stoku, uygulanan sıkı maliye politikaları ile 2007 yılında GSYH'ya oran olarak yüzde 40,3 seviyesine kadar düşürülmüştür. Daha sonrasında harcamalar üzerindeki baskı görel olarak azaltılmıştır. 2008-2009 yıllarında, ekonomideki daralmanın etkileriyle kamu açıkları ve dolayısıyla borç stoku yüksek oranda artarak yüzde 46,5 seviyesine yükselmiştir. 2010 yılından itibaren ekonomi tekrar büyümeye başlamış ve borç stokunun GSYH'ye oranı önceki döneme nazaran yavaşlayarak da olsa azalmaya devam etmiştir. 2014 yılında kamu brüt borç stoku GSYH'ya oran olarak yüzde 31,8'e 2015 yılında ise 30,9 seviyesine gerilemiştir.

Tablo 45 Kamu Kesimi Genel Dengesi (1990-2016) (GSYH'ya oran, Yüzde)

	1990-1997	1998-2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016 (1)
1.VERGİLER	13,0	16,7	16,6	17,2	16,9	17,4	17,4	17,2	16,7	16,9	17,8	17,9	17,5	17,8	17,1	17,3	17,3
A.VASITASIZ	5,3	6,9	5,8	5,7	5,3	5,3	5,1	5,5	5,5	5,6	5,1	5,4	5,4	5,0	5,1	5,0	5,2
B.VASITALI	7,8	9,8	10,8	11,6	11,7	12,0	12,3	11,7	11,2	11,3	12,7	12,6	12,1	12,8	11,9	12,2	12,0
2.VERGİ DIŞI NORMAL GELİRLER	1,0	1,3	2,3	2,1	2,2	2,4	2,4	2,0	1,9	2,4	2,0	1,8	1,9	1,5	1,6	1,8	1,7
3.FAKTÖR GELİRLERİ	2,2	3,4	5,6	4,4	4,2	4,5	4,4	4,1	3,4	4,0	3,4	2,9	3,3	3,1	2,7	2,9	3,3
4.FONLAR	-0,8	-1,8	-2,5	-3,0	-2,9	-3,1	-2,5	-3,0	-2,6	-2,9	-2,3	-1,1	-1,4	-1,1	-1,0	-0,6	-1,1
5.CARİ TRANSFERLER	-7,2	-14,7	-17,2	-15,4	-12,4	-9,8	-8,5	-8,5	-8,2	-10,4	-9,1	-8,1	-8,2	-8,0	-7,5	-7,5	-7,8
I.KAMU HARCANABİLİR GELİRİ	8,3	5,0	4,9	5,4	8,0	11,4	13,2	11,7	11,2	9,9	11,9	13,5	13,1	13,2	12,9	13,8	13,4
II.CARİ GİDERLER	-8,1	-9,1	-9,7	-9,4	-8,9	-8,7	-9,2	-9,5	-9,6	-10,7	-10,4	-10,0	-10,4	-10,2	-10,2	-10,1	-11,1
III.KAMU TASARRUFU	0,2	-4,1	-4,7	-4,0	-0,9	2,7	4,0	2,3	1,6	-0,8	1,5	3,4	2,6	2,9	2,7	3,6	2,3
IV.YATIRIMLAR	-4,7	-4,7	-4,8	-3,6	-3,1	-3,8	-3,5	-3,8	-4,1	-4,2	-3,8	-3,8	-4,0	-4,3	-3,7	-4,2	-4,1
A.SABİT SERMAYE	-4,6	-4,8	-4,8	-3,7	-3,1	-3,6	-3,6	-3,7	-3,9	-3,9	-4,1	-3,8	-3,8	-4,3	-3,9	-4,1	-4,1
B.STOK DEĞİŞİMİ	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	-0,2	0,1	-0,1	-0,1	-0,3	0,2	0,0	-0,1	0,0	0,2	-0,1	0,0
V.TASARRUF-YATIRIM FARKI	-4,5	-8,9	-9,5	-7,6	-4,0	-1,1	0,5	-1,5	-2,4	-5,0	-2,4	-0,4	-1,3	-1,3	-1,1	-0,5	-1,8
VI.SERMAYE TRANSFERLERİ	-0,4	0,1	0,3	0,7	0,7	1,2	1,4	1,4	1,0	0,2	0,2	0,4	0,5	1,0	0,6	0,5	0,4
1.SERVET VERGİLERİ	0,3	0,3	0,3	0,7	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,6	0,6	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
2.DİĞER TRANSFERLER	-0,1	0,1	0,0	0,1	0,2	0,8	1,1	1,0	0,6	-0,2	-0,4	-0,1	0,0	0,1	0,2	-0,1	0,0
3.KAMULAŞTIRMA VE S.DEĞER AL	-0,5	-0,3	0,0	-0,1	0,0	-0,1	-0,3	-0,1	-0,1	-0,2	0,0	-0,2	-0,2	0,2	-0,1	0,0	-0,2
VII.KASA-BANKA/BORÇLANMA	4,9	8,8	9,2	6,9	3,4	-0,1	-1,9	0,0	1,4	4,8	2,1	0,0	0,9	0,4	0,5	0,0	1,4
1.KASA-BANKA DEĞİŞİMİ	-1,1	-0,9	-0,5	-0,3	-0,6	-0,5	-0,1	-0,2	0,4	0,2	-0,2	-0,1	-0,6	0,2	0,1	-0,4	0,5
2.DİŞ BORÇLANMA(NET)	0,0	0,4	4,8	0,5	0,8	-0,1	-0,1	-0,2	0,4	0,4	0,6	0,0	0,3	0,5	0,3	-0,2	0,0
-DİŞ BORÇ ÖDEMESİ	-2,3	-3,2	-3,0	-2,6	-1,9	-2,8	-2,6	-2,9	-1,5	-2,8	-1,4	-1,0	-1,0	-0,5	-0,9	-0,7	-0,7
-DİŞ BORÇ KULLANIMI	2,4	3,6	7,9	3,1	2,7	2,7	2,6	2,7	1,9	3,2	2,0	1,1	1,3	1,0	1,2	0,5	0,7
3.İÇ BORÇ/ALACAK(NET)	7,2	10,2	5,4	6,9	3,3	0,5	-1,6	0,5	0,7	4,2	1,9	0,2	1,1	-0,3	0,1	0,7	1,0
4.STOK DEĞİŞİM FONU	-1,3	-0,9	-0,5	-0,2	-0,2	0,0	-0,1	0,0	-0,1	0,0	-0,1	-0,1	0,0	0,0	-0,1	0,0	0,0
BORÇLANMA GEREĞİ (NET)	6,2	9,7	9,7	7,1	3,5	-0,1	-1,8	0,1	1,5	4,8	2,2	0,1	0,9	0,4	0,5	0,0	1,4

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı. (1) Gerçekleşme tahmini.

Sıkı maliye politikalarının sonucu olarak kamu borç stoku eritilirken, 2003 yılından itibaren gerek cari gerek yatırım giderlerinin GSYH'ye oranında azalma görülmüştür. Bu dönemde . kısıntıların daha yoğun olarak yatırım giderlerine yönelik gerçekleştirildiği söylenebilir. Bu devletin ekonomideki varlığının küçülmesi olarak benimsenen iktisadi yaklaşımın doğal sonucu olarak gerçekleşmiştir. 2006 yılından sonra hem cari hem de yatırım giderleri üzerindeki baskı azaltılmıştır. 2015 yılında toplam kamu cari giderlerinin GSYH'ye oranı yüzde 10,1 olurken yatırım giderleri için bu oran yüzde 4,2 olarak gerçekleşmiştir. 2016 yılı gerçekleşme tahminine göre ise kamu cari giderlerinin GSYH'ye oranının değişmeyerek yüzde 11,1 olması beklenirken, yatırımların GSYH'ye oranının yüzde 4,1 seviyesinde gerçekleşmesi beklenmektedir.

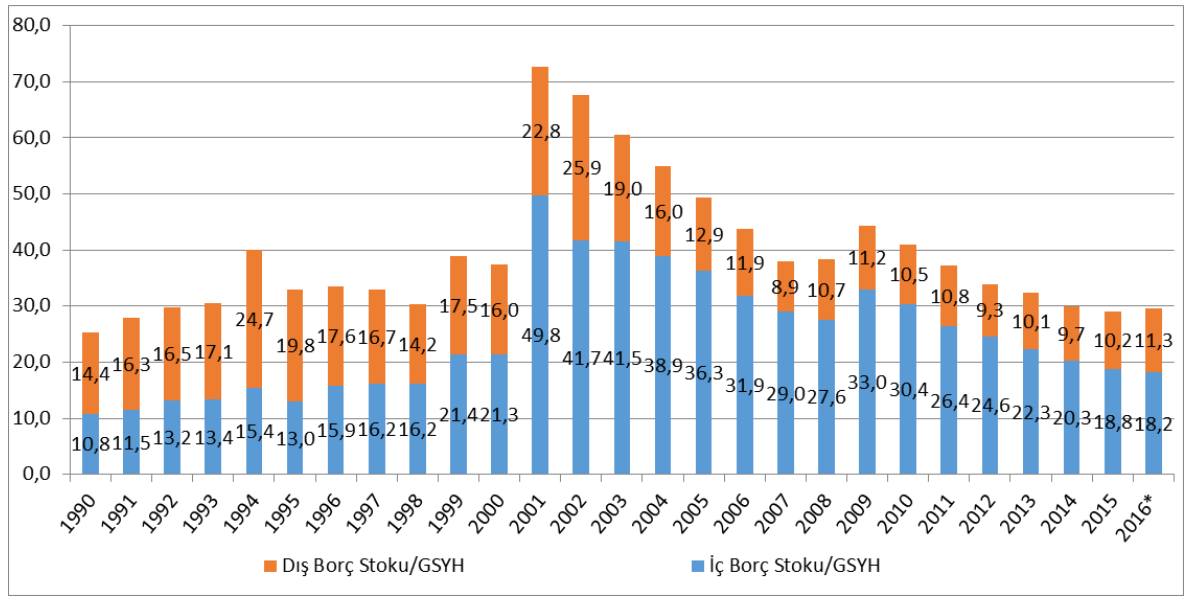
Kamu gelirleri incelendiğinde toplam vergilerin GSYH'ye oranının 1990'lı yıllardan bu yana artış gösterdiği görülmektedir. 2015 yılında vergilerin GSYH'ye oranının yüzde 17,9'a yükselmiştir. Yukarıdaki tablodan görülebileceği gibi bu artışta etkili olan dolaysız vergilerden ziyade dolaylı vergilerdeki artıştır. Bunda 2002 yılında uygulanmaya başlanan ÖTV'nin önemli düzeyde etkisi vardır. Ancak vergi yükünün dolaysız vergilerden dolaylı vergiler üzerine kaymasının vergi yükünün adaletli dağılımı konusunda olumsuz etkileri bulunmaktadır.

Kamu gelirlerindeki artış ve sıkı maliye politikaları sonucunda kamu tasarrufunun GSYH'ye oranı 2006 yılında yüzde 4'e kadar yükselmiştir. 2006 yılından sonra kamu tasarrufları azalma trendine girerek 2009 yılında negatife dönmüştür. 2011 yılından itibaren ise özellikle vergi gelirlerindeki artışa bağlı olarak tekrar artmaya başlayan kamu tasarrufu, 2014 yılında yüzde 2,7, 2015 yılında ise 3,6 olarak gerçekleşmiştir. 2016 yılında bu oranın yüzde 2,3'e gerilemesi beklenmektedir.

2. KAMU FİNANSMANI

Kamu borç stokundaki uzun dönemli gelişmeleri izlemek amacıyla kamu borç stoku içerisindeki en önemli kısmı oluşturan merkezi yönetim borç stoku verilerine bakılabilir. Merkezi yönetim iç ve dış borç stoku gelişmelerinin yer aldığı aşağıdaki grafikten izlenebileceği gibi her bir kriz yılı ile beraber merkezi yönetim borç yükü önemli ölçüde artmış olup 2001 krizinde yüzde 70’ler seviyesine yükselen kamu borç stokunun GSYH’ya oranı 2001 yılından sonra uygulanan sıkı maliye politikaları ve iktisadi göstergelerdeki iyileşmeler ile hızla gerilemiştir. 2007 yılında toplam borç stoku/GSYH oranı yüzde 40’ın altına düşmüş, küresel krizin Türkiye’de etkilerinin derinleştiği 2009 yılında borç stokunda artış görülmüştür. Daha sonrasında borç stokunun GSYH oranında daha yavaş bir hızla azalmaya devam etmiş, dönem sonuna kadar istikrarlı bir şekilde düşerek yüzde 30’a kadar gerilemiştir.

Grafik 34 Merkezi Yönetim İç ve Dış Borç Stoku (GSYH’ya oran, Yüzde)

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı. 2016 yılı GSYH büyüklüğü 2009 baz yılı GSYH serisi kullanılarak 2017-2019 OVP de yer alan yılsonu büyüme tahminiyle elde edilmiştir. .

İç borçlanmanın maliyetinde 2008 sonundan itibaren görülen azalma, borç stokundaki artışı sınırlamıştır. Borç stokunun artışını sınırlayan, dikkat edilmesi gereken bir başka hususun aşağıda daha detaylı ele alınacak olan bütçe dengesini düzeltici bir kerelik gelir uygulamaları olduğu düşünülmektedir. Bu uygulamaların süreklilik arz etmemesi gelecek dönemlerde borç stokunun kontrol edilmesine yönelik gelirlere dayalı reformlar ya da harcamaların kontrol altına alınmasına yönelik uygulamaların gerekli olabileceğini işaret etmektedir.

Grafik verilerinden hareketle altının çizilmesi gereken bir başka nokta 1980’li yıllarda başlayan iç borçlanmaya yönelmenin 2000’lerde artarak sürdürüldüğüdür. Bu durum dış borç stokunun GSYH’ye oranının ve kamu borç stoku içerisindeki payının önemli ölçüde azalmasına yol açmıştır. Enflasyon ve faiz göstergelerinde önceki dönemlere göre düzelmenin de etkisi ile Hazine kur riski gibi risklerden korunmak amacıyla iç piyasalara yönelmiştir. Bu durum kamu finansmanının dış kaynaklara dayanmasından kaynaklanan riskleri azaltmak anlamında olumlu olmakla beraber, iç piyasada özel sektörün finansman kaynaklarını daha az kullanmasına neden olabilir.

Kamunun dış finansman kaynaklarından biri de özellikle 1999-2002 yılları arasında IMF kredileri olmuştur. IMF kredileri kamunun ihtiyaç duyduğu finansman kaynağının bir kısmını karşıladığı gibi, 2001 krizinde görüldüğü üzere uluslararası sermayenin net çıkışlarına karşı ihtiyaç duyulan döviz kaynağının bir kısmını da sağlamıştır.

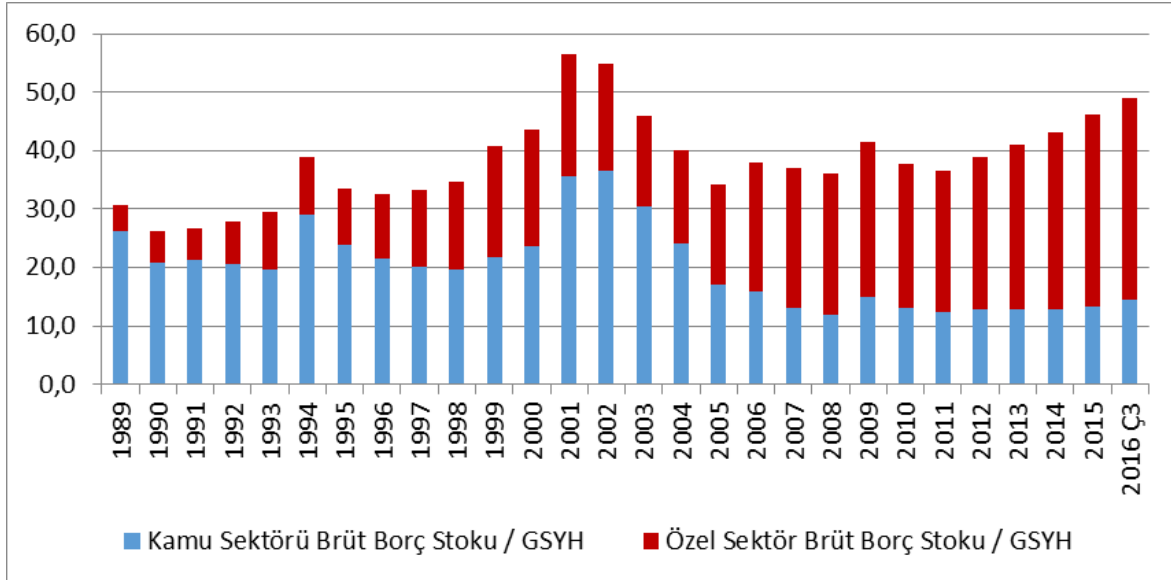
Tablo 46 Uluslararası Para Fonu'ndan Sağlanan Finansman (milyon dolar)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Toplam
I. Kullanım	800	3.415	11.179	13.499	1.770	1.233	2.380	3.007	1.184	3.463	0	0	0	0	0	47.242
II. Borç Servisi	300	137	1.517	7.537	2.768	5.909	8.447	8.478	5.912	2.314	913	2.322	2.804	2.040	870	54.424
Anapara	288	85	1.090	6.684	1.819	4.905	7.527	7.661	5.331	1.916	718	2.191	2.733	2.016	866	47.667
Faiz	11	52	426	853	949	1.005	920	817	581	398	195	131	71	24	4	6.757
III. Net Kullanım (I-II)	501	3.278	9.662	5.962	-998	-4.677	-6.067	-5.471	-4.727	1.149	-913	-2.322	-2.804	-2.040	-870	-7.182
IV. Faiz Hariç Net Kullanım	512	3.329	10.088	6.815	-49	-3.672	-5.147	-4.654	-4.146	1.547	-718	-2.191	-2.733	-2.016	-866	-425
V. IMF Borç Stoku (dönem sonu)	891	4.174	14.117	22.086	24.092	21.507	14.646	10.762	7.158	8.524	7.958	5.627	2.877	864	0	154.038

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı

1999 yılında IMF ile imzalanan Stand-by anlaşması çerçevesinde kullanılmaya başlanan IMF kredileri yukarıdaki tabloda yer almaktadır. 2003 yılına kadar net kredi kullanımı gerçekleştirilmiş ve IMF borç stoku 24 milyar dolara kadar çıkmıştır. 2003 yılı sonrası 2008 yılı hariç net olarak borç geri ödemesi yapılmış, 2009 yılından itibaren ise IMF kredisi kullanılmamıştır. 2013 yılında ise son taksitin ödenmesi ile IMF'ye olan borçlar bitirilmiştir. IMF'nin yeni iktisadi düzeninin sorgulandığı son dönemlerde, *Türkiye'de benzer birçok ülke gibi IMF ile olan ilişkilerini sonlandıran ülkeler arasında yer almıştır.* Diğer taraftan Türkiye'nin IMF'ye olan borcu sona ermekle beraber, dış borç stoku/GSYH oranı artış göstermektedir.

Grafik 35 Türkiye Brüt Dış Borç Stoku (GSYH'ya oran, Yüzde)

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı

Kamunun borç stokunun GSYH'ya oran olarak azalması ve yüksek oranda iç borçlanmaya yönelim 2001 yılı sonrasında Türkiye'nin brüt dış borç stokunun GSYH'ye oranının azalmasında etkili olmuştur. 2001 yılında yüzde 57,7'ye yükselen dış borç stoku, özel sektör borç stokunun GSYH'ye oranının da azalması ile birlikte, 2005 yılında yüzde 34,2'ye kadar

gerilemiştir. 2009 krizinde GSYH'daki ciddi daralmaya bağlı olarak yüzde 41,6 seviyesine çıkan brüt dış borç stoku kriz sonrasında tekrar gerileme trendine girerek 2011 yılında yüzde 36,5 seviyesine düşmüştür. Ancak 2011 sonrası dönemde hem kamunun, özellikle kamu bankaları kaynaklı olmak üzere kamunun dış borç stokunun GSYH'ye oranı artarken hem de özel kesim dış borçlanmasındaki artışın hızlanması ile Türkiye dış borç stokunun GSYH'ye oranı 2016 yıl 3. Çeyreği itibarıyla yüzde 49 seviyesine kadar çıkmıştır. Toplam içinde kamunun payı yüzde 30'lar özel kesimin payı ise yüzde 70 civarında seyretmektedir.

Tablo 47 Brüt Dış Borç Stokunun Borçluya Göre Dağılımı (GSYH'ya oran, Yüzde)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016 Ç3
KAMU	18,8	14,1	13,1	10,9	10,1	12,9	11,5	11,3	11,9	12,2	12,6	13,2	14,4
Merkezi Yönetim	17,0	12,9	12,2	9,9	9,0	11,4	10,1	9,5	9,4	9,0	9,1	9,5	9,8
Mahalli İdareler	0,3	0,2	0,2	0,2	0,3	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4	0,3	0,3	0,4
Fonlar	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kamu Bankaları	0,6	0,4	0,4	0,4	0,5	0,7	0,8	1,2	2,0	2,7	3,0	3,3	4,1
KİT'ler ve Diğer	0,8	0,5	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
TCMB	5,3	3,1	2,9	2,3	1,8	2,0	1,5	1,1	0,8	0,6	0,3	0,2	0,1
ÖZEL	15,9	17,0	22,1	23,7	24,3	26,6	24,7	24,1	26,2	28,3	30,2	32,9	34,5
Bankalar	4,6	6,0	7,8	7,0	6,9	7,7	9,8	9,6	11,4	13,6	15,3	15,8	15,8
Bankacılık Dışı Finansal Kur.	1,3	1,9	2,9	3,2	2,8	2,7	1,7	1,7	2,0	2,1	2,2	2,4	2,5
Finansal Olmayan Kuruluşlar	10,0	9,1	11,4	13,6	14,5	16,2	13,3	12,7	12,9	12,5	12,7	14,6	16,3
Türkiye Brüt Dış Borç Stoku	40,0	34,2	38,0	36,9	36,2	41,6	37,8	36,5	39,0	41,0	43,0	46,2	49,0

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı

Tablo 48 Brüt Dış Borç Stokunun Borçluya Göre Dağılımı (Toplam İçinde Yüzde Pay)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016 Ç3
KAMU	47,0	41,2	34,4	29,4	27,9	31,1	30,5	31,0	30,6	29,7	29,3	28,5	29,3
Merkezi Yönetim	42,6	37,9	32,0	26,8	24,8	27,5	26,8	26,1	24,1	22,0	21,2	20,6	20,0
Mahalli İdareler	0,7	0,6	0,5	0,6	0,9	1,1	1,2	1,2	1,1	0,9	0,8	0,7	0,7
Fonlar	0,3	0,2	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kamu Bankaları	1,5	1,2	1,0	1,1	1,3	1,8	2,1	3,3	5,1	6,5	7,1	7,1	8,3
KİT'ler ve Diğer	1,9	1,4	0,8	0,8	0,8	0,6	0,5	0,4	0,4	0,3	0,2	0,2	0,3
TCMB	13,3	9,0	7,5	6,3	5,0	4,9	4,0	3,1	2,1	1,3	0,6	0,3	0,2
ÖZEL	39,8	49,7	58,1	64,3	67,1	64,0	65,5	65,9	67,3	68,9	70,1	71,2	70,5
Bankalar	11,6	17,5	20,4	18,9	19,2	18,5	25,8	26,4	29,2	33,2	35,5	34,3	32,3
Bankacılık Dışı Finansal Kur.	3,3	5,5	7,8	8,6	7,8	6,4	4,6	4,7	5,0	5,2	5,2	5,3	5,0
Finansal Olmayan Kuruluşlar	24,9	26,8	29,9	36,8	40,1	39,1	35,1	34,8	33,1	30,5	29,4	31,6	33,2
Türkiye Brüt Dış Borç Stoku	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı

Dış borçlanmanın hangi kesimler tarafından artırıldığı, artan dış borç stoklarından kaynaklanabilecek risklerin hangi kesimlerce yüklenildiğinin görülmesi açısından önemlidir. Yukarıda yer alan tablodan izlenebileceği gibi merkezi yönetimin dış borç stoku içerisindeki payı azalmaktadır. Bu duruma rağmen kamunun dış borç stoku payındaki azalmanın sınırlı kalmasının nedeni özellikle son üç yılda kamu bankaları borç stokundaki artıştır. Özel sektör dış borç stoku payındaki artışın ise büyük ölçüde bankacılık kesiminden kaynaklandığı görülmektedir. 2014 yılı itibarıyla Türkiye dış borç stoku içerisinde TCMB dahil kamu kesiminin payı yüzde 29,8, özel sektörün payı ise yüzde 70,1 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde özel bankaların payı yüzde 35,5'e kadar yükselirken finansal olmayan özel kuruluşların payı yüzde 29,4'e gerilemiştir. 2015 yılsonunda ve 2016 yılı 3. Çeyreği sonunda dış borç stoku incelendiğinde özel kesimin payının yaklaşık olarak aynı kaldığı, buna karşılık bankacılık kesiminin payı yaklaşık 3 puan gerilerken finansal olmayan kuruluşların payı yaklaşık aynı ölçüde artarak 29,4 seviyesinden 33,2 seviyesine yükselmiştir. Bu kesimin borçlarının GSYH içindeki payı son 3 yılda artarak 2014 yılı sonundaki yüzde 12,7 seviyesinden 2016 yılı 3. Çeyrek sonunda yüzde 16,3' yükselmiştir.

3. Özelleştirmeler

1980 sonrası neoklasik iktisat anlayışının benimsenmesinin ve devletin iktisadi yaşama müdahalesinin sınırlı olması gerektiğine uygun politikaların geliştirilmesinin sonucu olarak özelleştirme faaliyetleri artış göstermiştir. 1980’li yıllarda başlayan özelleştirme faaliyetleri büyük ölçüde 2000’li yıllarda gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana gerçekleştirilen tasarruflarla yapılan yatırımlardan elde edilen özelleştirme gelirleri, özellikle son on yılda bütçe açıklarının kapanmasında önemli bir rolü olmuştur. Özelleştirmelerin arkasında yatan neden, neoklasik iktisat anlayışına uygun olarak Özelleştirme İdaresinin yayınlarında “...devletin, asli görevleri olan adalet ve güvenliğin sağlanması yolundaki harcamalar ile özel sektör tarafından yüklenilemeyecek altyapı yatırımlarına yönelmesi, ekonominin ise pazar mekanizmaları tarafından yönlendirilmesi” olarak yer almaktadır. Temel nihai hedef kamunun ekonomide işletmecilik alanından tamamen çekilmesidir.

Her ne kadar temel amaçlar arasında KİT’lerin görev zararlarından kaynaklanan, bütçe üzerindeki yüklerin azaltılması sayılsa da, özelleştirmelerin arkasında yatan nedenin KİT’lerin zarar etmesi olmadığı anlaşılmaktadır. Temelde kar ya da zarar etmesine bakılmaksızın tüm kamu işletmelerinin nihai olarak özelleştirilmesinin hedeflendiği görülmektedir.

Bu kapsamda, Özelleştirme İdaresi raporlarına göre: “1985 yılından itibaren 271 kuruluşta kamu hisseleri, 1679 taşınmaz, 10 otoyol, 2 boğaz köprüsü, 146 Tesis, 7 Liman, şans oyunları lisans hakkı ile Araç Muayene İstasyonları özelleştirme kapsamına alınmıştır. 25 kuruluşta kamu payı ile 4 taşınmaz daha sonra özelleştirme işlemine tabi tutulmaksızın kapsamdan çıkarılmak, tasfiye edilmek veya kapsamda olmayan başka bir kuruluşla birleştirilerek tüzel kişiliği sona erdirilmek üzere devredilmiştir. Özelleştirme uygulamalarının başlatıldığı 1985 yılından 2016 yılına kadar geçen 31 yıllık sürede kapsama alınan kuruluşların yarısından fazlası tamamen özelleştirilmiştir.”

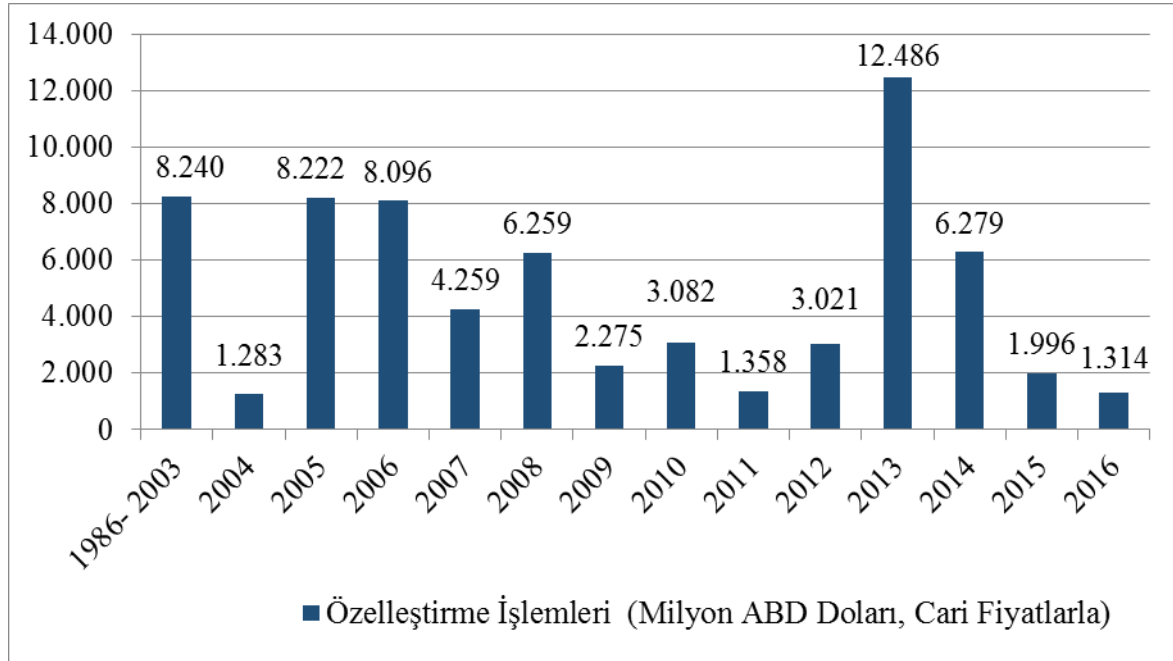
Tablo 49 1985-2016 Dönemi Gerçekleştirilen Özelleştirme İşlemleri (Milyon Dolar)

(Cari Fiyatlarla, Milyon ABD Doları)	1985 - 2014	2015	2016	TOPLAM
Özelleştirme Programındaki Kuruluşların Hisse Satışları	21.750	4	0	21.754
Özelleştirme Programındaki Kuruluşlara ait Bağlı Ortaklık, İştirak, Tesis ve Varlık Satışları	31.132	1.937	1.308	33.069
Özelleştirme Programındaki Kuruluşların Halka Arzı	9.573	0	0	9.573
Özelleştirme Programındaki Kuruluşların BİST’de Satışı	1.261	0	0	1.261
Yarım Kalmış Tesis Satışı	4	0	0	4
Özelleştirme Programındaki Kuruluşlar veya Kuruluşlara ait Bağlı Ortaklık, İştirak, Tesis ve Varlıkların Bedelli Devirleri	1.139	55	6	1.193
TOPLAM	64.859	1.996	1.314	66.855

Kaynak: Özelleştirme İdaresi Başkanlığı. Not: Tablolarda yer alan rakamlar, ilgili yılda gerçekleştirilen uygulama tutarlarını gösteren satış miktarıdır.

1985-2016 yılı arası özelleştirme faaliyetlerinin tutarı 66,9 milyar dolardır. Bu tutarın yüzde 14’ü halka arz, yüzde 49’u tesis ve varlık satışları ve yüzde 33’ü blok satışlardan kaynaklanmaktadır. 2015 yılı içerisinde 1,9 milyar doları bağlı ortaklık, iştirak, tesis ve varlık satışları; 55 milyon doları bedelli devirler ve 4 milyon doları hisse satışları olmak üzere toplamda 2 milyar dolar tutarında özelleştirme gerçekleştirilmiştir. 2016 yılında 1,3 milyar doları bağlı ortaklık, iştirak, tesis ve varlık satışları; 6 milyon doları ise bedelli devirler olmak üzere toplamda 1,3 milyar dolar tutarında özelleştirme gerçekleştirilmiştir.

Grafik 36 1986-2016 Döneminde Özelleştirme İşlemleri (Milyon ABD Doları)

Kaynak: Özelleştirme İdaresi Başkanlığı

Yıllar itibariyle özelleştirme faaliyetlerine bakıldığında 1986-2003 yılları arasında 8,2 milyar dolar özelleştirme yapıldığı görülmektedir. 2005 yılında yapılan özelleştirme tutarı neredeyse bu 18 yılda yapılan özelleştirme tutarına denktir. 2006-2008 döneminde özelleştirme tutarları yüksek seyretmiş, 2009-2012 döneminde özellikle küresel mali krizden dolayı düşük tutarlarda özelleştirme işlemleri gerçekleştirilmiştir. 2013 yılında gerçekleştirilen özelleştirme tutarı 12,5 milyar dolara yükselerek zirve yapmıştır. Daha sonraki yıllarda ise, özelleştirme işlemleri tutarı yıldan yıla azalarak 2014 yılında 6,3 milyar dolar, 2015 yılında 2 milyar dolar ve 2016 yılında ise 1,3 milyar dolara gerilemiştir.

Özelleştirmelerin temel hedefi olarak kamunun işletmecilik alanından tamamen çekilmesi belirlenmiş olsa da, kamusal fayda açısından gözetilmesi gereken bazı hususlar vardır. Özelleştirilen işletmelerde verimlilik artışı sağlanıp sağlanmadığı, bazı kilit sektörlerin özelleştirilmesi ve özelleştirme yöntemleri bunlardan bazılarıdır.

Bir başka önemli nokta da özelleştirmeler sonucu elde edilen gelirlerin kullanımı ile ilgilidir. Varlık azalmasının karşılığında yükümlülüklerde de bir azalmanın gerçekleşmesi gerektiği mantığı ile özelleştirme gelirleri 2008 yılına kadar daha çok bütçe finansmanında kullanılmıştır. 2008 yılından itibaren ise bütçeye gelir olarak yazılmaya başlanmıştır. Bu gelirlerin yatırım amaçlı kullanımı özelleştirme gelirlerinin yaygın olarak kabul gören bir başka kullanım alanıdır. Bütçeye kaydedilen sermaye gelirlerinin de temelde bu amaçla kullanılması tercih edilmelidir.

4. Yatırımlar

Kamu tarafından yapılan yatırım harcamalarının gelişimi ve sektörel dağılımı, kamu kaynakları ile ekonominin gerek fiziki altyapı gereksinimlerinin karşılanması gerekse beşeri kalkınmanın sağlanması açısından önemlidir. 1998-2002 döneminde GSYH'ya oran olarak yüzde 5 seviyesine yakın gerçekleşen sabit sermaye yatırımları, sıkı maliye politikaları nedeniyle 2004 yılında yüzde 3,1 seviyesine kadar gerilemiştir. Daha sonra artış trendine giren kamu yatırımları 2013 yılında yüzde 4,3 seviyesine kadar yükselmiştir. 2015 yılında GSYH'nin yüzde 4,1'i oranında kamu sabit sermaye yatırımı yapılmış olup, 2016 yılında bu

oranın aynı seviyede gerçekleşmesi beklenmektedir. 2017 yılında da yaklaşık aynı seviyede yatırım yapılması programlanmıştır.

Grafik 37 Kamu Sabit Sermaye Yatırımları Gelişimi (GSYH'ya oran, Yüzde)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, (1) Gerçekleşme tahmini (2) Program.

Sektörel olarak kamu yatırımlarına bakıldığında, kamu yatırımları içerisinde en yüksek paya sahip olan sektörün ulaştırma olduğu görülmektedir. Özel sektörün de yüksek yatırımlarının olduğu ulaştırma sektörü, imalat sektöründen sonra Türkiye’de en fazla yatırım yapılan sektördür. Ulaştırma sektörüne yönelik kamu yatırımları 2014 yılında sırasıyla GSYH’ya oran olarak yüzde 1,73 gerçekleşmiştir ve 2015 yılında yüzde 1,81 düzeyinde gerçekleşmesi tahmin edilmiştir. Özel sektör yatırımları ile beraber toplamda ulaştırma sektörü yatırımları ise 2014 yılında yüzde 4,07 olmuştur ve 2015 yılında yüzde 4,26’dır.

Tablo 50 Sektörler itibariyle kamu sabit sermaye yatırımları (GSYH'ya oran, Yüzde)

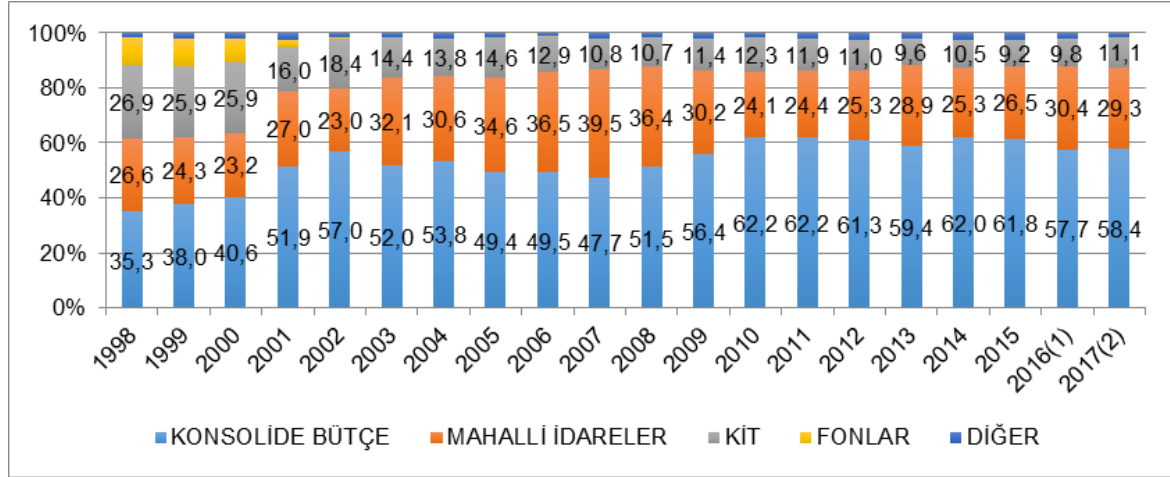
Kamu Sektörü Sabit Sermaye Yatırımları (GSYH'ya Oran, Yüzde)																		
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016(1)	2017(2)
Tarım	0,4	0,5	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,4	0,4	0,4
Madencilik	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1
İmalat	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Enerji	0,8	0,7	1,0	0,6	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Ulaştırma	1,8	1,4	1,3	1,0	1,0	1,3	1,2	1,1	1,5	1,2	1,8	1,6	1,5	1,7	1,5	1,6	1,5	1,5
Turizm	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Konut	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1
Eğitim	0,6	0,6	0,6	0,5	0,4	0,4	0,4	0,5	0,4	0,5	0,4	0,5	0,5	0,6	0,6	0,5	0,5	0,5
Sağlık	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3
Diğer Hizmetler	1,0	1,0	0,9	0,9	0,6	0,8	0,9	1,0	1,0	0,9	0,8	0,8	0,8	1,0	0,9	1,0	1,1	1,1
TOPLAM	5,0	4,6	4,8	3,7	3,1	3,6	3,6	3,7	3,9	3,9	4,1	3,8	3,8	4,3	3,9	4,1	4,1	4,2

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, (1) Gerçekleşme tahmini (2) Program.

Kamunun ekonomide işletmecilik alanından çekilmesi ile beraber imalat sektörü yatırımları özel sektör eliyle gerçekleştirilmektedir. Özelleştirmelerle beraber enerji sektörüne yönelik kamu yatırımlarının GSYH’ya oran olarak azaldığı ve 2011 yılından bu yana yaklaşık olarak seviyesini koruduğu görülmektedir. Son dönemde, eğitime yönelik yatırımların GSYH’ya oran olarak yüzde 0,5, sağlık yatırımlarının yüzde 0,2, tarım sektörü yatırımlarının yüzde 0,4

seviyesinde olduğu görülmektedir. Ulaştırma sektörü yatırımları diğer hizmetler sektörü yatırımlarıyla beraber kamunun toplam sabit sermaye yatırımları içerisinde yaklaşık yüzde 60'ını oluşturmaktadır. Ulaştırma sektörü yatırımlarının GSYH'ya oran olarak yüzde 1,5 diğer hizmetler sektörü yatırımlarının ise GSYH'ya oran olarak yüzde 1,1 seviyesinde olduğu görülmektedir. Özellikle eğitim ve sağlığa yönelik yapılan yatırımlar kadar bu yatırımların işlerlik kazanması için yapılacak olan cari harcamalar da önemlidir.

Grafik 38 1998-2015 Kamu Sabit Sermaye Yatırımlarının Bütçe Türleri İtibariyle Dağılımı (Yüzde)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, (1) Gerçekleşme tahmini (2) Program.

Kamu sabit sermaye yatırımlarına bütçe türleri itibariyle bakıldığında, gerek KİT'lerin etkinlik alanının özelleştirmeler kapsamında daraltılması gerekse bütçe dışı fonların kullanımının azaltılmasıyla 2002 yılında merkezi yönetimin payının yüzde 57'ye yükseldiği görülmektedir. Altyapı yatırımlarının artarak belediyeler tarafından gerçekleştirilmeye başlanması ile mahalli idarelerin (İller Bankası yatırımları dahil) payı artarken sıkı bütçe politikasının uygulandığı 2002-2007 döneminde istikrarlı olarak azalan konsolide bütçe/merkezi yönetim bütçesinin payı tekrar yükselme trendine girmiştir. Buna göre, (İller Bankası yatırımları dahil) mahalli idarelerin payı 2007'i yılında yüzde 39,5'e kadar çıkmış, merkezi yönetimin payı ise yüzde 47,7'ye gerilemiştir. Ancak, 2007 yılından sonra merkezi yönetimin payının arttığı, mahalli idarelerin payının ise giderek azaldığı görülmektedir. 2014 yılında da bu eğilim sürmüştü ve mahalli idarelerin payı yüzde 25,3'e gerilemiştir. 2015 yılında mahalli idarelerin payının yüzde 26,5, merkezi yönetimin payının ise yüzde 61,8 olduğu görülmektedir. 2016 yılında ise merkezi yönetiminin payının kısmen azalarak yüzde 57,7, mahalli idare yatırımlarının ise bir önceki yıla göre yükselerek yüzde 30,4 seviyesinde gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. KİT'lerin yatırımlarının ise zaman içerisinde yüzde 26,9 seviyesinden yüzde 10 bandına gerilediği görülmektedir. 2016 yılında KİT yatırımlarının payının yüzde 9,8 seviyesinde gerçekleşmesi beklenirken 2017 yılında bu payın artarak yüzde 11,1 seviyesine yükselmesi programlanmıştır.

Diğer yandan, kamu yatırım programında yer almayan kamu-özel işbirliği (KÖİ) projelerinin bir kısmının kamu mali istatistiklerine yansıtılmasında sıkıntılar bulunmaktadır. Ülkemizde, Yap-İşlet-Devret (YİD), Yap-İşlet (Yİ), Yap-Kirala-Devret (YKD) ve İşletme Hakkı Devri (İHD) olmak üzere 4 temel Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) modeli uygulanmaktadır. Bu modellerle yapılabilecek projelerin sektörel kapsamı oldukça geniş olup, hâlihazırda karayolu, havaalanı, liman, yat limanı ve turizm tesisi, gümrük tesisi ve gümrük kapısı, kentsel altyapı, sağlık tesisi ve enerji tesisi projeleri yürütülmektedir.

KÖİ'lerden kaynaklanan kamusal yükümlülüklerle ve risklerle ilgili yeterli bilgi bulunmamakta ve bunlar yeterli ölçüde Meclis ve kamuoyuyla paylaşılmamaktadır. Bu kapsamda, son dönemde Türkiye kamu özel işbirliği projelerinin büyüklüğü bakımından dünyada ikinci durumdadır. Sağlık, yol ve havaalanı gibi ulaştırma alanında büyük çaplı birçok proje KÖİ modeliyle gerçekleştirilmiştir. Ancak, bu modele göre gerçekleştirilen birçok büyük proje bütçe ve yatırım programı kapsamı dışında olduğundan bunların yönetiminde ve izlenmesine sorunlar bulunmaktadır. 2016 yılı Eylül ayı itibarıyla 211 KÖİ projesi için uygulama sözleşmesi imzalanmıştır. 81 projeye ilk sırada yer alan enerji sektörünü, karayolu (38), liman (22), havaalanı (18), sağlık (18) ve yat limanı (16) projeleri takip etmektedir. Mevcut durumda, 172 proje işletmeye alınmış olup, 39 projenin yürütülmesine devam edilmektedir. İHD modeli ile yürütülenler hariç olmak üzere, uygulama sözleşmesi imzalanan projelerin toplam yatırım büyüklüğü 2016 yılı fiyatlarıyla 52,2 milyar dolara ulaşmaktadır. KÖİ projelerinin, uzun yıllara yayılan yüksek tutarlarda mali yük oluşturma potansiyeli dikkate alınarak proje süreçlerinin stratejik bir yaklaşımla ele alınması kamu kaynaklarının etkin ve verimli bir şekilde kullanılması kapsamında önemini korumaktadır.

Dünya Bankası verilerine göre, KÖİ projeleri sektörler açısından incelendiğinde, 2009-2015 döneminde toplam yatırım tutarının 110 milyar doları seviyesinde olduğu, bunun 38,3 milyar dolarının havaalanı yatırımlarına, 46,7 milyar dolarının elektrik yatırımlarına, 15,4 milyar ABD dolarının bilgi işlem yatırımlarına, 2,2 milyar ABD dolarının liman yatırımlarına ve 13,9 milyar ABD dolarının karayolu yatırımlarına ayrıldığı görülmektedir. 2009 yılında 7,7 milyar ABD doları seviyesinde olan KÖİ yatırım tutarı, 2010 yılında 8,1 milyar ABD dolarına, 2011 yılında ise 12,9 milyar ABD dolarına yükselmiştir. Bu tutarlar, 2012, 2013 ve 2014 yıllarında sırasıyla 6,8, 18,7 ve 17,6 milyar ABD dolar seviyesindedir. 2015 yılında havaalanı yatırımlarındaki genişlemenin etkisiyle bu tutar 44,6 milyar ABD doları seviyesine yükselmiştir. Dünya Bankası verilerinde dahi sağlık sektörüne ilişkin verinin olmaması Türkiye'de sağlık sektöründe gerçekleştirilen KÖİ projelerinin kapsam dışında olduğunu göstermektedir.

Tablo 516 Kamu Özel İşbirliği Yatırımlarındaki Gelişmeler (GSYH'ya oran, Yüzde)

(GSYH'ya oran olarak, yüzde)	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Havaalanları	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	4,3
Elektrik	0,6	0,7	1,0	0,3	1,4	1,2	0,2
Bilgi-İşlem	0,6	0,3	0,4	0,3	0,2	0,2	0,0
Doğalgaz	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Limaneler	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0
Yollar	0,0	0,0	0,0	0,1	0,3	0,4	0,7
Toplam	1,2	1,1	1,6	0,8	2,0	1,9	5,2

Kaynak: Dünya Bankası, <http://ppi.worldbank.org/snapshots/country/turkey>, Erişim tarihi: 27-1-2017.

5. 2007-2016 Dönemi Merkezi Yönetim Bütçe Gelişmeleri

Yukarıda belirtildiği gibi 2007 yılı sonrasında kamu faiz dışı fazlası hedefi büyük ölçüde gevşetilmiş ve harcamalar üzerindeki baskı azaltılmıştır. Bütçe disiplini açısından harcama baskılarının azaltılması olumsuz görülebilir. Ancak artan kamu harcamaları yoluyla yatırımların artırılması ve kamu hizmet sunumunun iyileştirilmesi söz konusu olduğunda bu harcama artışları olumlu da karşılanabilir.

Tablo 52 Merkezi Yönetim Bütçesi Gelişmeleri (GSYH'ya oran, Yüzde)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
Harcamalar	23,2	22,8	26,8	25,4	22,6	23,1	22,6	21,9	21,7	22,7
Faiz Harcamaları	5,5	5,1	5,3	4,2	3,0	3,1	2,8	2,4	2,3	2,0
Faiz Hariç Harcamalar	17,6	17,7	21,5	21,2	19,5	20,0	19,8	19,5	19,4	20,7
Toplam Gelirler	21,6	21,1	21,6	21,9	21,3	21,2	21,5	20,8	20,7	21,6
Vergi Gelirleri	17,4	16,9	17,3	18,2	18,2	17,8	18,0	17,2	17,4	17,8
Vergi Dışı Gelirler	4,3	4,2	4,3	3,8	3,1	3,4	3,5	3,6	3,2	3,7
Bütçe Dengesi	-1,6	-1,8	-5,3	-3,5	-1,3	-1,9	-1,0	-1,1	-1,0	-1,1
Faiz Dışı Denge	4,0	3,3	0,0	0,7	1,8	1,2	1,7	1,3	1,3	0,8

Kaynak: Maliye Bakanlığı ve TÜİK, * 2016 yılı geçici gerçekleştirmeleridir. 2016 yılı GSYH'sı 2009 baz yılıyla GSYH verilerinin 2017 Yılı Programı GSYH tahminindeki nominal büyüme oranları kullanılarak elde edilmiştir.

2007 yılı sonrasında kamu harcamalarındaki baskının azaltılmaya başlaması ile merkezi yönetim faiz harcamaları azalırken faiz dışı harcamaları artma eğilimini korumuştur. 2009 yılında GSYH'ya oran olarak yüzde 21,5 seviyesine çıkan faiz dışı harcamalar devam eden yıllarda, 2011 yılındaki yüzde 19,5 seviyesi dışında, yüzde 19 seviyesinin üzerinde seyretmiştir. 2016 yılında ise bu oran yüzde 20,7 olarak gerçekleşmiştir. Merkezi Yönetim Bütçe gelirleri ise yaklaşık olarak aynı seviyede kalmış ve faiz dışı denge 2007 yılındaki yüzde 4 seviyesinden 2016 yılında yüzde 0,8'e gerilemiştir. Bütçe gelirlerinde vergi gelirleri artışına bağlı olarak artış görülmektedir. Vergi gelirlerinin GSYH'ye oranı 2008 ve 2009 yıllarındaki sırasıyla yüzde 16,9 ve 17,3 seviyesinden 2010 ve 2011 yıllarında yüzde 18,2 seviyesine çıkmıştır. 2013, 2014 ve 2015 yıllarında ise bu eğilim tersine dönerek yüzde 18, yüzde 17,2 ve yüzde 17,4 seviyesine gerilemiştir. 2016 yılında vergi tahsilatının GSYH'ye oranı yüzde 17,8 seviyesinde gerçekleşmiştir.

Tablo 53 2007-2016 Merkezi Yönetim Bütçe Tahmin ve Gerçekleşmeleri (Milyon TL)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
Harcamalar	204.068	227.031	268.219	294.359	314.607	361.887	408.225	448.752	506.305	583.689
1-Faiz Hariç Harcama	155.315	176.369	215.018	246.060	272.375	313.471	358.239	398.839	453.301	533.443
Personel Giderleri	43.569	48.856	55.947	62.315	72.914	86.463	96.235	110.370	125.051	148.857
Sosyal Güv.Kur. Devlet Primi	5.805	6.408	7.208	11.063	12.850	14.728	16.306	18.929	21.045	24.696
Mal ve Hizmet Alımları	22.258	24.412	29.799	29.185	32.797	32.894	36.386	40.801	45.563	53.937
Cari Transferler	63.292	70.360	91.976	101.857	110.499	129.477	148.743	162.282	182.671	224.872
Sermaye Giderleri	13.003	18.516	20.072	26.010	30.905	34.365	43.767	48.201	57.199	59.444
Sermaye Transferleri	3.542	3.174	4.319	6.773	6.739	6.006	7.666	7.707	10.438	8.881
Borç Verme	3.846	4.644	5.698	8.857	5.671	9.537	9.135	10.550	11.333	12.756
Yedek Ödenekler	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2-Faiz Harcamaları	48.753	50.661	53.201	48.299	42.232	48.416	49.986	49.913	53.004	50.247
Gelirler	190.360	209.598	215.458	254.277	296.824	332.475	389.682	425.383	482.780	554.431
1-Genel Bütçe Gelirleri	184.803	203.027	208.610	246.051	286.554	320.536	375.564	408.676	464.188	533.663
Vergi Gelirleri	152.835	168.109	172.440	210.560	253.809	278.781	326.169	352.514	407.818	458.658
Teşebbüs ve Mülkiyet Gelirleri	8.239	7.422	9.948	9.804	9.063	13.986	14.312	16.125	19.662	23.742
Alınan Bağış ve Yardımlar ile Özel Gelirler	1.845	850	807	966	1.068	1.652	1.096	1.281	1.241	2.240
Faizler, Paylar ve Cezalar	15.706	17.126	23.058	21.114	19.739	22.708	23.651	28.302	26.560	34.604
Sermaye Gelirleri	6.080	9.114	2.044	3.376	2.530	2.054	10.105	9.549	7.933	12.828
Alacaklardan Tahsilat	98	407	312	232	344	1.355	231	905	974	1.593
2-Özel Bütçeli İdarelerin Öz Gelirleri	3.972	4.825	5.037	6.333	8.174	9.622	11.445	13.524	15.083	16.844
3-Düz. ve Denet. Kurumların Gelirleri	1.585	1.747	1.811	1.893	2.095	2.318	2.673	3.183	3.509	3.923
Bütçe Dengesi	-13.708	-17.432	-52.761	-40.081	-17.783	-29.412	-18.543	-23.370	-23.525	-29.258
Faiz Dışı Denge	35.045	33.229	440	8.217	24.448	19.004	31.443	26.544	29.479	20.989
Bütçe Tahminlerine Göre Gerçekleşme Oranları (%)										
Harcamalar	99,6	102,0	103,5	102,6	100,7	103,1	101,0	102,8	107,1	102,3
1-Faiz Hariç Harcama	102,2	105,9	106,6	106,9	102,8	104,2	102,0	103,7	108,2	103,7
Personel Giderleri	99,8	100,4	97,8	103,3	100,9	105,8	99,0	100,4	104,9	100,7
Sosyal Güv.Kur. Devlet Primi	57,5	100,0	99,5	99,6	100,9	103,1	97,1	100,3	103,5	99,2
Mal ve Hizmet Alımları	142,8	106,6	117,1	115,9	109,1	114,0	108,8	108,5	110,7	115,0
Cari Transferler	104,0	101,7	104,6	99,7	95,4	99,4	98,3	99,2	103,5	103,3
Sermaye Giderleri	107,4	157,2	135,3	137,4	142,4	123,1	130,7	131,4	139,7	114,8
Sermaye Transferleri	97,1	152,3	152,9	197,5	156,7	141,6	150,2	118,2	153,6	118,1
Borç Verme	104,1	118,1	122,2	128,3	88,1	110,6	82,2	138,0	107,5	98,6
Yedek Ödenekler	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
2-Faiz Harcamaları	92,1	90,5	92,5	85,1	88,9	96,4	94,3	96,0	98,2	89,7
Gelirler	101,2	102,5	86,6	107,4	106,4	100,8	105,3	105,5	106,8	102,5
1-Genel Bütçe Gelirleri	100,7	101,8	85,9	107,0	105,5	99,6	104,0	104,0	105,3	101,0
Vergi Gelirleri	96,6	98,2	85,3	108,9	109,3	100,4	102,6	101,2	104,7	99,9
Teşebbüs ve Mülkiyet Gelirleri	105,4	82,7	135,1	145,1	124,2	151,4	156,8	198,1	207,4	125,5
Alınan Bağış ve Yardımlar ile Özel Gelirler	384,2	106,0	85,7	100,1	86,2	139,6	53,5	82,3	64,2	91,2
Faizler, Paylar ve Cezalar	108,7	121,3	118,7	118,5	95,4	103,7	105,4	108,7	92,1	101,9
Sermaye Gelirleri	237,0	211,6	15,6	31,7	25,3	17,9	108,8	109,1	76,0	105,1
Alacaklardan Tahsilat				52,9	158,0	503,0	80,7	635,2	121,1	97,0
2-Özel Bütçeli İdarelerin Öz Gelirleri	121,7	141,2	129,9	129,3	149,1	158,0	172,9	187,2	193,6	192,9
3-Düz. ve Denet. Kurumların Gelirleri	110,5	101,1	94,1	97,1	110,7	114,3	114,1	106,7	109,9	104,1
Bütçe Dengesi	81,5	96,9	507,4	79,9	53,0	139,4	54,6	70,3	112,2	98,6
Faiz Dışı Denge	97,0	87,4	0,9	125,2	175,2	65,2	165,1	141,6	89,2	79,8

Kaynak: Maliye Bakanlığı. * 2016 yılı Geçici gerçekleşmeler olup diğer yıllar kesin hesap verileridir.

Bütçe gerçekleştirmelerinin nominal tutarlarının yer aldığı yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi faiz dışı fazla nominal olarak da azalmaktadır. Cari fiyatlarla 2007 yılında 35 milyar TL faiz dışı fazla verilmiştir. Devam eden yıllarda faiz dışı fazla tutarı değişkenlik göstermekle beraber bir daha bu seviyeye çıkmamıştır. 2015 yılında merkezi yönetim bütçe giderleri 506,3 milyar TL, faiz dışı bütçe giderleri 453,3 milyar TL, bütçe gelirleri ise 482,8 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Bütçe 23,5 milyar TL açık vermiş, faiz dışı fazla ise 29,5 milyar TL olmuştur. 2016 yılında ise merkezi yönetim bütçe giderleri 583,7 milyar TL, faiz dışı bütçe giderleri 533,4 milyar TL, bütçe gelirleri ise 554,4 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Bütçe 29,3 milyar TL açık vermiş, faiz dışı fazla ise 21 milyar TL olmuştur.

2007- 2016 döneminde faiz dışı harcamalar bütçe tahminlerinin üzerinde gerçekleşmiştir. Ödenek aşımı, yürütmenin, Bütçe Kanunları ile belirlenen harcamaların üzerinde harcamalarda bulunduğunu göstermektedir. Bu durumun özellikle mal ve hizmet alımları,

yatırımlara ve sermaye transferlerine yönelik harcamalar için geçerli olduğu görülmektedir. Diğer taraftan faiz harcamaları bütçe tahminlerinin sürekli altında gerçekleşirken, 2009 yılı hariç gelir gerçekleştirmeleri gelir tahminlerini aşmıştır. Bütçe açığı 2009 kriz yılı, 2012 ve 2015 yılları dışında bütçede öngörülenin altında gerçekleşmiştir. 2010, 2011, 2013 ve 2014 yıllarında faiz dışı fazlanın bütçede öngörülenden daha yüksek çıktığı görülmektedir. 2016 yılında ise faiz giderleri gerçekleşmesinin bütçe tahminlerine göre 5,8 milyar TL daha düşük olduğu buradan yapılan tasarrufun bütçe açığına yansımaya gerekirken faiz dışı harcamaların artırılması suretiyle faiz dışı dengenin kötüleştirildiği görülmektedir.

2015 yılında bütçe giderlerinin bütçe tahminlerine göre gerçekleşme oranı yüzde 107'dir. Faiz harcamalarının bütçe tahminlerinin altında gerçekleştiği ve faiz dışı giderlerin bütçe tahminine göre gerçekleşmesinin yüzde 108,1 olduğu görülmektedir. Gelirlerin bütçeye göre gerçekleşme oranı ise yüzde 106,9'dur. 2016 yılında da bütçe giderlerinin bütçe tahminlerine göre gerçekleşme oranı yüzde 102 olmuş faiz harcamalarının bütçe tahminlerinin altında gerçekleşmiş ve faiz dışı giderlerin bütçe tahminine göre gerçekleşmesinin yüzde 103,7 olmuştur. Gelirlerin bütçeye göre gerçekleşme oranı ise yüzde 102,3 olarak gerçekleşmiştir. Faiz dışı fazla bütçede öngörülenin altında gerçekleşmiştir. Bütçe açığı ise tahminin üzerinde gerçekleşmiş ve bütçeye göre gerçekleşme oranı yüzde 98,6 bütçeye göre faiz dışı fazlanın gerçekleşme oranı yüzde 79,8 olarak gerçekleşmiştir. Bu durumun yıl içerisinde bir kalemdeki harcama azalışının veya gelir gerçekleştirmelerindeki herhangi bir artışın bütçe ödeneklerinin kanuniliği ve bağlayıcılığı gözetilmeksizin başka bir ödeneye aktarma yapılmak suretiyle gerçekleştiği görülmektedir.

2008 yılı sonrasında faiz dışı harcamaların artışına bütçe kalemleri temelinde bakıldığında, cari transfer artışlarının önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. Yatırım giderleri ile sağlık ve savunma hariç mal ve hizmet alımlarında da önemli ölçüde artış gerçekleşmiştir. 2015 yılında yüzde 13,7 oranında büyüyen faiz dışı harcamalar, 2016 yılında da oldukça yüksek seviyede yüzde 17,7 büyümüştür. 2016 yılında bu gelişmede temelde sosyal güvenlik açık finansmanı ve işveren sigorta prim desteği harcamalarında kaydedilen sırasıyla yüzde 66 ve 92,1 oranındaki artışların yol açtığı cari transferlerde görülen yüzde 23 oranındaki artışın önemli bir etkisi olmuştur.

Bunun yanında toplam harcamalar içerisinde personel ve diğer cari harcamaların ciddi bir ağırlığı olması nedeniyle bu kalemde 2016 yılında kaydedilen yüzde SGK primleri dahil personel harcamalarındaki yüzde 18,8'lik ve diğer mal ve hizmet alım giderlerindeki yüzde 21,4 oranındaki artışlar etkili olmuştur.

Tablo 54 2007-2016 Merkezi Yönetim Bütçe Giderleri (Milyon TL, yüzde değişim)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
Merkezi Yönetim Bütçe Giderleri (A+B)	227.031	268.219	294.359	314.607	361.887	408.225	448.752	506.305	583.689
A. Faiz Hariç Bütçe Giderleri	176.369	215.018	246.060	272.375	313.471	358.239	398.839	453.301	533.443
1. Personel Giderleri	48.856	55.947	62.315	72.914	86.463	96.235	110.370	125.051	148.857
2. SGK'ya Devlet Primi Giderleri	6.408	7.208	11.063	12.850	14.728	16.306	18.929	21.045	24.696
3. Mal ve Hizmet Alım Giderleri	24.412	29.799	29.185	32.797	32.894	36.386	40.801	45.563	53.937
Savunma-Güvenlik	8.327	9.671	9.544	10.023	10.965	11.783	12.167	12.692	14.134
Diğer Mal ve Hizmet Alım Giderleri	9.231	11.288	13.863	17.131	20.939	23.749	27.820	32.250	39.166
4. Cari Transferler	70.360	91.976	101.857	110.499	129.477	148.743	162.282	182.671	224.872
Görev Zararları	2.041	4.138	3.297	4.739	3.912	4.075	3.836	4.820	5.832
Hazine Yardımları	38.769	56.951	60.323	59.353	70.184	79.238	83.528	87.560	116.763
Sağlık, Emeklilik ve Sosyal Yardım	35.133	52.685	55.039	52.833	63.684	71.793	77.294	80.083	106.786
Mahalli İdarelere Hazine Yardımları	1.918	1.591	1.738	2.505	2.400	2.363	1.240	1.145	1.310
Diğer Hazine Yardımları	696	1.657	2.204	2.357	2.337	2.916	2.527	3.246	4.960
Tarımsal Destekleme Ödemeleri	5.809	4.495	5.817	6.961	7.553	8.684	9.148	9.971	11.489
Gelirden Ayrılan Paylar	20.256	21.492	26.308	31.043	34.380	39.869	47.284	55.603	62.684
Mahalli İdare Payları	15.829	16.835	20.910	24.900	27.713	32.398	38.787	46.123	52.142
Fon Payları	3.555	3.474	4.143	5.404	5.988	6.695	7.695	8.578	10.117
5. Sermaye Giderleri	18.516	20.072	26.010	30.905	34.365	43.767	48.201	57.199	59.444
6. Sermaye Transferleri	3.174	4.319	6.773	6.739	6.006	7.666	7.707	10.438	8.881
7. Borç Verme	4.644	5.698	8.857	5.671	9.537	9.135	10.550	11.333	12.756
B. Faiz Giderleri	50.661	53.201	48.299	42.232	48.416	49.986	49.913	53.004	50.247
İç Borç Faiz Ödemeleri	44.516	46.762	42.148	35.064	40.702	38.910	38.818	39.179	36.746
Dış Borç Faiz Ödemeleri	5.738	6.318	5.982	6.668	7.277	7.397	8.831	10.303	11.333
Bir Önceki Yıla Göre Değişim Oranı (%)									
Merkezi Yönetim Bütçe Giderleri (A+B)	11,3	18,1	9,7	6,9	15,0	12,8	9,9	12,8	15,3
A. Faiz Hariç Bütçe Giderleri	13,6	21,9	14,4	10,7	15,1	14,3	11,3	13,7	17,7
1. Personel Giderleri	12,1	14,5	11,4	17,0	18,6	11,3	14,7	13,3	19,0
2. SGK'ya Devlet Primi Giderleri	10,4	12,5	53,5	16,2	14,6	10,7	16,1	11,2	17,3
3. Mal ve Hizmet Alım Giderleri	9,7	22,1	-2,1	12,4	0,3	10,6	12,1	11,7	18,4
Savunma-Güvenlik	9,6	16,1	-1,3	5,0	9,4	7,5	3,3	4,3	11,4
Diğer Mal ve Hizmet Alım Giderleri	15,8	22,3	22,8	23,6	22,2	13,4	17,1	15,9	21,4
4. Cari Transferler	11,2	30,7	10,7	8,5	17,2	14,9	9,1	12,6	23,1
Görev Zararları	45,6	102,8	-20,3	43,7	-17,4	4,2	-5,9	25,7	21,0
Hazine Yardımları	6,9	46,9	5,9	-1,6	18,2	12,9	5,4	4,8	33,4
Sağlık, Emeklilik ve Sosyal Yardım	6,3	50,0	4,5	-4,0	20,5	12,7	7,7	3,6	33,3
Mahalli İdarelere Hazine Yardımları	12,4	-17,0	9,3	44,1	-4,2	-1,5	-47,5	-7,7	14,4
Diğer Hazine Yardımları	-0,1		33,0	6,9	-0,8	24,8	-13,3	28,4	52,8
Tarımsal Destekleme Ödemeleri	4,6	-22,6	29,4	19,7	8,5	15,0	5,3	9,0	15,2
Gelirden Ayrılan Paylar	17,8	6,1	22,4	18,0	10,7	16,0	18,6	17,6	12,7
Mahalli İdare Payları	19,1	6,4	24,2	19,1	11,3	16,9	19,7	18,9	13,1
Fon Payları	10,3	-2,3	19,3	30,5	10,8	11,8	14,9	11,5	17,9
5. Sermaye Giderleri	42,4	8,4	29,6	18,8	11,2	27,4	10,1	18,7	3,9
6. Sermaye Transferleri	-10,4	36,1	56,8	-0,5	-10,9	27,6	0,5	35,4	-14,9
7. Borç Verme	20,7	22,7	55,5	-36,0	68,2	-4,2	15,5	7,4	12,6
B. Faiz Giderleri	3,9	5,0	-9,2	-12,6	14,6	3,2	-0,1	6,2	-5,2
a) İç Borç Faiz Ödemeleri	7,2	5,0	-9,9	-16,8	16,1	-4,4	-0,2	0,9	-6,2
b) Dış Borç Faiz Ödemeleri	-10,4	10,1	-5,3	11,5	9,1	1,6	19,4	16,7	10,0

Kaynak: Maliye Bakanlığı. * 2016 yılı harcamaları geçici gerçekleştirmeler olup diğer yıllar kesin hesap verileridir.

2008-2016 döneminde mal ve hizmet alımı giderlerindeki artış sağlık giderlerinin azalması nedeniyle sınırlı kalırken, sağlık ve savunma hariç mal ve hizmet alımlarında önemli ölçüde artış gerçekleşmiştir. Sağlık harcamalarındaki azalmanın temel nedeni 2012 yılından sonra yeşilkart uygulamasına son verilerek sosyal güvenliği olmayanlar için sağlık primi yardımı uygulamasına geçilmesidir. Böylece, transfer harcaması niteliği taşıdığı halde daha önce mal ve

hizmet giderleri altında yer alan yeşilkart sağlık harcamaları, uygulanmanın biçim değiştirmesiyle cari transferler altında izlenmeye başlanmıştır. 2015 yılında diğer mal ve hizmet giderleri transferler yüzde 15,9 oranında artarak 32,2 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Toplamda mal ve hizmet alımları ise yüzde 11,4 oranında artarak 45,4 milyar TL olmuştur. 2016 yılında ise diğer mal ve hizmet alım giderleri yüzde 21,4 oranında artarak 39,1 milyar TL'ye yükselmiştir. Toplam mal ve hizmet alımları ise yüzde 18,4 oranında artarak 53,9 milyar TL olarak gerçekleşmiştir.

2009 yılında, küresel krizin Türkiye üzerindeki etkilerini azaltmaya yönelik önlemlerle beraber (işveren sigorta primi indirimi gibi) sağlık, emeklilik ve sosyal yardıma yönelik cari transferler yüzde 50 artarak 52,7 milyar TL'ye yükselmiştir. 2010 yılından itibaren SGK'ya açık finansmanı için aktarılan miktar azalış gösterse de devlet sosyal güvenlik katkısı ile beraber ele alındığında bütçeden SGK'ya yapılan transferlerin azalmadığı görülmektedir. 2015 yılında 38,1 milyar TL devlet katkısı ve 12,3 milyar TL açık finansmanı olarak toplamda 50,4 milyar TL bütçeden SGK'ya aktarım gerçekleştirilmiştir. 2016 yılında da sosyal güvenlik açık finansmanı ve işveren sigorta prim desteği harcamalarında asgari ücret artışına yönelik olarak işverenlere işveren sigorta primi desteği uygulaması sebebiyle sırasıyla bu kalemlerde yüzde 66 ve 92,1 oranında artış kaydedilmiştir. Bu çerçevede sosyal güvenlik kesimine cari transfer olarak yapılan ödemeler 110,6 milyar TL olmuştur.

Tarımsal desteklemeye yönelik transferler 2009 yılında azalmış daha sonra sürekli artış göstermiştir. 2015 yılında yüzde 9 artışla 10 milyar TL, 2016 yılında ise yüzde 15,2 artışla 11,5 milyar TL tarımsal destekleme ödemesi yapılmıştır. Gelirden ayrılan paylardaki artış pay alınan gelirlerdeki artışa bağlı olarak gerçekleşmektedir. 2015 yılında yüzde 17,6 oranında artışla 55,6 milyar TL 2016 yılında ise yüzde 12,7 artışla 62,7 milyar TL bütçe gelirlerinden pay aktarımı gerçekleştirilmiştir. 2016 yılında bu tutarın 52,1 milyar TL'si yerel yönetimlere aktarılan paylardır.

Bu çerçevede, cari transferler yüzde 23 oranında artarak 224,8 milyar TL olarak gerçekleşmiştir.

Sermaye giderleri incelenen dönem boyunca önemli ölçüde artmıştır. 2008 yılında yüzde 42,4'lük ciddi bir artışla 18,5 milyar TL'ye yükselen yatırım giderleri tüm dönem boyunca artış göstererek 2015 yılında 56,9 milyar TL seviyesine erişmiştir. 2016 yılında sermaye giderlerindeki artış ortalamamanın gerisinde kalarak yüzde 3,9 oranında artmış, reel olarak ise bir önceki yılki seviyesinin gerisinde kalmıştır. 2009 ve 2010 yıllarında önemli ölçüde artış gösteren sermaye transferleri, 2015 yılında yüzde 35,7'lik bir artışla 10,5 milyar TL olurken 2016 yılında ise yüzde 18 ödenek üstü harcamaya rağmen yüksek baz etkisiyle yüzde 14,9 oranında gerilemiştir.

Merkezi yönetim tarafından verilen borçlardaki artışların büyük kısmını KİT'lere verilen borçlar oluşturmaktadır. 2015 yılında verilen borçlar geçen yıla göre yüzde 7,4 oranında artarak 11,3 milyar TL s seviyesinde gerçekleşmiştir. 2016 yılında ise bu kalem geçen yıla göre yüzde 12,6 oranında artarak 12,8 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Faiz giderlerinin büyük kısmının iç borçlanma faiz ödemeleri olduğu görülmektedir. 2009 yılı sonrasında 50 milyar TL'nin altında seyreden faiz giderleri, 2015 yılında bir önceki yıla göre yüzde 6,2 artışla 53 milyar TL olmuştur. Diğer taraftan, 2016 yılında bir önceki yıla göre iç borç faiz ödemelerindeki yüzde 6,2 oranındaki gerilemeye bağlı olarak dış borç faiz ödemelerindeki yüzde 10 seviyesindeki artışa rağmen yüzde 5,2 oranında azalarak 12,8 milyar TL olarak gerçekleşmiştir.

Kamu gelirlerindeki gelişmeler incelendiğinde, gelirlerdeki artışların en önemli kaynağını vergi gelirindeki artışların oluşturduğu görülmektedir. Ekonomik faaliyetlerin hacmindeki

değişikliklerin yanında, ÖTV oran artışları, vergi yapılandırmaları, emtia fiyatlarındaki artış ve azalışlar asgari ücret artış oranları ve kayıtdışı ekonominin büyüklüğündeki gelişmeler vergi gelirlerindeki dalgalanmaların temel dinamiklerini oluşturmaktadır.

Ayrıca, 2007-2016 döneminde bütçeye aktarılan özelleştirme ve fon gelirleri ile 2011 yılından itibaren 6111 sayılı Kanun çerçevesinde ve 2015 yılından itibaren 6552 sayılı Kanun çerçevesinde elde edilen gelirler gibi bir defalık gelir uygulamaları da bütçe gelirlerinin artışında etkili olmuştur. 6111 sayılı “Bazı Kamu Alacaklarının Yeniden Yapılandırılması Kanunu” kapsamında tahsil edilen genel bütçe vergi gelirleri, teşebbüs mülkiyet gelirleri ile faiz, pay ve ceza gelirleri toplam tutarı 2014 Mayıs ayı sonu itibariyle 26,4 milyar TL olmuştur. 2014 yılında çıkarılan 6552 sayılı “İş Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılması ile Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılmasına Dair Kanun” ile kamu alacaklarının tahsilinde vergi ve sosyal güvenlik primi borçlularına önemli kolaylıklar sağlanmıştır. 6552 sayılı Kanunun sonuçları ve mali etkileri 2015 yılı mali tablolarına yansımış, Kanun kapsamında 2015 sonu itibariyle 8,3 milyar TL gelir elde edilmiştir. 2016 yılında, 6111 ve 6552 sayılı Kanunlarda yer alan düzenlemelere benzer düzenlemeler içeren 6736 sayılı “Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılmasına İlişkin Kanun” TBMM’de kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. 6736 Sayılı Kanun kapsamında 2016 yılında 13,7 milyar TL gelir tahsilatı gerçekleştirilmiştir. Bu düzenlemelerin, vergisini zamanında ödeyen mükelleflere göre daha avantajlı koşullarla vergi ödeme kolaylıklarının sağlanması son yıllarda sıkça başvurulan bir yöntem haline gelmiş olup, bunun uzun dönemde, vergilerin zamanında ödenmesi konusunda olumsuz sonuçlara neden olması beklenmektedir. Nitekim Gelir İdaresi Başkanlığı’nın tahakkuk tahsilat oranları önemli ölçüde düşüş göstermektedir.

Tablo 55 Bir Defalık Gelir ve Giderlerin Bütçe Dengesine Etkisi (GSYH'ya oran, Yüzde)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
MYB Dengesine Net Etki	1,6	1,6	1,7	1,2	1,0	1,1	2,1	1,0	1,4	1,3
Bir Defalık Giderler Toplamı	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	-0,1	0,0	-0,1	0,0
Bir defalık Giderler *	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	-0,1	0,0
Vergi Yapılandırmalarının Vergi Paylarına Etkisi	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	-0,1	0,0	0,0	0,0
Bir Defalık Gelirler Toplamı	1,5	1,6	1,7	1,2	1,0	1,1	1,9	1,0	1,3	1,4
Bir Defalık Gelirler *	1,5	1,6	1,5	1,2	0,6	1,0	1,0	0,9	1,0	1,3
Vergi aflarından yapılan tahsilat*	0,0	0,0	0,2	0,0	0,4	0,2	1,0	0,1	0,4	0,1

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, Maliye Bakanlığı, Kalkınma Bakanlığı. * Program dışı gelir ve giderler olarak bilinen özelleştirme lisans satışları, arazi satışları, TMSF'den bir defalık aktarmalar vb. gelirlerdir. ** 6111 sayılı Kanundan, 6552 sayılı Kanundan ve 6736 sayılı Kanundan yapılan gelir tahsilatı toplamını göstermektedir.

Tablodan da görüldüğü üzere, bir defalık gelir ve harcamaların net etkisi bütçe dengesini önemli ölçüde iyileştirmektedir. Vergi afları ve bir defalık gelirlerden tahsilat, GSYH'ya oran olarak, 2011-2014 döneminde, 2013 yılında yüzde 1,9'a ulaşırken, diğer yıllarda yüzde 1 oranında seyretmiştir. 2015 ve 2016 yıllarında vergi afları ve bir defalık gelirlerden tahsilat GSYH'ya oran olarak yüzde 1,4 seviyesine çıkmış ve sırasıyla 30,5 milyar TL ve 34,3 milyar TL tutarında tahsilat gerçekleştirilmiştir. Bir defalık gelir etkisi vergi dışı gelirlerde GSYH'ya oran olarak yüzde 1 civarında dalgalanırken, vergi gelirlerine de daha önce bahsi geçen af kanunlarıyla istisnai etkilerde bulunmuştur. Bu bağlamda, vergi gelirlerindeki gelişmeler değerlendirilirken söz konusu mali af kanunları kapsamında yapılan tahsilattan kaynaklı olarak yüzde 1 oranında bir etkinin oluştuğunun dikkate alınmasında yarar bulunmaktadır.

Tablo 56 2007-2016 Merkezi Yönetim Bütçe Gelirleri (Milyon TL, Yüzde Değişim)

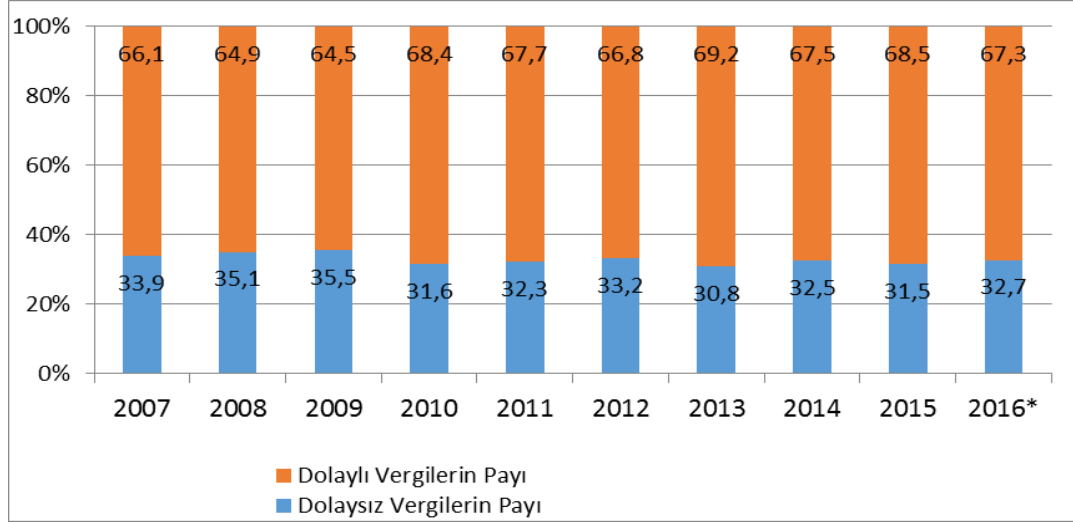
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
Merkezi Yönetim Gelirleri	190.360	209.598	215.458	254.277	296.824	332.475	389.682	425.383	482.780	554.431
Genel Bütçe Gelirleri	184.803	203.027	208.610	246.051	286.554	320.536	375.564	408.676	464.188	533.663
I-Vergi Gelirleri	152.835	168.109	172.440	210.560	253.809	278.781	326.169	352.514	407.818	458.658
1. Gelir ve Kazanç Üz. Al. Vergiler	48.198	54.935	56.469	61.317	75.800	85.511	92.749	106.207	119.144	139.571
a) Gelir Vergisi	34.447	38.030	38.446	40.392	48.807	56.494	63.761	73.902	85.756	96.602
b) Kurumlar Vergisi	13.751	16.905	18.023	20.925	26.993	29.017	28.988	32.305	33.388	42.969
2. Mülkiyet Üzerinden Alınan Vergiler	3.645	4.088	4.664	5.249	6.257	7.009	7.693	8.215	9.384	10.605
3. Dahilde Alınan Mal ve Hizmet Vergileri	63.590	67.258	73.136	91.736	103.381	113.837	134.855	142.111	167.092	191.294
a) Dahilde Alınan Katma Değer Vergisi	16.793	16.805	20.853	26.325	29.957	31.572	37.995	38.121	46.424	53.986
b) Özel Tüketim Vergisi	39.111	41.832	43.620	57.285	64.189	71.706	85.462	91.095	105.923	120.368
c) Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi	3.149	3.695	4.003	3.571	4.288	5.471	6.160	7.487	9.172	11.067
d) Şans Oyunları Vergisi	327	376	396	434	528	616	692	768	842	900
e) Özel İletişim Vergisi	4.211	4.551	4.265	4.121	4.419	4.473	4.545	4.640	4.732	4.976
4. Uyarısı Tic. ve Muamelelerden Al. Vergiler	28.970	32.781	28.651	39.528	53.452	55.310	68.269	71.144	83.166	85.964
5. Damga Vergisi	3.642	3.945	4.169	5.083	6.464	7.360	9.416	10.325	12.045	13.418
6. Harçlar	4.744	5.050	4.755	7.034	8.344	9.675	12.948	14.511	16.985	17.803
II-Teşebbüs ve Mülkiyet Gelirleri	8.239	7.422	9.948	9.804	9.063	13.986	14.312	16.125	19.662	23.742
Hazine Portföyü ve İştirak Gelirleri	4.559	3.721	3.777	3.983	3.893	8.105	8.474	9.886	7.969	12.041
III-Al. Bağış ve Yardımlar ile Özel Gelirler	1.845	850	807	966	1.068	1.652	1.096	1.281	1.241	2.240
IV-Faizler, Paylar ve Cezalar	15.706	17.126	23.058	21.114	19.739	22.708	23.651	28.302	26.560	34.604
Faiz Gelirleri	4.804	4.357	5.667	5.086	2.729	4.267	4.345	4.590	3.855	7.117
Kişi ve Kurumlardan Alınan Paylar	5.321	6.908	7.607	6.719	8.055	9.436	10.318	11.277	12.152	13.228
Para Cezaları	3.677	2.925	3.908	4.284	5.772	5.884	7.435	6.594	8.017	10.108
Diğer Çeşitli Gelirler	1.904	2.935	5.875	5.025	3.183	3.122	1.554	5.840	2.535	4.151
V-Sermaye Gelirleri	6.080	9.114	2.044	3.376	2.530	2.054	10.105	9.549	7.933	12.828
Diğer Sermaye Satış Gelirleri	5.842	8.889	1.825	3.079	2.175	1.752	8.311	7.751	6.100	10.959
VI-Alacaklardan Tahsilat	98	407	312	232	344	1.355	231	905	974	1.593
Özel Bütçeli İdarelerin Gelirleri	3.972	4.825	5.037	6.333	8.174	9.622	11.445	13.524	15.083	16.844
Düz. ve Denetleyici Kurumların Gelirleri	1.585	1.747	1.811	1.893	2.095	2.318	2.673	3.183	3.509	3.923
Bir Önceki Yıla Göre Değişim Oranı (%)										
Merkezi Yönetim Gelirleri	9,7	10,1	2,8	18,0	16,7	12,0	17,2	9,2	13,5	14,8
Genel Bütçe Gelirleri	9,6	9,9	2,8	17,9	16,5	11,9	17,2	8,8	13,6	15,0
I-Vergi Gelirleri	11,2	10,0	2,6	22,1	20,5	9,8	17,0	8,1	15,7	12,5
1. Gelir ve Kazanç Üz. Al. Vergiler	20,1	14,0	2,8	8,6	23,6	12,8	8,5	14,5	12,2	17,1
a) Gelir Vergisi	18,9	10,4	1,1	5,1	20,8	15,7	12,9	15,9	16,0	12,6
b) Kurumlar Vergisi	23,2	22,9	6,6	16,1	29,0	7,5	-0,1	11,4	3,4	28,7
2. Mülkiyet Üzerinden Alınan Vergiler	16,9	12,1	14,1	12,5	19,2	12,0	9,8	6,8	14,2	13,0
3. Dahilde Alınan Mal ve Hizmet Vergileri	7,0	5,8	8,7	25,4	12,7	10,1	18,5	5,4	17,6	14,5
a) Dahilde Alınan Katma Değer Vergisi	5,5	0,1	24,1	26,2	13,8	5,4	20,3	0,3	21,8	16,3
b) Özel Tüketim Vergisi	5,9	7,0	4,3	31,3	12,1	11,7	19,2	6,6	16,3	13,6
c) Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi	20,0	17,3	8,3	-10,8	20,1	27,6	12,6	21,5	22,5	20,7
d) Şans Oyunları Vergisi	-11,5	15,2	5,2	9,7	21,6	16,6	12,5	11,0	9,6	6,9
e) Özel İletişim Vergisi	17,7	8,1	-6,3	-3,4	7,2	1,2	1,6	2,1	2,0	5,2
4. Uyarısı Tic. ve Muamelelerden Al. Vergiler	5,1	13,2	-12,6	38,0	35,2	3,5	23,4	4,2	16,9	3,4
5. Damga Vergisi	15,7	8,3	5,7	21,9	27,2	13,9	27,9	9,7	16,7	11,4
6. Harçlar	19,8	6,5	-5,8	47,9	18,6	16,0	33,8	12,1	17,0	4,8
II-Teşebbüs ve Mülkiyet Gelirleri	9,4	-9,9	34,0	-1,4	-7,6	54,3	2,3	12,7	21,9	20,7
Hazine Portföyü ve İştirak Gelirleri	32,7	-18,4	1,5	5,4	-2,2	108,2	4,5	16,7	-19,4	51,1
III-Al. Bağış ve Yardımlar ile Özel Gelirler	-18,2	-53,9	-5,0	19,6	10,7	54,6	-33,7	16,9	-3,2	80,5
IV-Faizler, Paylar ve Cezalar	-19,2	9,0	34,6	-8,4	-6,5	15,0	4,2	19,7	-6,2	30,3
Faiz Gelirleri	-7,9	-9,3	30,0	-10,2	-46,3	56,3	1,8	5,7	-16,0	84,6
Kişi ve Kurumlardan Alınan Paylar	-15,0	29,8	10,1	-11,7	19,9	17,1	9,3	9,3	7,8	8,9
Para Cezaları	-15,7	-20,4	33,6	9,6	34,7	1,9	26,4	-11,3	21,6	26,1
Diğer Çeşitli Gelirler	-47,1	54,1	100,2	-14,5	-36,7	-1,9	-50,2	275,8	-56,6	63,7
V-Sermaye Gelirleri	230,2	49,9	-77,6	65,1	-25,1	-18,8	392,0	-5,5	-16,9	61,7
Diğer Sermaye Satış Gelirleri	284,6	52,2	-79,5	68,7	-29,4	-19,5	374,5	-6,7	-21,3	79,7
Özel Bütçeli İdarelerin Gelirleri	12,5	21,5	4,4	25,7	29,1	17,7	19,0	18,2	11,5	11,7
Düz. ve Denetleyici Kurumların Gelirleri	12,7	10,2	3,7	4,5	10,7	10,6	15,3	19,1	10,3	11,8

Kaynak: Maliye Bakanlığı. * 2016 yılı harcamaları geçici gerçekleşmeler olup diğer yıllar kesin hesap verileridir.

Bütçe disiplininin sağlanması ve artan kamu giderlerinin istikrarlı biçimde karşılanmasına yönelik olarak sürekli gelir kaynağı olan vergi gelirlerinin yapısı önem kazanmaktadır. Kamu

gelirlerinin daha sağlıklı bir yapıya kavuşturulması ve kamu giderlerinin yükünün daha adaletli dağıtılmasına yönelik olarak vergi reformları sürekli gündemde olmasına rağmen bu konuda henüz önemli bir adım atılmış değildir. Aşağıdaki grafiklerden mevcut vergi yapısı; vergi tahsilatının vergi türlerine göre dağılımına bakılarak izlenebilir.

Grafik 39 2007-2016 Dolaylı-Dolaysız Vergi Payları Gelişimi (Yüzde Pay)

Kaynak: Maliye Bakanlığı, 2016 yılı geçici verilerdir. Gelir, kazanç ve mülkiyet üzerinden alınan vergiler dolaysız; bunlar dışındaki vergiler dolaylı vergi olarak alınmıştır.

Ülkemiz vergi yapısı içerisinde dolaylı vergilerin önemli bir ağırlığı bulunmakta ve toplanan vergilerin yaklaşık üçte ikisini ÖTV, KDV gibi fiyat mekanizması yoluyla tüketiciye yansıtılabilen dolaylı vergiler oluşturmaktadır.

Vergi reformları ile vergi yükünün daha adaletli hale getirilmesi bir yana son 10 yılda vergi gelirleri içerisinde dolaysız vergilerin payı 1-2 puan daha artmış görünmektedir. Dolaylı vergilerin payı 2013 yılında, ÖTV ve ithalde alınan KDV tahsilatının etkisi ile yüzde 69,2'ye kadar çıkmıştır. 2010 yılından itibaren dolaylı vergi payının ortalama olarak yüzde 67 civarına çıktığı görülmektedir. Dolaysız vergilerin payı ise ortalama olarak yüzde 33 civarına gerilemiştir.

2007-2016 yılları arasında gelir ve kazançlar üzerinden alınan vergilerin toplam vergiler içindeki payı ortalama olarak yüzde 30 civarında seyretmiştir. Burada en yüksek pay ise stopaj ile kesilen gelir vergisine aittir. *Bu gelirlerin de yaklaşık % 65'i ücretler üzerinden alınan gelir vergisinden oluşmaktadır. Diğer bir ifade ile Türkiye'de gelir vergisi, ücret geliri elde edenler tarafından ödenmektedir.* Toplam vergi gelirlerinin ortalama yaklaşık yüzde 19'unu gelir vergisi tevkifatı oluşturmaktadır. Bu durum vergi gelirleri içerisinde zaten nispi olarak düşük paya sahip olan gelir ve kazanç üzerinden alınan vergilerin büyük bir kısmının da kaynakta kesinti yoluyla elde edildiğini göstermektedir.

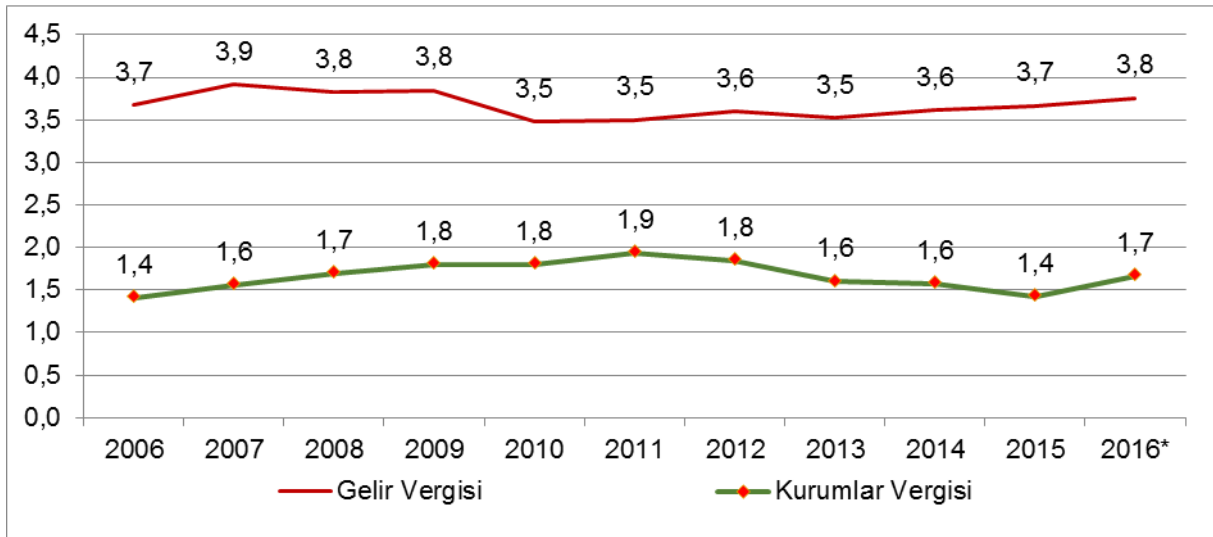
Tablo 57'tan da görüleceği üzere 2007-2016 döneminde elde edilen vergi tahsilatının ortalama yüzde 42'lik kısmının mal ve hizmet vergilerinden oluştuğu görülmektedir. Dâhilde alınan KDV yüzde 11'lik bir paya sahip iken özel tüketim vergisinin payı yüzde 26 civarındadır. Petrol ve doğalgaz ile tütün mamulleri üzerinden alınan vergiler toplam özel tüketim vergilerinin yaklaşık yüzde 80'nini oluşturmaktadır. Diğer taraftan ithalde alınan katma değer vergisinin payının ortalama yüzde 18 olduğu görülmektedir. 2009 daralma yılında bir önceki yıla göre nominal olarak da değeri azalan ithalde alınan KDV'nin vergi gelirleri içerisindeki payı da yüzde 16,7'ye gerilemiştir.

Tablo 57 2007-2016 Vergi Türlerine Göre Dağılım (Yüzde)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
Vergi Gelirleri	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1. Gelir ve Kazanç Üz. Al. Vergiler	31,5	32,7	32,7	29,1	29,9	30,7	28,4	30,1	29,2	30,4
a) Gelir Vergisi	22,5	22,6	22,3	19,2	19,2	20,3	19,5	21,0	21,0	21,1
Gelir Vergisi Tevkifatı	20,7	20,7	20,3	17,5	17,5	18,6	18,0	19,5	19,6	19,6
b) Kurumlar Vergisi	9,0	10,1	10,5	9,9	10,6	10,4	8,9	9,2	8,2	9,4
Beyana Dayanan Kurumlar Vergisi	0,1	0,3	0,3	0,2	1,4	0,5	0,6	0,2	0,1	0,6
Kurumlar Vergisi Tevkifatı	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1
Kurumlar Geçici Vergisi	8,9	9,6	10,0	9,6	9,1	9,8	8,2	8,9	8,0	8,7
2. Mülkiyet Üzerinden Alınan Vergiler	2,4	2,4	2,7	2,5	2,5	2,5	2,4	2,3	2,3	2,3
a) Veraset ve İntikal Vergisi	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
b) Motorlu Taşıtlar Vergisi	2,3	2,3	2,6	2,4	2,4	2,4	2,3	2,2	2,2	2,2
3. Dahilde Alınan Mal ve Hizmet Vergileri	41,6	40,0	42,4	43,6	40,7	40,8	41,3	40,3	41,0	41,7
a) Dahilde Alınan Katma Değer Vergisi	11,0	10,0	12,1	12,5	11,8	11,3	11,6	10,8	11,4	11,8
b) Özel Tüketim Vergisi	25,6	24,9	25,3	27,2	25,3	25,7	26,2	25,8	26,0	26,2
Petrol ve Doğalgaz Ürünleri (I)	14,4	14,2	14,8	15,1	13,2	12,9	13,8	12,9	12,5	12,3
Motorlu Taşıt Araçları (II)	2,8	2,3	1,9	2,9	3,4	3,0	3,2	3,6	4,2	4,1
Alkollü İçkiler (III-a)	1,2	1,2	1,2	1,4	1,5	1,7	1,6	1,7	1,7	1,7
Tütün Mamülleri (III-b)	6,3	6,5	6,7	7,0	6,2	7,2	6,5	6,5	6,6	7,0
Kolalı Gazozlar (III-c)	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Dayanımlı Tüketim ve Diğer Mallar (IV)	0,7	0,6	0,5	0,7	0,8	0,9	0,9	1,0	1,0	1,0
c) Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi	2,1	2,2	2,3	1,7	1,7	2,0	1,9	2,1	2,2	2,4
d) Şans Oyunları Vergisi	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
e) Özel İletişim Vergisi	2,8	2,7	2,5	2,0	1,7	1,6	1,4	1,3	1,2	1,1
f) Dahilde Al. Diğer Mal ve Hizmet Vergileri	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4. Uluslararası Tic. ve Mua. Al. Vergiler	19,0	19,5	16,6	18,8	21,1	19,8	20,9	20,2	20,4	18,7
a) Gümrük Vergileri	1,6	1,6	1,4	1,5	1,8	1,9	1,7	1,9	2,0	2,0
b) İthalde Alınan Katma Değer Vergisi	17,3	17,8	15,2	17,2	19,2	17,9	19,2	18,3	18,3	16,7
c) Diğer Dış Ticaret Gelirleri	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1
5. Damga Vergisi	2,4	2,3	2,4	2,4	2,5	2,6	2,9	2,9	3,0	2,9
6. Harçlar	3,1	3,0	2,8	3,3	3,3	3,5	4,0	4,1	4,2	3,9
7. Başka Yerde Sınıflandırılmayan Diğer Vergiler	0,0	0,0	0,3	0,3	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0

Kaynak: Maliye Bakanlığı, 2016 yılı geçici verilerdir. Gelir, kazanç ve mülkiyet üzerinden alınan vergiler dolaysız; bunlar dışındaki vergiler dolaylı vergi olarak alınmıştır.

Grafik 40 2007-2016 Dolaysız Vergilerdeki Gelişim (GSYH'ya oran, yüzde)

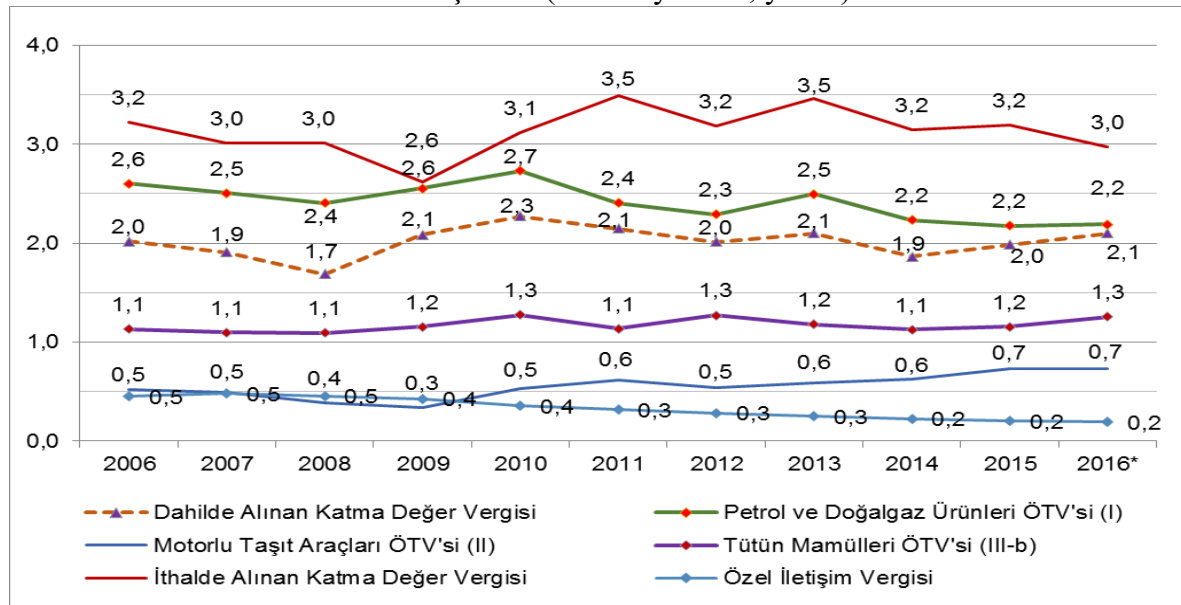
Kaynak: Maliye Bakanlığı, 2016 yılı geçici verilerdir. Gelir, kazanç ve mülkiyet üzerinden alınan vergiler dolaysız; bunlar dışındaki vergiler dolaylı vergi olarak alınmıştır.

2007-2016 yılları arasında gelir ve kazançlar üzerinden alınan vergilerden önem arz eden gelir vergisinin GSYH'ya oran olarak yüzde 3,5-3,8 civarında seyrettiği görülmektedir. 2016 yılında söz konusu bir önceki yıla göre 0,1 puan artarak yüzde 3,8 seviyesine yükselmiş ve

bu kalemden 96,6 milyar TL tahsil edilmiştir. Bu gelişmede, asgari ücrette diğer yıllara kıyasla daha yüksek oranda yapılan ortalamanın üzerindeki artışın etkisi olmuştur. 2007-2016 yılları arasında geçici kurumlar vergisinin GSYH'ya oran olarak yüzde 1,4-1,7 aralığından dalgalandığı 2016 yılında bir önceki yıla göre 0,2 puan artarak GSYH'ya oran olarak yüzde 1,6 seviyesine yükselmiş ve bu kalemden 39,9 milyar TL tahsil edilmiştir. Bu çerçevede, diğer kurumlar vergisi unsurlarından elde edilen gelirler ilave edildiğinde 2016 yılında GSYH'ya oran olarak bir önceki yıla göre 0,3 puan yükselerek yüzde 1,7 seviyesinde gerçekleşen kurumlar vergisi tahsilatı toplamı 43 milyar TL olmuştur.

Mülkiyet üzerinden alınan vergilerin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı ortalama yüzde 2,4'tür ve bunun da yaklaşık tamamını motorlu taşıtlar vergisi oluşturmaktadır. Motorlu taşıtlar vergisinin ise dönem içerisinde GSYH'ya oran olarak yüzde 0,4 seviyesinde gerçekleştiği 2016 yılında bu kalemden 10 milyar TL tahsil edildiği görülmektedir.

Grafik 41 ÖTV ve KDV'deki Gelişmeler (GSYH'ya oran, yüzde)

Kaynak: Maliye Bakanlığı, 2016 yılı geçici verilerdir. Gelir, kazanç ve mülkiyet üzerinden alınan vergiler dolaysız; bunlar dışındaki vergiler dolaylı vergi olarak alınmıştır.

Dolaylı vergilerde ise tahsilatın önemli bir kısmını teşkil eden Beyana Dayanan KDV, Petrol ve Doğalgaz Ürünleri ÖTV'si (I sayılı liste), Motorlu Taşıtlar ÖTV'si (II sayılı liste), Tütün Mamülleri ÖTV'si (III-b sayılı liste) ve İthalde Alınan Katma Değer Vergisindeki gelişmeler GSYH'ya oran olarak aşağıdaki grafikte sunulmaktadır. 2010 ve 2011 yıllarındaki ekonomik genişlemeye bağlı olarak bu kalemlerden yapılan tahsilat söz konusu yıllarda önemli ölçüde artmıştır.

Petrol ürünlerinde maktu tutarların yalnız nominal büyüme oranının altında belirlenmesi, bir taraftan yüksek cc li araçlara getirilen oransal artış tasarruflu araçlara yönelimi artırırken diğer taraftan benzer bir eğilimle daha düşük vergileme yapısına sahip gazlı araçların payındaki artışa bağlı olarak petrol ürünlerinin ÖTV'sinden yapılan tahsilatta GSYH'ya oran olarak yüzde 0,2-0,3 puan gerileme olmuştur.

Türkiye'de daralma dönemlerinde talep daralmasının en etkili olduğu vergilerden biri bu süreçte ithalatın önemli ölçüde azalması sebebiyle ithalde alınan KDV'dir. Aynı zamanda önemli bir ithalde KDV ödeyicisi olan BOTAŞ'ın vergi ödemeleri bu kalemdaki dalgalanmaların önemli bir sebebinin oluşturmaktadır. 2016 yılında ithalde KDV tahsilatı GSYH'ya oran olarak yüzde 3 olarak gerçekleşmiştir.

Dönem boyunca yüzde 2 civarında dalgalanan beyana dayalı KDV ise kriz sonrası toparlanma sürecinde yüzde 2,2'ye yükseldikten sonra kademeli olarak 2014 yılındaki yüzde 1,7 sırasıyla geriledikten sonra 2016 yılında yüzde 2 seviyesinde gerçekleşmiştir. Dahilde alınan KDV ise bu gelişmeler paralelinde 2016 yılında GSYH'ya oran olarak yüzde 2,1'e yükselmiş ve bu kalemden 54 milyar TL tahsilat gerçekleştirilmiştir.

Dönem boyunca tütün mamullerinden alınan ÖTV geliri istikrarlı bir seyir izleyerek yüzde 1,1 ila yüzde 1,3 bandında hareket etmiştir. 2016 yılında bu kalemden yapılan tahsilat yüzde 1,3 olarak gerçekleşmiştir.

Diğer taraftan, dönem içerisinde motorlu taşıtların ÖTV oranlarında önemli artışlar yapılmıştır. Araç satışlarında üzerindeki genişlemenin de etkisiyle Motorlu Taşıtların ÖTV'sinden (II sayılı liste) yapılan tahsilatın GSYH'ya oran olarak yüzde 0,4-0,5 aralığından yüzde 0,7'ye yükselmiştir.

Özel iletişim vergisi ise dönem içerisinde GSYH'ya oran olarak yüzde dönem başındaki yüzde 0,5 seviyesinden yüzde 0,2 seviyesine gerilemiştir. Bu gelişmede kriz dönemi olan 2009 yılında yapılan değişiklikle data hizmetleri üzerindeki özel iletişim vergisi düşürülmesinin etkisi olmuştur.

Merkezi yönetim bütçesi vergi dışı gelirleri değerlendirildiğinde ise bu kalemden önemli bir dalgalanma görülmektedir. Bu gelişmede, bir defalık gelirlerin vergi dışındaki gelirler içerisinde gösterilmesinin etkisi bulunmaktadır. Söz konusu kalemin toplam gelirler içindeki payı 2011 yılında, kriz öncesi dönemdeki yüzde 19,8 seviyesinden yüzde 14,5 seviyesine gerilemiş, daha sonra ise tekrar artış trendine yüzde 17,3 seviyesine yükselmiştir. 2016 yılında vergi dışı gelirlerden yapılan tahsilat 95,7 milyar TL seviyesine yükselmiştir.

Vergi dışı gelirler içerisinde yer alan teşebbüs ve mülkiyet gelirlerinin büyük bölümü hazine portföyü ve iştirak gelirleridir. 2012 yılında sıçrama gösteren iştirak gelirleri 2016 yılında yüzde 51,1 oranında bir artışla 12 milyar TL olmuştur. Teşebbüs ve mülkiyet gelirleri 2015 yılında yüzde 21,9 artışla 19,7 milyar TL olarak gerçekleşmiş, 2016 yılında ise yüzde 20,7 oranında artarak 23,7 milyar TL seviyesine çıkmıştır. Faiz, pay ve cezalardan elde edilen gelirler 2015 yılında yüzde 6,2 oranında azalışla 26,6 milyar TL olmuştur. Söz konusu kalemlerde yıllık artış 2016 yılında yüzde 30,3 olmuş ve bu kalemden 34,6 milyar TL tahsil edilmiştir.

Sermaye gelirlerinin büyük kısmını diğer sermaye satış gelirleri oluşturmaktadır. Bütçeye aktarılan özelleştirme gelirleri bu kalem altında izlenmektedir. Özelleştirmelerden elde edilen gelirler Özelleştirme Fonu kanalıyla bütçeye aktarılmaktadır. Söz konusu kalemin daha önce bahsi geçen bir defalık gelirler kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Toplam sermaye gelirleri 2016 yılında bir önceki yıla göre yüzde 79,7 oranında artarak 11 milyar TL seviyesinde olarak gerçekleşmiştir.

6. 2007-2016 Dönemi Merkezi Yönetim Bütçe Finansmanı

Bütçeye tahakkuk esaslı kayıt yapılırken, hazine işlemlerinden nakit hareketleri izlenebilir. Aşağıda yer alan tabloda nakit gerçekleştirmeleri, bunlar sonucunda ortaya çıkan net finansman ihtiyacı ve bu ihtiyacı karşılamaya yönelik net borçlanma ve kasa hareketleri yer almaktadır.

Tablo 58 Hazine Nakit Gerçekleşmeleri (2007-2016) (Milyon TL)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016(1)
GELİRLER	176.168	194.066	202.819	240.402	288.100	326.793	376.538	413.182	468.365	538.452
GİDERLER	195.878	219.602	259.697	282.078	306.620	354.561	398.716	444.951	497.449	592.870
FAİZ DIŞI GİDERLER	149.075	170.081	207.190	234.187	264.891	306.654	352.194	396.712	447.034	543.712
FAİZ ÖDEMELERİ	46.802	49.521	52.507	47.891	41.729	47.907	46.522	48.239	50.414	49.158
FAİZ DIŞI DENGİ	27.093	23.985	-4.371	6.215	23.209	20.139	24.344	16.469	21.331	-5.261
ÖZELLEŞTİRME ve FON GELİRLERİ (2)	0	9.228	7.704	6.742	3.313	3.082	9.812	10.069	11.912	16.198
NAKİT DENGESİ (1+4-2)	-19.709	-16.308	-49.173	-34.934	-15.208	-24.686	-12.365	-21.700	-17.172	-38.221
FINANSMAN (7+8+9+10+11)	19.709	16.308	49.173	34.934	15.208	24.686	12.365	21.700	17.172	38.221
BORÇLANMA (NET)	7.211	10.219	53.814	26.946	12.422	19.186	17.991	15.405	17.050	29.290
DIŞ BORÇLANMA (NET)	-5.154	-112	2.998	4.164	-2.159	1.704	4.857	5.277	-5.995	1.349
Kullanım	10.521	10.878	11.289	14.861	9.336	13.602	13.504	17.656	7.486	16.058
Ödeme	15.675	10.990	8.291	10.697	11.496	11.898	8.647	12.379	13.482	14.709
İÇ BORÇLANMA (NET)	12.364	10.331	50.816	22.782	14.581	17.481	13.134	10.129	23.046	27.942
Kullanım	108.785	96.286	138.876	159.024	111.646	101.483	141.196	127.917	90.401	91.101
Ödeme	96.420	85.956	88.060	136.242	97.065	84.001	128.063	117.788	67.355	63.159
ÖZELLEŞTİRME GELİRİ (3)	8.987	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TMSF'DEN AKTARIMLAR	97	156	634	658	1.296	604	717	370	521	357
DEVİRLİ - GARANTİLİ BORÇ GERİ DÖNÜŞLERİ	691	553	808	1.371	2.884	2.135	1.585	1.134	1.714	2.365
BANKA KULLANIMI (4) -(5+7+8+9+10)	2.724	5.380	-6.083	5.959	-1.394	2.761	-7.928	4.791	-2.113	6.208
KUR FARKLARI (5)	-2.146	3.628	629	-396	1.560	-486	1.914	-105	2.121	2.169
KASA/BANKA NET (4) (11-12)	4.870	1.753	-6.712	6.355	-2.955	3.247	-9.842	4.896	-4.235	4.039

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı

(1) Diğer yıllar kesin hesap rakamları olup 2016 yılı verileri geçici verilerdir.

(2) Özelleştirme İdaresi (Öİ)'nden aktarılan ve Kamu Hesapları Bülteni (KHB)'nde bütçe gelir kalemleri arasında yer alacak tutarı göstermektedir. Diğer taraftan, İşsizlik Fonu ve Öl'den GAP yatırımlarında kullanılmak üzere aktarılan ve Kamu Hesapları Bülteni (KHB)'nde bütçe gelir kalemleri arasında yer alacak tutarlar burada gösterilmektedir.

(3) Borç servisinde kullanılmak üzere Hazine'ye aktarılan tutarları göstermektedir.

(4) Pozitif tutar kasa/banka hesaplarında meydana gelen azalışları, negatif tutar artışları göstermektedir.

(5) Kur farkları Kasa/Banka hesabına ilişkin kur hareketlerinden kaynaklanan farkları göstermektedir. Pozitif tutar Kasa/Banka hesabında artışı, negatif tutar azalışı işaret etmektedir.

Hazine nakit gerçekleşmeleri izlendiğinde 2009, 2011, 2013 ve son olarak 2015 yılında hazine kasasına giriş olduğu görülmektedir. Aşağıda yer alan grafik 21'den izlenebileceği gibi Hazine, iç borçlanma maliyetlerinin azalması ve vadelerinin uzamasından da kaynaklı olarak finansman ihtiyacının üzerinde borçlanmıştır.

Yukarıdaki tablodan izlenebileceği gibi incelenen dönemde Hazine borçlanmalarını ağırlıklı biçimde iç borçlanma olarak gerçekleştirmiştir. Net dış borçlanma ise ya düşük düzeydedir ya da net borç ödeme şeklinde gerçekleşmiştir. 2013-2014 yıllarında dış kaynak kullanımında hem miktar hem de borçlanma içerisindeki pay bakımından artış görülse de iç borçlanmaya ağırlık verilmesi uygulamasına devam edilmektedir. 2015 yılında ise 6 milyar TL net dış borç geri ödemesi yapılmış, Hazine iç borçlanmaya daha fazla yönelmiştir. 2015 yılında 23 milyar TL net iç borçlanma gerçekleştirilmiştir.

Bir başka önemli husus daha önce üzerinde durulduğu gibi özelleştirme gelirlerinin temelde borç yükünü azaltmaya yönelik olarak çizgi altı açık finansmanında kullanılmasına 2008 yılından itibaren son verilmesidir. 2008 yılından bu yana özelleştirme gelirleri bütçe finansmanında kullanılmamaktadır. Bunun yerine fon gelirlerinden aktarılan paylarla beraber bütçeye gelir olarak kaydedilmektedir. 2014 ve 2015 yıllarında sırasıyla 10,1 milyar TL ve 11,9 milyar TL özelleştirme ve fon gelirinden bütçeye nakit aktarımı olduğu görülmektedir.

2015 yılında 17,2 milyar TL nakit açık verilmiştir. Bu açığın finansmanına yönelik olarak 17,1 milyar TL net borçlanma gerçekleştirilmiştir. Yaklaşık nakit açığı kadar borçlanan Hazine'nin kasasında, TMSF'den aktarımlar, garantili borç geri dönüşleri ve kur farklarından kaynaklı nakit girişleri nedeniyle net olarak 4,2 milyar TL girmiştir.

2016 yılında ise Hazine 38,2 milyar TL nakit açık verilmiştir. Bu açığın finansmanına yönelik olarak 29,3 milyar TL net borçlanma gerçekleştirilmiştir. Yaklaşık nakit açığı kadar borçlanan Hazine'nin kasa değerinde TMSF'den aktarımlar, garantili borç geri dönüşleri ve kur farklarından kaynaklı nakit giriş ve çıkışları nedeniyle net olarak 4 milyar TL azalma meydana gelmiştir.

Hazinenin nakit dengesi açısından emanetler kaleminin negatife dönmesi dikkat çekmektedir.. Bu gelişmelerin yıl içerisinde de bütçe gerçekleşmesi ile nakit gerçekleştirmeleri arasındaki farkın büyümesine yol açtığı ve kamu mali yönetiminde saydamlık ilkesine zarar verdiği değerlendirilmektedir. Özellikle Aralık 2016 ayında bu işlemlerin yoğunlaştığı ve 2013 ve 2014 yıllarında pozitif 1,4 ve 2 milyar TL olarak gerçekleşen bütçe emanetleri gerçekleşmesinin 2015 yılında negatif 0,2 milyar TL, 2016 yılında ise negatif 7,9 milyar TL olarak gerçekleştiği gözlemlenmektedir. 2015 ve 2016 yıllarında hazinenin avans kullanımlarında da önemli bir artış olmuş, özellikle hazinenin borçlanma maliyetlerinin artış eğilimine girdiği bir dönemde bu durum borçlanma maliyetlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bütçe gerçekleştirmeleri ile nakit gerçekleştirmeleri arasındaki farklılıkların artmasının istisnai bir özellik gösterdiği ve üzerinde durulmasının gerektiği değerlendirilmektedir.

Tablo 59 Genel Bütçe Nakit Dengesine Geçiş İşlemlerinde Gerçekleşmeler 2007-2016 (Milyon TL)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016(1)
GENEL BÜTÇE DENGESİ	-14.491	-17.872	-53.113	-41.322	-18.936	-30.412	-19.933	-23.306	-25.185	-31.973
Bütçe - Nakit Farkı	67	-1.626	-4.662	1.030	-526	136	6.673	2.432	-2.063	-8.430
BÜTÇE EMANETLERİ	-69	798	-2.454	1.444	-2.567	237	4.573	1.176	-311	-5.393
DİĞER EMANETLER	912	-969	-1.673	476	3.464	1.046	1.298	1.930	519	-504
AVANSLAR	-777	-1.454	-536	-890	-1.423	-1.147	802	-674	-2.272	-2.533
GENEL BÜTÇE NAKİT DENGESİ	-14.425	-19.497	-57.775	-40.292	-19.462	-30.276	-13.260	-20.874	-27.249	-40.403

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, 2016 yılı verileri geçicidir.

Tablo 60 Merkezi Yönetim Borç Stokunun Faiz/Döviz Yapısı

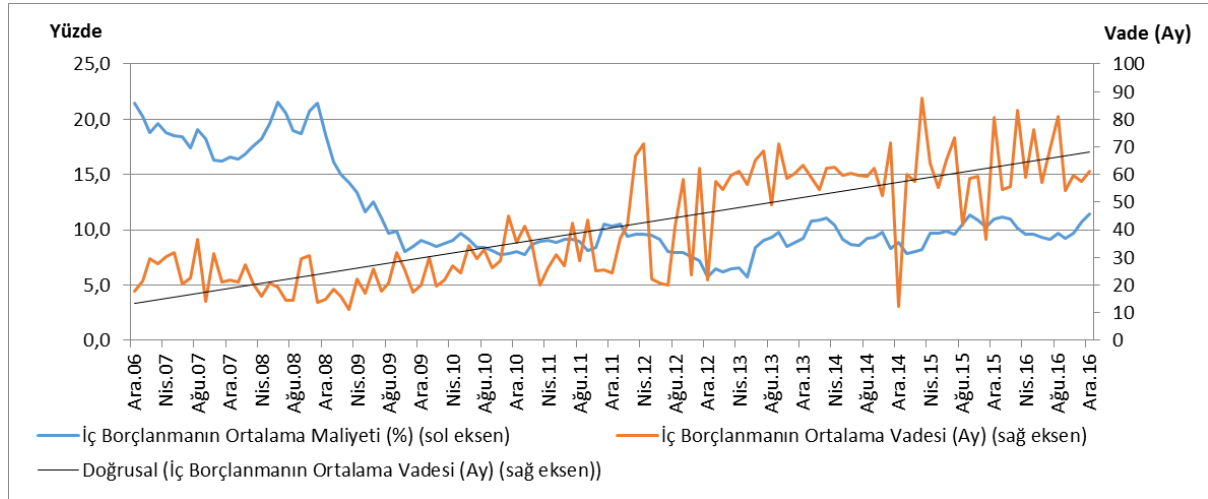
(Milyon TL)	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
GENEL TOPLAM	333.862	380.830	442.049	474.146	519.070	532.901	586.192	612.516	678.245	759.647
SABİT	186.297	217.102	236.340	265.685	307.530	318.616	360.484	399.595	458.630	530.415
DEĞİŞKEN	147.565	163.727	205.709	208.461	211.540	214.285	225.708	212.922	219.615	229.233
İÇ BORÇ STOKU	255.310	274.827	330.005	352.841	368.778	386.542	403.007	414.649	440.124	468.644
SABİT	128.148	140.614	155.076	175.740	192.358	201.866	212.007	234.889	256.394	278.945
DEĞİŞKEN	127.162	134.213	174.928	177.101	176.420	184.676	191.000	179.759	183.731	189.700
DIŞ BORÇ STOKU	78.552	106.002	112.044	121.305	150.291	146.359	183.185	197.868	238.121	291.003
SABİT	58.148	76.488	81.264	89.945	115.172	116.750	148.477	164.705	202.236	251.470
DEĞİŞKEN	20.404	29.514	30.781	31.360	35.120	29.609	34.708	33.163	35.884	39.533
TL STOK	229.168	251.836	312.837	347.347	365.034	386.542	403.007	414.649	440.124	468.644
SABİT	116.993	126.271	144.891	170.322	188.707	201.866	212.007	234.889	256.394	278.945
DEĞİŞKEN	112.175	125.566	167.945	177.025	176.327	184.676	191.000	179.759	183.731	189.700
DÖVİZ STOK	104.694	128.993	129.212	126.799	154.036	146.359	183.185	197.868	238.121	291.003
SABİT	69.303	90.832	91.448	95.363	118.823	116.750	148.477	164.705	202.236	251.470
DEĞİŞKEN	35.391	38.162	37.764	31.436	35.213	29.609	34.708	33.163	35.884	39.533
GENEL TOPLAM	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
SABİT	55,8	57,0	53,5	56,0	59,2	59,8	61,5	65,2	67,6	69,8
DEĞİŞKEN	44,2	43,0	46,5	44,0	40,8	40,2	38,5	34,8	32,4	30,2
İÇ BORÇ STOKU	76,5	72,2	74,7	74,4	71,0	72,5	68,7	67,7	64,9	61,7
SABİT	38,4	36,9	35,1	37,1	37,1	37,9	36,2	38,3	37,8	36,7
DEĞİŞKEN	38,1	35,2	39,6	37,4	34,0	34,7	32,6	29,3	27,1	25,0
DIŞ BORÇ STOKU	23,5	27,8	25,3	25,6	29,0	27,5	31,3	32,3	35,1	38,3
SABİT	17,4	20,1	18,4	19,0	22,2	21,9	25,3	26,9	29,8	33,1
DEĞİŞKEN	6,1	7,7	7,0	6,6	6,8	5,6	5,9	5,4	5,3	5,2
TL STOK	68,6	66,1	70,8	73,3	70,3	72,5	68,7	67,7	64,9	61,7
SABİT	35,0	33,2	32,8	35,9	36,4	37,9	36,2	38,3	37,8	36,7
DEĞİŞKEN	33,6	33,0	38,0	37,3	34,0	34,7	32,6	29,3	27,1	25,0
DÖVİZ STOK	31,4	33,9	29,2	26,7	29,7	27,5	31,3	32,3	35,1	38,3
SABİT	20,8	23,9	20,7	20,1	22,9	21,9	25,3	26,9	29,8	33,1
DEĞİŞKEN	10,6	10,0	8,5	6,6	6,8	5,6	5,9	5,4	5,3	5,2

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı

2016 Aralık ayı sonu itibariyle merkezi yönetim borç stoku 760 milyar TL olmuştur. Bu stokun yüzde 61,7'sine tekabül eden 469 milyar TL'si iç borç stoku, yüzde 38,3'lük kısmına karşılık gelen 291 milyar TL'si ise dış borç stokudur. Hazinenin artan oranda iç borçlanmaya yönelmesi kur riskini azaltırken, borç stoku içerisinde sabit faizli borçların payının artması faiz riskine karşı korunmayı arttırmıştır. 2015 Aralık ayı sonu itibariyle borç stokunun yüzde 69,8'i sabit faizli borçlardan, kalan yüzde 30,2'si ise değişken faizli borçlardan oluşmaktadır. Toplam borç stoku içerisinde değişken faizli dış borçların payı yüzde 5,2'ye kadar gerilemiştir. Toplam borç stoku içerisindeki TL cinsinden borçların oranı 2012 yılındaki yüzde 72,5 seviyesinden 2016 yıl sonunda yüzde 61,7'ye gerilemiş buna karşılık döviz cinsinden borçların oranı ise aynı dönemde yüzde 27,5 seviyesinden yüzde 38,3 oranına yükselmiştir.

Hazine giderek daha düşük ortalama maliyet ve daha uzun vadelerle iç piyasadan borçlanma olanağına kavuşmuştur. Aşağıdaki grafikte gerçekleştirilen iç borçlanmanın aylık ortalama faiz oranı ile ortalama aylık vadeleri yer almaktadır.

Grafik 42 İç Borçlanmanın Ortalama Maliyeti ve Vadesi (Aralık 2006- Aralık 2015)

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı

Yukarıdaki grafikten izlenebileceği gibi Aralık 2006'dan itibaren merkezi yönetim iç borçlanmasının ortalama maliyeti düşme eğilimi içine girmiştir. Ağustos 2009'dan sonra ortalama olarak yüzde 10 bandının altında seyreden faiz oranları, en düşük seviyesini yüzde 5,7 ile Mayıs 2013'de görmüştür ve daha sonra artış eğilimine girmiştir. Aralık 2016'de iç borç ortalama faiz oranı yüzde 11,4 olmuştur. Borçlanmanın ortalama vadesi ise eğilim olarak artmaktadır. Bu durum merkezi yönetimin gittikçe daha düşük maliyetle ve daha uzun vade ile iç piyasadan borçlanabildiğini göstermektedir. 2016 yılsonunda ortalama vade 61 ay olmuştur.

Tablo 61 İç Borç Stokunun Elinde Bulunduranlara Göre Dağılımı (Yüzde)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
YURTİÇİ YERLEŞİKLER	92,9	89,7	86,4	86,6	89,7	91,4	87,5	82,7	76,8	78,5	78,2	82,6	82,7
Bankacılık Kesimi	44,9	47,0	49,1	51,7	54,9	63,4	62,9	56,7	50,5	50,1	47,3	48,9	47,6
Kamu Bankaları	25,6	23,7	24,2	23,4	26,0	26,9	25,7	24,0	20,3	20,9	19,0	18,7	18,8
Özel Bankalar	17,9	21,2	21,5	23,4	23,3	30,8	30,7	25,9	23,9	22,7	22,0	23,8	18,2
Yabancı Bankalar	1,0	1,5	2,9	4,1	4,9	4,9	5,5	5,7	5,1	5,6	5,3	5,6	9,9
Kalkınma ve Yatırım Bankaları	0,4	0,7	0,6	0,8	0,7	0,8	1,0	1,1	1,2	0,9	0,9	0,9	0,8
Banka Dışı Kesim	40,4	35,8	30,4	28,9	30,3	25,7	22,6	24,1	24,4	26,2	28,9	31,8	32,3
Gerçek Kişiler	14,4	10,5	8,8	5,9	5,5	2,9	1,5	1,6	0,7	0,9	0,4	0,3	0,2
Tüzel Kişiler	19,0	17,3	18,1	18,5	19,8	18,5	17,0	18,7	19,8	20,6	23,4	25,3	25,8
Menkul Kıymet Yatırım Fonları	6,9	8,0	3,5	4,5	5,0	4,2	4,1	3,8	3,9	4,7	5,1	6,1	6,4
TCMB	7,6	6,8	6,9	6,0	4,5	2,3	2,0	2,0	1,9	2,1	2,0	1,9	2,8
YURTDIŞI YERLEŞİKLER	7,1	10,3	13,6	13,4	10,3	8,6	12,5	17,3	23,2	21,5	21,8	17,4	17,3
TOPLAM	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı

Yukarıda yer alan tablodan iç borçlanmanın hangi kesimlerden sağlandığı görülmektedir. Tablodan izlenebileceği gibi iç borç stokunu elinde bulunduranlar içerisinde en büyük pay bankacılık kesimine aittir. 2009 yılında borç stoku toplamının yüzde 63,4'üne kadar çıkan bu pay, 2016 yılında yüzde 47,6 kadar gerilemiştir. 2010 yılından itibaren bankacılık kesiminin payı azalırken banka dışı kesimin payı artmış, 2016 yılında yüzde 32,3 olmuştur. 2010 yılı sonrasında yurt dışı yerleşiklerin payı önemli ölçüde artmış ve 2012 yılında yüzde 23,2 oranına kadar yükselmiştir. Daha sonra kısmi bir gerilemeyle bu kesimin payı 2016 yılında yüzde 17,3'e gerilemiştir.

ÖDEMELER DENGESİ

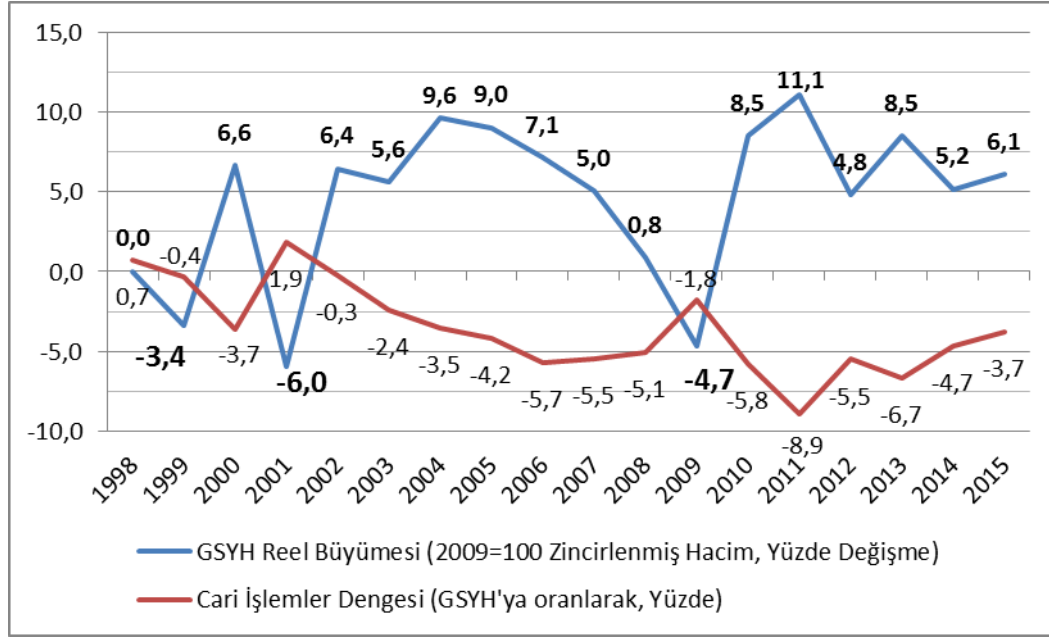
Türkiye ekonomisinin dış iktisadi dengelerinde 24 Ocak 1980 Kararları'nı takiben önemli yapısal değişiklikler gerçekleşmiştir. 24 Ocak Kararları ile dışa açılma politikası benimsenirken bu kapsamda ithalat serbestleştirilmiş, ihracat ise çeşitli teşviklerle desteklenerek ekonomik büyümenin itici gücü haline gelmiştir. Ayrıca aşırı değerlenmiş Türk Lirası'nın gerçek değerine erişmesi amacıyla sabit döviz kuru sistemi terk edilerek müdahaleli esnek bir döviz kuru sistemine geçilmiş, 1980'ler boyunca belirli oranlarda devalüasyonlar yapılmıştır. Böylece, ihracatta artış sağlanmış fakat buna ithalat hacmindeki artışın eşlik etmesiyle dış açıklar dönem boyunca daraltılamamıştır.

24 Ocak Kararları'ndan sonra finansal sisteme yönelik kontroller adım adım azaltılmış ve 1989 yılında uluslararası sermaye hareketleri üzerindeki kısıtlar kaldırılmıştır. Kısıtların kaldırılması ile birlikte sermaye girişleri artmıştır. Bu durum ülke içinde döviz arzını artırmış ve Türk Lirası değer kazanmaya başlamıştır. Döviz kuru değer kaybederken, ithalatta serbestleşme sürdürülmüştür. Bunların sonucunda ithalatın artış hızı ihracatın artış hızının üzerinde seyretmiş ve dış ticaret açıkları giderek artmıştır. 1990'lı yıllar boyunca cari işlem açıklarındaki artışlar, hizmet gelirlerinin dış ticaret açıklarını telafi edici etkisiyle sürdürülebilir düzeyde kalmıştır. Cari açıkların GSYH'ye oranı ortalama olarak yüzde 1 seviyesini aşmamıştır. Ancak dönem içerisinde dış borç stokunda önemli düzeyde artış gerçekleşmiştir.

1980'li yıllardan itibaren dışa açıklığı artan Türkiye, aynı zamanda küresel iktisadi etkilere açık hale gelmiştir. Uluslararası sermaye hareketlerinin serbest bırakılması, etkin bir bağımsız para politikası ile döviz kuru politikasının aynı anda uygulanmasının olanağını ortadan kaldırmıştır. Bu durum fiyat istikrarının hedeflendiği durumda, kurların serbest bırakılması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Böylece ani sermaye giriş-çıkışları kur dalgalanmalarına yol açarak toplam talep, büyüme ve cari işlemler hesabı üzerinde etkili olmaya başlamıştır.

Dönem süresince ekonominin aşırı ısındığı dönemlerde tüketim ve yatırım talebindeki canlanma ile üretim hacmindeki artışa yüksek büyüme oranları eşlik etmiştir. İç tasarruf hacminin yetersiz olduğu ortamda hızla genişleyen iç talep ithalat hacmini artırıp dış ticaret açıklarının daha da büyümesine neden olmuştur. Bu durum cari işlem dengelerini olumsuz etkilemiş ve büyük açıklar verilmesine yol açmıştır. Ekonominin kırılğanlaştığı böyle bir yapının sonrasında ortaya çıkan ekonomik durgunluk ve kriz dönemlerinde, tüketim ve yatırım talebinin azalmasıyla üretim hacmi daralmış, böylece ithalat hacmi ile dış ticaret açığında küçülme ve cari işlemler hesabında iyileşme sağlanmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, genişleme dönemlerinde ülkeye net sermaye girişi artarken, daralma ve kriz dönemlerinde net sermaye çıkışı meydana gelmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu ani giriş ve çıkışlar döviz kuru üzerinden toplam talep, büyüme, dış ticaret ve cari işlemler hesabını etkilemiştir.

Grafik 43 GSYH Büyüme Oranı, Cari İşlemler Dengesi İlişkisi

Kaynak: TCMB, Hazine Müsteşarlığı

Yukarıdaki grafikte 1999-2015 dönemi için GSYH büyümesi ile cari işlem dengesi arasındaki ilişki gösterilmektedir. 2000 yılında yüzde 6,6'lık ekonomik büyüme sağlanırken, GSYH'nin yüzde 3,7'si oranında cari açık verilmiştir. Şubat 2001 Krizi sonrasında ekonomi yüzde 6 oranında küçülürken, GSYH'nin yüzde 1,9'u oranında cari fazla verilmiştir. Burada dikkat çeken bir nokta, geçmiş dönemlerde ekonominin daralmasıyla beraber cari işlem açıklarının da azalması söz konusu iken, özellikle 2004 yılından itibaren bu bağlantının benzer şekilde işlemediğidir. 2004-2008 döneminde büyüme oranı yüzde 9,6 seviyesinden yüzde 0,8'e gerilerken; cari açık GSYH'ya oran olarak yüzde 3,5'ten yüzde 5,1'e yükselmiştir. 2009 yılında ekonomi yüzde 4,7 küçülürken cari işlemler açığı GSYH'ya oran olarak yüzde 1,8'e gerilemiş fakat cari fazlaya dönmemiştir. 2010 yılından itibaren hızlı ekonomik büyüme ile yeniden artışa geçen cari açık, 2011 yılında GSYH'ya oran olarak rekor bir seviye olan yüzde 8,9'e kadar çıkmıştır. 2012-2015 yılları arasında görüldüğü gibi büyüme oranlarının artık yüksek seviyelerde gerçekleşmediği dönemlerde dahi cari işlemler açığı sorunu sürmekle beraber ekonomik büyüme hızındaki yavaşlamaya koşut olarak 2015 yüzde 3,7 seviyesine gerilemiştir.

1. 1990-1999 Dönemi Ödemeler Dengesi Gelişmeleri

1989 yılı sonrasında Türkiye'de ödemeler dengesi gelişmeleri aşağıda yer alan tablodan izlenebilir. Fakat öncelikle belirtmeli ki, Merkez Bankası Kasım 2014'te ödemeler bilançosunun gösterimine yönelik değişiklikler gerçekleştirmiş, beşinci el kitabı sunumundan altıncı el kitabı sunumuna geçmiştir. Bu iki sunum arasında rakamsal olarak bir farklılık yoktur, ancak işaretleme sisteminde değişikliğe gidilmiştir. Yeni sisteme göre finans hesabının pozitif olması net uluslararası sermaye çıkışını (net varlık ediniminin net yükümlülükten fazla olması), negatif olması ise net sermaye girişini (net yükümlülüğün net varlık ediniminden fazla olması) göstermektedir. Resmi rezervlerin pozitif olması rezerv artışını; negatif olması ise rezervlerde azalışı ifade etmektedir.

Tablo 62 Ödemeler Dengesi 1990-1999 (Analitik sunum, milyon dolar)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
A.CARİ İŞLEMLER HESABI	-2.625	250	-974	-6.433	2.631	-2.339	-2.437	-2.638	2.000	-925
A.1.İhracat	12.959	13.593	14.715	15.345	18.106	21.636	32.067	32.110	30.852	29.135
A.2.İthalat	22.407	20.883	22.791	29.426	22.273	34.788	42.331	47.158	44.779	38.802
A.a.Mal Dengesi	-9.448	-7.290	-8.076	-14.081	-4.167	-13.152	-10.264	-15.048	-13.927	-9.667
A.3.Hizmet Gelirleri	8.083	8.446	9.564	10.919	11.076	14.939	13.057	19.248	23.072	16.266
A.4.Hizmet Giderleri	3.117	3.282	3.757	4.179	4.024	5.319	6.400	8.336	9.665	8.868
A.b.Mal ve Hizmet Dengesi	-4.482	-2.126	-2.269	-7.341	2.885	-3.532	-3.607	-4.136	-520	-2.269
A.5.Birincil Yatırım Kaynaklı Gelirler	917	935	1.012	1.135	890	1.488	1.577	1.900	2.481	2.350
A.6.Birincil Yatırım Kaynaklı Giderler	3.425	3.598	3.637	3.879	4.154	4.693	4.504	4.913	5.466	5.887
A.c.Mal, Hizmet ve Birincil Gelir Dengesi	-6.990	-4.789	-4.894	-10.085	-379	-6.737	-6.534	-7.149	-3.505	-5.806
A.7.İkincil Yatırım Kaynaklı Gelirler	4.365	5.039	3.920	3.652	3.010	4.398	4.097	4.511	5.505	4.881
B.SERMAYE HESABI	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
C.FİNANS HESABI	-4.037	2.397	-3.648	-8.903	4.257	-4.565	-5.483	-6.969	840	-4.829
C.8.Doğrudan Yatırımlar : Net Varlık Edinimi	-16	27	65	14	49	113	110	251	367	645
C.9.Doğrudan Yatırımlar : Net Yükümlülük Oluşumu	684	810	844	636	608	885	722	805	940	783
C.10.Portfoy Yatırımları : Net Varlık Edinimi	134	91	754	893	17	433	1.361	669	1.601	713
C.11.Portfoy Yatırımları : Net Yükümlülük Oluşumu	681	714	3.165	4.480	1.123	703	1.950	2.344	-5.089	4.188
C.11.1.Hisse Senetleri	89	147	350	570	989	195	191	8	-518	428
C.11.2.Borc Senetleri	592	567	2.815	3.910	134	508	1.759	2.336	-4.571	3.760
C.12.Diğer Yatırımlar : Net Varlık Edinimi	409	2.563	2.438	2.961	-2.475	416	-312	1.791	1.485	2.350
C.12.1.Merkez Bankası	-361	-29	-36	60	18	102	117	98	95	98
C.12.2.Genel Hükümet	0	0	0	-330	-52	33	19	41	21	46
C.12.3.Bankalar	769	2.595	2.474	3.231	-2.441	281	-1.448	976	942	1.839
C.12.4.Diğer Sektörler	1	-3	0	0	0	0	1.000	676	427	367
C.13.Diğer Yatırımlar : Net Yükümlülük Oluşumu	3.199	-1.240	2.896	7.655	-8.397	3.939	3.970	6.531	6.762	3.566
C.13.1.Merkez Bankası	-535	-939	255	1.036	1.362	1.556	1.255	1.026	571	-231
C.13.2.Genel Hükümet	-393	-201	-1.645	-2.177	-2.962	-2.131	-2.108	-1.456	-1.655	-1.932
C.13.3.Bankalar	2.279	396	2.100	4.495	-7.053	1.973	3.046	2.232	3.195	2.655
C.13.4.Diğer Sektörler	1.848	-496	2.186	4.301	256	2.541	1.777	4.729	4.651	3.074
Cari, Sermaye ve Finans Hesapları	1.412	-2.147	2.674	2.470	-1.626	2.226	3.046	4.331	1.160	3.904
D.NET HATA VE NOKSAN	-468	948	-1.190	-2.162	1.832	2.432	1.499	-987	-713	1.302
GENEL DENGE	-944	-1.199	-1.484	-308	-206	-4.658	-4.545	-3.344	-447	-5.206
E.REZERV VARLIKLAR	944	-1.199	1.484	308	206	4.658	4.545	3.344	447	5.206
E.14.Resmi Rezervler	896	-1.199	1.484	308	546	5.005	4.545	3.316	216	5.726
E.15.Uluslararası Para Fonu Kredileri	48	0	0	0	-340	-347	0	28	231	-520
E.16.Ödemeler Dengesi Finansmanı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Kaynak: TCMB

Tablodan izlenebileceği gibi, iç talebin genişlediği 1990 yılında yüksek büyüme oranına yüksek cari işlemler açığı eşlik etmiştir. Yıl boyunca ülkeye net sermaye girişi gerçekleşmiştir. Net sermaye çıkışının gerçekleştiği 1991 yılında ekonomi büyük ölçüde daralmış, cari denge ise düşük miktarda da olsa fazla vermiştir. Sermaye çıkışlarıyla artan döviz ihtiyacı nedeniyle resmi rezervler kullanılmıştır. 1992 yılında talep genişlemesi yaşanmış ve cari açık artmıştır. 1993'e gelindiğinde ekonomi iyiden iyiye ısınmış, yıl içinde 8,9 milyar dolar net yabancı sermaye girişi gerçekleşmiştir. Genişleyen iç talep ithalat hacmini önemli düzeyde artırmış, cari açık rekor bir seviyeye, 6,4 milyar dolara yükselmiştir. 1994 yılında birikimli olarak gelen makroekonomik dengesizliklerin yarattığı risk ortamında yüksek düzeyde net sermaye çıkışı gerçekleşmiş ve Türkiye'de ciddi bir ekonomik kriz yaşanmıştır. Bu dönemde ekonomi yaklaşık yüzde 5 oranında küçülmüş, azalan talep ile dış ticaret açığı önemli seviyede daralmış ve cari işlem dengesinde fazla verilmiştir.

1995-1997 döneminde ekonomi yıllık ortalama yüzde 7 civarında büyürken, cari denge ortalama 2,5 milyar dolar civarında açık vermiştir. Dönem boyunca artan bir eğilimle net sermaye girişi gerçekleşmiş ve önemli düzeylerde resmi rezerv biriktirilmiştir. 1997 Doğu Asya ve 1998 Rusya krizlerinin etkileri Türkiye'de 1998 yılında görülmeye başlanmış, bir önceki yıl 7 milyar dolara yakın seviyelerde olan net uluslararası sermaye girişi yaklaşık 840

milyon dolar net çıkışa dönmüştür. Aynı yıl büyüme oranı yaklaşık yüzde 3'e gerilerken, 2 milyar dolar cari fazla verilmiştir. 1998-99 yılları ekonomik göstergelerin hızla bozulduğu bir dönem olmuştur. Enflasyon ve faiz oranları rekor seviyelere tırmanırken, hazine iç borçlarını döndüremeyecek noktaya gelmiştir. 1999 yılında dış borç stoku 103 milyar dolara çıkmıştır. 17 Ağustos depreminin de olumsuz etkileri eklenince 1999 yılında ekonomi yaklaşık yüzde 3,4 oranında küçülmüştür. Ekonomideki bu kötü gidişatı sonlandırmak amacıyla IMF ile 1999 yılı sonunda stand-by anlaşması imzalanmıştır.

2. 2000-2013 Dönemi Ödemeler Dengesi Gelişmeleri

2000 yılında, IMF ile yapılan stand-by anlaşması kapsamında uygulamaya konulan istikrar programının etkisiyle ekonomide olumlu beklentiler artmış, net 9,6 milyar dolar yabancı sermaye girişi gerçekleşmiştir. Böylece genişleyen iç talep, ithalatta hızlı bir artışa yol açmış fakat ihracattaki artış buna eşlik edememiştir. İthalat talebinin etkisiyle hızla yükselen dış ticaret açığı bir önceki yıla oranla iki katın üzerinde artış göstermiştir. Hizmet gelirlerinde artış olmasına karşın dış ticaretteki bozulma telafi edilememiş, 9,9 milyar dolar cari açık verilmiştir. Diğer taraftan yaklaşık 3,4 milyar dolar IMF kredisi kullanılmıştır.

2000 yılının Kasım ayından itibaren Türkiye ekonomisi derin bir krize sürüklenmiştir. Yılın ilk on ayında iç talepteki genişleme ile iyice ısınan ekonomide cari açık ve dış borç stokundaki artışlar dikkat çekici bir boyutta gerçekleşmiştir. Kırılgan hale gelen Türkiye ekonomisi, bankacılık sektöründe ortaya çıkan likidite krizi sonucunda faizlerin hızla yükselmesiyle kriz ortamına girmiştir. Enflasyonu düşürme hedefi doğrultusunda uygulanan nominal çapa uygulaması kötü gidişatı daha da hızlandırmış, Merkez Bankası rezervleri hızla erimeye başlamıştır. 2001'in Şubat ayında siyasi bir gerilimle kriz patlak vermiş ve uluslararası sermaye hızla kaçmaya başlamıştır. Nominal çapa uygulaması terkedilmiş ve devalüasyona gidilmiştir. Yaşanan krizle ekonomi hızla küçülme sürecine girmiştir. İç talebin daralmasıyla ithalatta ciddi bir düşüş meydana gelmiştir. İhracattaki artışla birlikte dış ticaret açığı daralmış, yaklaşık 3,8 milyar dolar cari fazla verilmiştir. Resmi rezervler yaklaşık 2,7 milyar dolar azalırken, 10,2 milyar dolar IMF kredisi kullanılmıştır.

2002 yılında ekonomi toparlanma sürecine girmiş, yüzde 6,4 civarında büyüme gerçekleşmiştir. Sürdürülebilir bir cari işlemler açığı verilirken, net sermaye girişi 1,2 milyar dolar düzeyinde kalmıştır. Yaklaşık 6,4 milyar dolar IMF kredisi alınırken, resmi rezervler 6,2 milyar dolar artmıştır. 2003 ile 2008 yılları arasında ekonomi ortalama yaklaşık yüzde 6,3 oranında büyümüştür. Dönem boyunca ithalatın artış hızı ihracatın artış hızından sürekli fazla olmuştur. 2003 yılında 7,6 milyar dolar olan cari işlemler açığı ise hızla artarak 2008 yılında 39,4 milyar dolara ulaşmış ve ciddi bir sorun haline gelmiştir. Buna paralel olarak özellikle 2005 yılından itibaren çok ciddi net sermaye girişleri olmuştur. 2003 yılında 7,2 milyar dolar olan net sermaye girişi, 2007 yılında 49,3 milyar dolara yükselmiştir. Net sermaye girişlerindeki artış eğilimi 2008 yılında bir önceki yıla göre kısmen sekteye uğramış, yaklaşık 34,8 milyar dolar sermaye girişi sağlanmıştır. Bu düşüşte 2007'de ABD'de başlayıp 2008'de etkileri küresel düzeyde hissedilen finansal krizin payı büyüktür. 2008 yılında resmi rezervler 2001'den beri ilk kez azalış göstermiştir.

Tablo 63 Ödemeler Dengesindeki Gelişmeler 2000-2013 (milyar dolar)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
CARİ İŞLEMLER HESABI	-9,9	3,8	-0,6	-7,6	-14,2	-21,0	-31,2	-36,9	-39,4	-11,4	-44,6	-74,4	-48,0	-63,6
İhracat f.o.b.	30,9	34,8	40,7	52,5	68,8	78,5	93,8	115,4	140,9	109,7	121,0	142,4	161,9	161,8
İthalat f.o.b.	52,9	38,1	47,1	65,9	91,3	111,4	134,7	162,2	193,8	134,5	177,3	231,6	227,3	241,7
Mal Dengesi	-22,0	-3,3	-6,4	-13,4	-22,4	-32,9	-40,9	-46,8	-52,9	-24,8	-56,3	-89,2	-65,4	-79,9
Hizmet Gelirleri	19,4	15,1	14,0	18,0	23,1	27,8	26,0	29,9	36,9	35,6	36,2	40,9	43,2	47,7
Hizmet Giderleri	8,1	6,1	6,1	7,6	10,3	11,9	12,1	15,8	18,0	16,9	19,4	20,6	20,6	24,0
Mal ve Hizmet Dengesi	-10,7	5,8	1,5	-3,0	-9,7	-17,1	-27,0	-32,7	-34,0	-6,0	-39,6	-68,9	-42,8	-56,2
Birincil Yatırım Kaynaklı Gelirler	2,8	2,8	2,5	2,2	2,7	4,1	5,1	7,3	7,7	5,8	5,2	4,6	5,8	5,3
Birincil Yatırım Kaynaklı Giderler	6,8	7,8	7,0	7,8	8,3	9,5	11,1	13,5	15,3	13,5	11,7	11,9	12,4	13,9
Mal, Hizmet ve Birincil Gelir Dengesi	-14,7	0,8	-3,1	-8,6	-15,3	-22,4	-33,0	-39,0	-41,6	-13,7	-46,1	-76,1	-49,4	-64,8
İkincil Yatırım Kaynaklı Gelirler	4,8	3,0	2,4	1,0	1,1	1,5	1,8	2,1	2,2	2,3	1,5	1,7	1,4	1,2
SERMAYE HESABI	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	-0,1	0,0	-0,1	0,0	-0,1	-0,1
FINANS HESABI	-9,6	14,6	-1,2	-7,2	-17,7	-42,7	-42,7	-49,3	-34,8	-9,9	-60,1	-67,1	-71,8	-73,1
Doğrudan Yatırımlar: Net Varlık Edinimi	0,9	0,5	0,1	0,5	0,8	1,1	0,9	2,1	2,5	1,6	1,5	2,4	4,1	3,6
Doğrudan Yatırımlar: Net Yükümlülük Oluşumu	1,0	3,4	1,1	1,7	2,8	10,0	20,2	22,0	19,9	8,6	9,1	16,2	13,3	12,4
Portföy Yatırımları: Net Varlık Edinimi	0,6	0,8	2,1	1,4	1,4	1,2	4,0	1,9	1,2	2,7	3,5	-2,7	-2,7	-2,6
Portföy Yatırımları: Net Yükümlülük Oluşumu	1,6	-3,7	1,5	3,9	9,4	14,7	11,4	2,8	-3,8	2,9	19,6	19,5	38,4	21,4
Hisse Senetleri	0,5	-0,1	0,0	0,9	1,4	5,7	1,9	5,1	0,7	2,8	3,5	-1,0	6,3	0,8
Borç Senetleri	1,1	-3,6	1,5	2,9	8,0	9,0	9,5	-2,4	-4,5	0,1	16,1	20,5	32,1	20,5
Diğer Yatırımlar: Net Varlık Edinimi	2,0	0,6	0,8	1,0	7,0	0,6	13,5	5,0	12,1	-11,0	-7,0	-11,2	0,7	-2,3
Merkez Bankası	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Genel Hükümet	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,3	0,4	0,8
Bankalar	1,6	-0,2	-0,6	-0,3	5,3	0,1	11,0	3,4	10,3	-6,4	-13,2	0,3	-2,0	0,3
Diğer Sektörler	0,4	0,8	1,4	1,3	1,6	0,4	2,4	1,5	1,8	-4,6	6,1	-11,8	2,4	-3,4
Diğer Yatırımlar: Net Yükümlülük Oluşumu	10,4	-12,3	1,6	4,5	14,7	20,8	29,5	33,5	34,5	-8,3	29,4	19,9	22,3	38,0
Merkez Bankası	0,6	0,7	1,3	0,5	-0,2	-0,8	-1,0	-1,1	-1,4	-0,4	0,0	-1,4	-1,8	-1,5
Genel Hükümet	0,1	-2,0	-0,7	-2,2	-1,2	-2,2	-0,7	0,1	1,7	3,1	3,7	2,1	-0,1	0,0
Bankalar	3,7	-9,6	-2,0	2,8	6,6	10,5	11,7	3,7	9,5	0,5	27,2	10,1	16,0	32,3
Diğer Sektörler	5,9	-1,4	3,0	3,3	9,5	13,3	19,5	30,8	24,7	-11,6	-1,5	9,2	8,1	7,2
Cari, Sermaye ve Finans Hesapları	-0,3	-10,8	0,5	-0,4	3,5	21,7	11,5	12,3	-4,7	-1,5	15,4	-7,3	23,7	9,4
NET HATA VE NOKSAN	-2,7	-2,1	-0,8	4,5	0,8	1,5	-0,9	-0,3	2,0	2,3	-0,5	8,3	-0,9	1,4
	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
GENEL DENGE	3,0	12,9	0,2	-4,1	-4,3	-23,2	-10,6	-12,0	2,8	-0,8	-15,0	-1,0	-22,8	-10,8
	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
REZERV VARLIKLAR	-3,0	-12,9	-0,2	4,1	4,3	23,2	10,6	12,0	-2,8	0,8	15,0	1,0	22,8	10,8
Resmi Rezervler	0,4	-2,7	6,2	4,0	0,8	17,8	6,1	8,0	-1,1	0,1	12,8	-1,8	20,8	9,9
Uluslararası Para Fonu Kredileri	-3,4	-10,2	-6,4	0,1	3,5	5,4	4,5	4,0	-1,7	0,7	2,2	2,8	2,0	0,9

Kaynak: TCMB.

2009 yılında 2007-08 küresel finansal krizin etkileri Türkiye’de net olarak hissedilmiştir. Yurtiçi talep büyük oranda daralmış, ekonomi yüzde 4,7 oranında küçülmüştür. İthalatın düşüş hızı ihracattan daha fazla olmuş ve dış ticaret açığı yarı yarıya azalmıştır. Bu durum cari açıkta bir iyileşme sağlamış ve yılsonunda cari açık 12 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Küresel krizin etkisiyle net sermaye girişleri yaklaşık 9,9 milyar dolar seviyesine inmiştir. 2009 yılında ekonomide yüzde 4,7’lik bir küçülme yaşanırken 12 milyar dolar cari açık verilmesi, cari işlemler açığının Türkiye ekonomisinin en önemli sorunlarından biri olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Türkiye ekonomisi 2010-2013 döneminde yeniden büyüme konjonktürüne girmiştir. Bu dönemde ortalama yüzde 8,1 büyüme kaydedilmiştir. 2010 ve 2011 yıllarında genişleyen iç talep ile sağlanan hızlı büyüme, büyük cari işlem açıklarını da beraberinde getirmiştir. 2011 yılında özellikle ithalattaki hızlı artışın etkisiyle cari açık 74,4 milyar dolar gibi rekor bir seviyeye çıkmıştır. 2012 yılında daralan iç talep ile ekonomik büyüme yavaşlamış, bu durum ithalat talebinin azalmasına neden olmuştur. Diğer taraftan ihracatın artış göstermesiyle cari açık 48 milyar dolar seviyesine çekilmiştir. 2013 yılında artan ithalata karşılık ihracatta aynı

ölçüde bir artış kaydedilememesi sebebiyle cari açık yeniden yükselmiş ve 63,6 milyar dolar düzeyine tırmanmıştır.

2010-2013 dönemi çok yüksek net sermaye girişlerinin olduğu yıllardır. 2010 yılında 60,1 milyar dolar olan net sermaye girişi, 2013 yılında 73,1 milyar dolar seviyesine kadar çıkmıştır. Bu yıllarda devam eden IMF kredi geri ödemeleri 2013 yılında 852 milyon dolarlık son dilimin ödenmesi ile son bulmuştur.

Diğer bir dikkat çekici durum ise net hata noksan kaleminde bazı yıllarda görülen yüksek seviyelerdir. Net hata noksan 2011 yılında 8,3 milyar dolar gibi ciddi bir düzeye erişmiştir. Bu durum ekonomiyi kayıt dışı döviz girişi olabileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

2. 2014-2016 Dönemi Ödemeler Dengesi Gelişmeleri

2014 yılında daralan iç talep ile büyüme oranı bir önceki yıla göre daha düşük seviyede gerçekleşmiş ve yılın ikinci yarısında düşen petrol fiyatlarının da etkisiyle ithalat daralmıştır. İhracat ise bir önceki yıla göre artış göstermiş ve cari işlemler açığı 43,6 milyar dolar seviyesine gerilemiştir. 2014 ve 2015 yıllarında ise net sermaye girişi önemli ölçüde azalarak sırasıyla 42,8 ve 11,1 milyar dolara gerilemiştir. 2014 yılında net hata noksan rakamı 1,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

2015 yılında ihracat, çevre ülkelerdeki siyasi gerginliklerin devam etmesi ve ticaret ortaklarındaki belirsizliklerin artmasına bağlı olarak bir önceki yıla göre yüzde 8,7 oranında azalış kaydetmiş ve 143,8 milyar ABD doları seviyesinde gerçekleşmiştir. Küresel emtia fiyatlarının aşağı yönlü seyrini devam ettirmesi ve yurtiçi talep ve üretimin genelde yavaş seyretmesi nedeniyle ithalat bir önceki yıla göre yüzde 14,4 oranında azalış kaydetmiş ve 207,2 milyar ABD doları olarak gerçekleşmiştir. Cari işlemler açığının azalış eğilimini sürdürdüğü ve 32,2 milyar ABD doları seviyesinde gerçekleştiği 2015 yılında dış finansman ihtiyacı görece azalmıştır. Söz konusu yılda cari açığın GSYH'ya oranı yüzde 3,7 seviyesinde gerçekleşmiştir. 2015 yılında bu kalem net hata noksan rakamı tarihi olarak en üst seviyesine yükselerek 9,3 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiştir.

Dış ticaret hesaplarını ödemeler bilançosuna uyarlarken kullanılan hesaplardan biri olan bavul ticareti, ihracat hesabını arttıran ve dış ticaret dengesini düzelten bir hesap olarak 2014 yılında 8,6 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Diğer taraftan dönem boyunca negatif getirisi olan parasal olmayan altın ticareti, 2009 ve 2012 yıllarında cari işlem dengesini düzeltici net gelire dönüşmüştür.

Cari işlemler dengesinde artan dış ticaret açıklarını kısmen dengeleyen unsur genellikle net hizmet gelirleri olmuştur. 2000 yılında 11,3 milyar dolar olan net hizmet gelirleri, 2014 yılında 25,2 milyar dolara yükselmiştir. Burada en büyük katkıyı seyahat (turizm) gelirleri sağlamaktadır. 2000 yılında 7,6 milyar dolar olan turizm geliri, 2014 yılında yaklaşık 29,5 milyar dolar seviyesine çıkmıştır. Turizm net gelirleri ise 2000 yılında 5,9 milyardan 2014 yılında 24,5 milyar dolara kadar yükselmiştir. Hizmet gelirleri kalemlerinden olan taşımacılık hizmeti net gelirleri ise özellikle 2009 yılından itibaren artarak cari dengeye pozitif katkı sağlamış, 2014 yılında net olarak 4,1 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır.

Diğer taraftan gelirler dengesi (birincil gelir açığı) hesabı cari işlem dengesini bozucu etki yapacak biçimde sürekli açık vermektedir. 2000 yılında 4 milyar dolar olan birincil gelir açığı, 2014 yılında 9,2 milyar dolara yükselmiştir. Birincil gelir açığının neredeyse tamamı yatırım gelirlerinden kaynaklanan net çıkışlardan oluşmaktadır. Net yatırım gelirleri içinde en yüksek negatif katkıyı ise net faiz gelirleri yapmaktadır. Ancak 2008 yılına kadar artan net faiz ödemeleri bu yıldan itibaren azalmaya başlamış ve 2012 yılında 2000'lerin başındaki seviyesine gerilemiştir. 2013 ve 2014 yıllarında ise düşük düzeyde bir artış göstermiştir. Net

doğrudan yatırım gelirlerinden kaynaklanan net çıkışlar hızla artarak 2013 yılında 3,4 milyar dolar düzeyine çıkmış, 2014 yılında ise 2,3 milyar dolara gerilemiştir. İkincil gelir dengesinden (cari transferler) kaynaklanan net girişler 2000 yılında 4,8 milyar dolar düzeyinde iken 2014 yılında 1,1 milyar dolara gerilemiştir. Cari transferler altında yer alan işçi gelirleri 1990'lı yıllarda artış trendine girmiş, 1998 yılında 5,4 milyar dolara kadar yükselmiştir. Ancak 2000'li yıllarda işçi gelirleri azalmaya başlamış ve 2014 yılında 838 milyon dolara gerilemiştir. Bu kalem altında yer alan işçi gelirleri ise geçen yılın aynı dönemine göre 121 milyon dolar azalarak 658 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Birincil gelir açığının neredeyse tamamı yatırım gelirlerinden kaynaklanan net çıkışlardan oluşmaktadır. Net yatırım gelirleri içinde en yüksek negatif katkıyı ise net faiz gelirleri yapmaktadır. Ancak 2008 yılına kadar artan net faiz ödemeleri bu yıldan itibaren azalmaya başlamış ve 2012 yılında 2000'lerin başındaki seviyesine gerilemiştir. 2013 ve 2015 yıllarında ise düşük düzeyde bir artış göstermiştir. 2016 yılı 11 aylık döneminde bir önceki yılın aynı dönemine göre yaklaşık 500 milyon dolar yükselerek 5 milyar dolara yükselmiştir. Diğer taraftan portföy yatırımlarında yurtdışından alınan gelirlerde yaklaşık aynı miktarda bir artış kaydedilmiştir.

2015 Ocak-Aralık döneminde hizmet gelirleri bir önceki yılın aynı dönemine göre 3,3 milyar dolar azalırken hizmet giderleri ise 2,4 milyar dolar azalmıştır. Burada en büyük paya sahip olan turizm net gelirleri bir önceki yılın aynı dönemine göre 2,7 milyar dolar azalarak 20,8 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Taşımacılık net gelirleri ise geçen yılın aynı dönemine göre 1,9 milyar dolar yükselmiş ve 5,8 milyar dolar düzeyine çıkmıştır.

2015 Ocak-Aralık döneminde birincil gelir dengesinde; gelirler bir önceki yılın aynı dönemine göre yaklaşık aynı düzeyde kalırken, giderler 1,1 milyar dolar artmıştır. Böylece birincil gelir açığı 1,2 milyar dolar artarak 9,6 milyar dolara yükselmiş ve cari işlemler dengesini olumsuz etkilemiştir. Birincil gelir dengesi altında yer alan yatırım gelirlerinden kaynaklanan net çıkışlar bir önceki yılın aynı dönemine göre 1,1 milyar dolar artmış ve bu artışın en büyük kaynağı doğrudan yatırımlardan elde edilen gelirlerdeki net çıkışlar olmuştur. İkincil gelir dengesi (cari transferler) 2015 Ocak-Aralık döneminde geçen yılın aynı dönemine göre 135 milyon dolar azalmıştır.

Tablo 64 Ödemeler Dengesi 2014-2015 Ocak-Aralık Gelişmeleri (milyon dolar)

	2014 (Ocak-Aralık)	2015 (Ocak-Aralık)	Değişim
A.CARİ İŞLEMLER HESABI	-43,552	-32,241	11,311
A.1.İhracat	168,926	151,970	-16,956
A.2.İthalat	232,523	200,127	-32,396
A.a.Mal Dengesi	-63,597	-48,157	15,440
A.3.Hizmet Gelirleri	51,657	46,273	-5,384
A.4.Hizmet Giderleri	24,889	22,155	-2,734
A.b.Mal ve Hizmet Dengesi	-36,829	-24,039	12,790
A.5.Birincil Yatırım Kaynaklı Gelirler	4,874	4,471	-403
A.6.Birincil Yatırım Kaynaklı Giderler	13,004	13,995	991
A.c.Mal, Hizmet ve Birincil Gelir Dengesi	-44,959	-33,563	11,396
A.7.İkincil Yatırım Kaynaklı Gelirler	1,407	1,322	-85
B.SERMAYE HESABI	-70	-21	49
C.FİNANS HESABI	-41,594	-11,053	30,541
C.8.Doğrudan Yatırımlar : Net Varlık Edinimi	7,047	5,094	-1,953
C.9.Doğrudan Yatırımlar : Net Yükümlülük Oluşumu	12,523	16,921	4,398
C.10.Portfoy Yatırımları : Net Varlık Edinimi	746	6,129	5,383
C.11.Portfoy Yatırımları : Net Yükümlülük Oluşumu	20,850	-9,369	-30,219
C.11.1.Hisse Senetleri	2,559	-2,395	-4,954
C.11.2.Borc Senetleri	18,291	-6,974	-25,265
C.12.Diğer Yatırımlar : Net Varlık Edinimi	1,659	14,786	13,127
C.12.1.Merkez Bankası	0	0	0
C.12.2.Genel Hükümet	213	-238	-451
C.12.3.Bankalar	1,030	15,152	14,122
C.12.4.Diğer Sektörler	416	-128	-544
C.13.Diğer Yatırımlar : Net Yükümlülük Oluşumu	17,673	29,510	11,837
C.13.1.Merkez Bankası	-1,905	-674	1,231
C.13.2.Genel Hükümet	-887	-1,216	-329
C.13.3.Bankalar	14,016	18,751	4,735
C.13.4.Diğer Sektörler	6,449	12,649	6,200
Cari, Sermaye ve Finans Hesapları	-2,028	-21,209	-19,181
D.NET HATA VE NOKSAN	1,560	9,378	7,818
GENEL DENGİ	468	11,831	11,363
E.REZERV VARLIKLAR	-468	-11,831	-11,363
E.14.Resmi Rezervler	-468	-11,831	-11,363
E.15.Uluslararası Para Fonu Kredileri	0	0	0
E.16.Ödemeler Dengesi Finansmanı	0	0	0

Kaynak: TCMB

2015 Ocak-Aralık döneminde doğrudan yatırım kaynaklı net sermaye girişinde geçen yılın aynı dönemine göre 4,4 milyar dolar artış olmuştur. Bunun nedeni yurt içine yönelik doğrudan yatırımlarda geçen yılın aynı dönemine göre 2,7 milyar dolar artış olurken, yurt içi yerleşiklerin yurt dışına yaptığı yatırımlarda 1,7 milyar dolar azalış gerçekleşmesidir.

Avrupa Birliği ve enerji ihracatçısı ülkelerdeki ekonomik büyüme ile ilgili endişelerin gelişmekte olan ülkelere yönelik portföy akımları üzerindeki negatif etkilerinin katkısıyla, portföy yatırımları 2015 Ocak-Aralık döneminde 14,8 milyar dolar net çıkış kaydetmiştir. Portföy yatırımlarından kaynaklanan net varlıklar bir önceki yılın aynı dönemine göre 5,3

milyar dolar artmış, net yükümlülükler ise 28,4 milyar dolar azalmıştır. 2015 Ocak -Aralık dönemi portföy yatırımları alt kalemler itibarıyla incelendiğinde, yurtdışı yerleşiklerin hisse senedi piyasasında 2 milyar dolar ve devlet iç borçlanma senetleri piyasasında 6,6 milyar dolar net satım yaptığı görülmektedir.

2015 Ocak -Aralık döneminde resmi rezervler 5,2 milyar dolar azalmıştır. Resmi rezervler içinde döviz varlıkları 5,6 milyar dolar artarken, menkul kıymetler 10,8 milyar dolar azalmıştır. Net hata noksan kaleminde net hata noksan altında kaydedilen sermaye girişi 9,4 milyar dolar düzeyinde olmuştur.

Tablo 65 2014-2016 Cari İşlemler Hesabı Gelişmeleri

	2012	2013	2014	2015	Ocak-Kasım		Oca-Ara	Oca-Kas	Oca-Ara	Oca-Kas
					2015	2016	14 - 15	15 - 16	14 - 15	15 - 16
					(Milyar Dolar)		(Milyar Dolar Değişim)		(% Değişim)	
CARİ İŞLEMLER HESABI	-48,0	-63,6	-43,6	-32,3	-27,2	-28,6	11,3	-1,4	-25,9	5,0
İhracat f.o.b.	161,9	161,8	168,9	152,0	139,7	136,6	-17,0	-3,0	-10,0	-2,2
İthalat f.o.b.	227,3	241,7	232,5	200,1	182,7	173,3	-32,4	-9,4	-14,0	-5,2
Mal Dengesi	-65,4	-79,9	-63,6	-48,1	-43,1	-36,7	15,5	6,4	-24,3	-14,8
Hizmet Gelirleri	43,2	47,7	51,7	46,3	43,7	35,0	-5,3	-8,7	-10,3	-19,9
Hizmet Giderleri	20,6	24,0	24,9	22,2	20,2	20,2	-2,7	0,0	-11,0	-0,1
Mal ve Hizmet Dengesi	-42,8	-56,2	-36,8	-24,0	-19,5	-21,8	12,9	-2,3	-34,9	11,7
Birincil Yatırım Kaynaklı Gelirler	5,8	5,3	4,9	4,5	4,1	4,9	-0,4	0,8	-8,3	19,1
Birincil Yatırım Kaynaklı Giderler	12,4	13,9	13,0	14,1	12,9	13,0	1,1	0,1	8,5	0,5
Mal, Hizmet ve Birincil Gelir Dengesi	-49,4	-64,8	-45,0	-33,6	-28,3	-29,9	11,4	-1,6	-25,3	5,6
İkincil Yatırım Kaynaklı Gelirler	1,4	1,2	1,4	1,3	1,1	1,3	-0,1	0,2	-6,0	18,4
SERMAYE HESABI	-0,1	-0,1	-0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	--	--
FİNANS HESABI	-71,8	-73,1	-41,6	-11,1	-10,4	-26,7	30,4	-16,3	-73,2	157,4
Doğrudan Yatırımlar: Net Varlık Edinimi	4,1	3,6	7,0	5,1	4,7	2,7	-2,0	-2,0	-27,7	-42,4
Doğrudan Yatırımlar: Net Yükümlülük Oluşumu	13,3	12,4	12,5	17,1	15,2	8,8	4,5	-6,5	36,3	-42,5
Portföy Yatırımlar: Net Varlık Edinimi	-2,7	-2,6	0,7	6,1	7,0	0,0	5,4	-7,0	721,6	-99,8
Portföy Yatırımlar: Net Yükümlülük Oluşumu	38,4	21,4	20,9	-9,6	-7,7	8,3	-30,4	16,0	-20,9	
Hisse Senetleri	6,3	0,8	2,6	-2,4	-2,0	0,7	-5,0	2,7		
Borç Senetleri	32,1	20,5	18,3	-7,2	-5,8	7,6	-25,5	13,4		
Diğer Yatırımlar: Net Varlık Edinimi	0,7	-2,3	1,7	15,0	14,4	2,9	13,3	-11,5	801,9	-79,8
Merkez Bankası	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		
Genel Hükümet	0,4	0,8	0,2	-0,2	-0,2	-0,3	-0,5	-0,1	-211,7	32,9
Bankalar	-2,0	0,3	1,0	15,1	14,0	4,3	14,1	-9,7	1.370,8	-69,5
Diğer Sektörler	2,4	-3,4	0,4	0,1	0,6	-1,1	-0,4	-1,7		
Diğer Yatırımlar: Net Yükümlülük Oluşumu	22,3	38,0	17,7	29,9	29,0	15,3	12,2	-13,7	68,9	-47,3
Merkez Bankası	-1,8	-1,5	-1,9	-0,7	-0,6	-0,4	1,2	0,2	-64,6	-37,5
Genel Hükümet	-0,1	0,0	-0,9	-1,2	-0,7	-0,9	-0,3	-0,2	33,7	21,1
Bankalar	16,0	32,3	14,0	19,1	19,1	2,9	5,1	-16,2	36,3	-84,7
Diğer Sektörler	8,1	7,2	6,4	12,6	11,2	13,6	6,2	2,4	95,5	21,7
Cari, Sermaye ve Finans Hesapları	23,7	9,4	-2,0	-21,2	-16,8	-1,9	-19,1	15,0	943,0	-89,0
NET HATA VE NOKSAN	-0,9	1,4	1,6	9,3	11,7	9,6	7,8	-2,0	497,6	-17,4
GENEL DENGE	-22,8	-10,8	0,5	11,8	5,2	-7,8	11,4	-13,0	2.428,0	-250,1
REZERV VARLIKLAR	22,8	10,8	-0,5	-11,8	-5,2	7,8	-11,4	13,0		
Resmi Rezervler	20,8	9,9	-0,5	-11,8	-5,2	7,8	-11,4	13,0		
Uluslararası Para Fonu Kredileri	2,0	0,9								

Kaynak: TCMB.

2016 yılının Ocak-Kasım döneminde ödemeler dengesinde gösterildiği şekliyle, dış ticaret açığı bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 14,8 oranında azalarak 36,7 milyar dolar olmuştur. Aynı dönemde, birincil gelir dengesinde 8,1 milyar dolar açık kaydedilirken, turizm gelirlerindeki yüksek düşüşle bağlantılı olarak hizmet dengesi fazlası yüzde 36,9 oranında azalarak 14,9 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. Bu kapsamda 2016 yılının on bir aylık

döneminde cari açık, bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 5 oranında artarak 28,6 milyar dolar olmuştur. Net enerji ticareti hariç tutulduğunda 2015 sonu itibarıyla 1 milyar dolar fazla veren cari dengenin Kasım sonunda 9,5 milyar dolar açık vermesi dikkat çekmiştir. Böylece, enerji hariç kümülatif cari açık Şubat 2014'ten bu yana en yüksek seviyesine ulaşmıştır.

Ödemeler dengesi verilerine göre, özellikle ihracattaki artışın etkisiyle dış ticaret açığı Kasım ayında yıllık bazda yüzde 6,4 azalarak cari açığı olumlu yönde etkilemiştir. Bu gelişmede altın ihracatındaki 524 milyon doları tutarındaki artış belirleyici olmuştur. Turizm gelirlerinin yanı sıra taşımacılık gibi diğer gelirlerdeki gerilemenin de etkisiyle toplam hizmetler dengesi bir önceki yıla kıyasla 292 milyon dolar tutarında düşüş kaydetmiştir. Böylece hizmetler dengesindeki bozulma dış ticaretteki iyileşmenin cari açık üzerindeki olumlu etkisini ortadan kaldırmıştır.

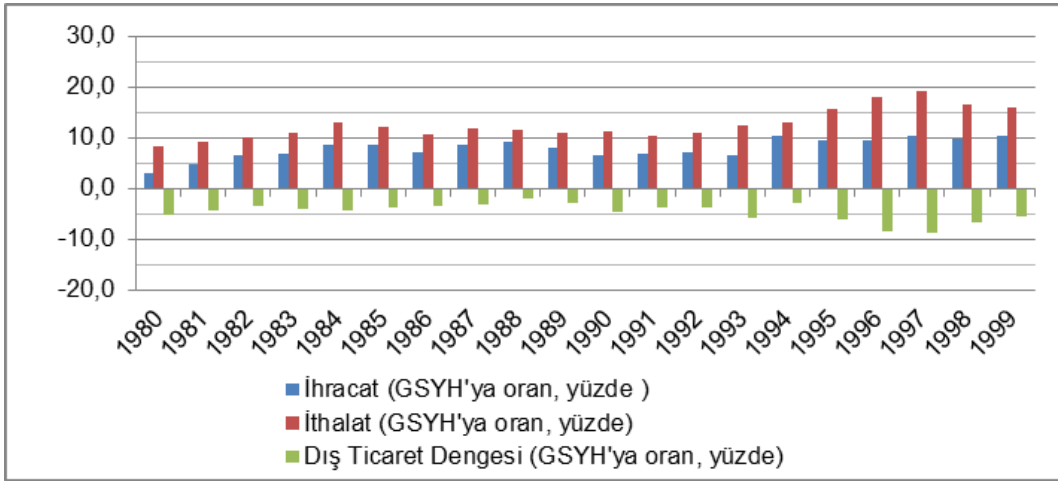
Birincil gelir açığı, 2016 yılında 2015 yılına göre Ocak–Kasım döneminde daralarak 8,8 milyar dolardan 8,1 milyar dolara düşmüştür. Aynı dönemde doğrudan yatırımlar 2015 yılındaki 10,4 milyar ABD doları seviyesinden 6,1 milyar ABD dolarına gerilemiştir. Buna göre bir önceki yıla göre yüzde 42,6 oranında daralma yaşanmıştır. Net Hata Noksan kaleminde 2015 yılındaki yüksek seviyede olmamakla beraber 2016 yılı ilk 11 ayında 9,3 milyar doları seviyesinde kaynağı belirsiz bir miktar para girişi yer almaktadır. Aynı dönemde uluslararası rezervlerde 6,7 milyar dolarlık bir artış kaydedilmiştir.

DIŞ TİCARET

24 Ocak 1980 Kararları ile dış ticaret politikasında yapısal bir dönüşüm hedeflenmiştir. Buna göre ithalatın aşamalı olarak serbestleştirilmesi, ihracatın ise düşük faizli kredi, vergi iadesi gibi çeşitli teşvik ve sübvansiyonlarla desteklenmesi öngörülmüştür. Böylece başlatılan dışa açılma sürecinde ihracatın artırılması ekonomik büyümenin temel dinamiklerinden biri olarak görülmüştür. Ayrıca dış ticarete rekabet gücünün artırılması, aşırı değerlenmiş Türk Lirasının gerçek değerine erişmesini gerektirdiği için sabit döviz kuru sistemi terk edilmiş ve 1980'ler boyunca belirli oranlarda devalüasyonlar yapılmıştır.

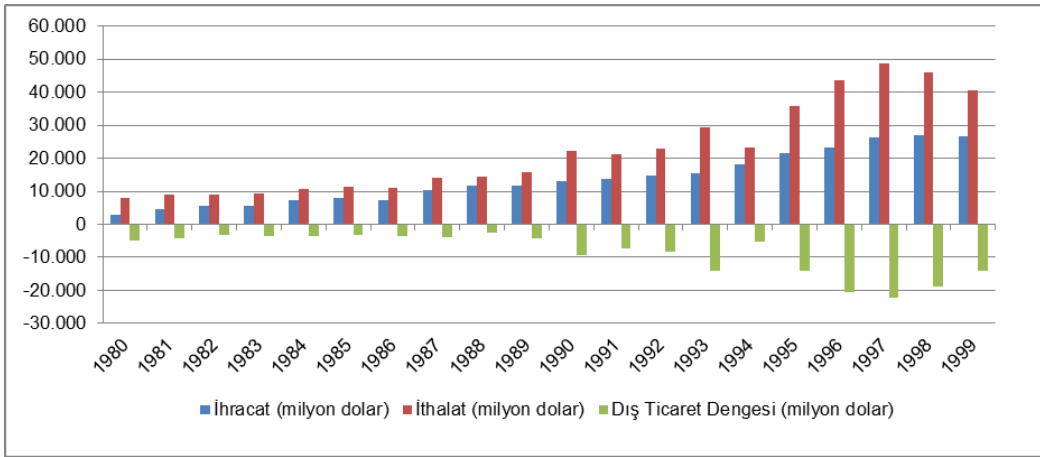
Aşağıdaki grafikte de görüldüğü gibi 24 Ocak Kararları'nı takiben 1980'ler boyunca ihracatta artışlar sağlanmıştır. 1980 yılında 2,9 milyar dolar düzeyinde olan ihracat hacmi, 1989 yılında 11,6 milyar dolara ulaşmıştır. Fakat ihracat hacmindeki bu artışa ithalattaki artışın eşlik etmesiyle dış ticaret açıkları dönem süresince 3-4 milyar dolar seviyelerinde dalgalanmıştır. 1989 yılında uluslararası sermaye hareketleri üzerindeki kısıtların kaldırılmasıyla birlikte 1990'lar boyunca sermaye girişleri artmış, Türk Lirası değer kazanmaya başlamıştır. Ayrıca 1995 yılında imzalanan Gümrük Birliği Anlaşması ile ithalattaki serbestleştirme sürdürülmüştür. Bu dönemde ithalatın artış hızı ihracatın artış hızının üzerinde seyretmiştir. Hızla artan dış ticaret açıkları 1994 yılında krizin etkisiyle daralmış olsa da, kriz sonrasında tekrar yüksek artış trendine girmiştir. Bu trend 1997 Doğu Asya ve 1998 Rusya krizlerinin etkisiyle 1998 ve 1999 yıllarında bir miktar düşüşe geçmiştir.

Grafik 44 1980-1999 Dönemi Dış Ticaret Gelişimi (GSYH'ya Oran, Yüzde)

Kaynak: TÜİK, OECD.

Grafik 45 1980-1999 Dönemi Dış Ticaret Gelişimi (milyon dolar)

Kaynak: TÜİK.

Diğer yandan, 1994 yılına kadar GSYH'ya oran olarak yüzde 5-10 aralığında seyreden ihracat 1994 krizi ve sonrasında GSYH'ya oran olarak yüzde 10 seviyesine çıkmış ve 2000'li yıllara kadar bu seviyesini korumuştur. İthalatta ise AB ile imzalanan Gümrük Birliği anlaşmasıyla GSYH'ya oran olarak yüzde 15 seviyesini geçen ithalat bir daha bu seviyenin altına düşmemiştir.

Bu dönemde dış ticaretteki gelişim, ekonominin dışa açılmasıyla paralel olarak dış ticaret hacminin de ekonomi içerisindeki payı artmıştır. Dış ticaretteki artış ekonominin büyüme hızının üzerinde gerçekleşmiştir.

1. 2000 - 2015 Döneminde Dış Ticaretin Gelişimi

2000 yılında uygulanmaya konulan istikrar programının etkisiyle ekonomide olumlu beklentiler artmıştır. Böylece genişleyen talep ithalatta hızlı bir artışa yol açmış fakat ihracattaki artış buna eşlik edememiştir. İthalat talebinin etkisiyle hızla yükselen dış ticaret açığı bir önceki yıla oranla yüzde 89,8'lik ciddi bir artış göstermiştir. 2001'in Şubat ayında yaşanan krizle ekonomi hızla daralma sürecine girmiştir. İç talebin daralmasıyla ithalatta yüzde 24'lük bir düşüş meydana gelmiştir. Döviz kurunda 2000 yılında uygulanan nominal

çapa uygulaması terkedilmiş ve dalgalı kur rejimine geçilerek devalüasyona gidilmiştir. Döviz kurunun yükselmesinin olumlu katkısıyla ihracat yüzde 12,8 büyüme kaydetmiştir. 2001 yılında dış ticaret hacmi önceki yıla göre yüzde 11,6 oranında küçülmüştür.

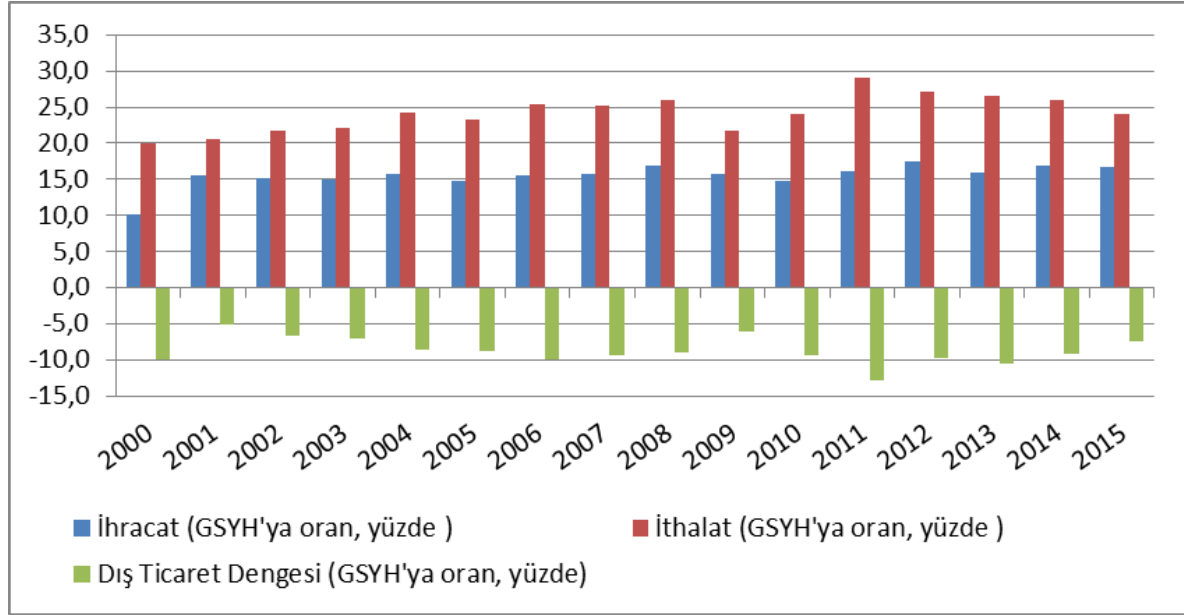
Tablo 66 2000-2016 Dönemi Dış Ticaret Dengesi (Yıllık, milyon dolar)

Yıl	İhracat (FOB)		İthalat (CIF)		Dış Ticaret Dengesi		Dış Ticaret Hacmi		İhracatın İthalata Karşılama Oranı (%)
	Milyon \$	Değişim (%)	Milyon \$	Değişim (%)	Milyon \$	Değişim (%)	Milyon \$	Değişim (%)	
2000	27,774.9	4.5	54,502.8	34.0	-26,727.9	89.8	82,277.7	22.3	51.0
2001	31,334.2	12.8	41,399.1	-24.0	-10,064.9	-62.3	72,733.3	-11.6	75.7
2002	36,059.1	15.1	51,553.8	24.5	-15,494.7	53.9	87,612.9	20.5	69.9
2003	47,252.8	31.0	69,339.7	34.5	-22,086.9	42.5	116,592.5	33.1	68.1
2004	63,167.2	33.7	97,539.8	40.7	-34,372.6	55.6	160,706.9	37.8	64.8
2005	73,476.4	16.3	116,774.2	19.7	-43,297.7	26.0	190,250.6	18.4	62.9
2006	85,534.7	16.4	139,576.2	19.5	-54,041.5	24.8	225,110.9	18.3	61.3
2007	107,271.7	25.4	170,062.7	21.8	-62,791.0	16.2	277,334.5	23.2	63.1
2008	132,027.2	23.1	201,963.6	18.8	-69,936.4	11.4	333,990.8	20.4	65.4
2009	102,142.6	-22.6	140,928.4	-30.2	-38,785.8	-44.5	243,071.0	-27.2	72.5
2010	113,883.2	11.5	185,544.3	31.7	-71,661.1	84.8	299,427.6	23.2	61.4
2011	134,906.9	18.5	240,841.7	29.8	-105,934.8	47.8	375,748.5	25.5	56.0
2012	152,461.7	13.0	236,545.1	-1.8	-84,083.4	-20.6	389,006.9	3.5	64.5
2013	151,802.6	-0.4	251,661.3	6.4	-99,858.6	18.8	403,463.9	3.7	60.3
2014	157,610.2	3.8	242,177.1	-3.8	-84,567.0	-15.3	399,787.3	-0.9	65.1
2015	143,838.9	-8.7	207,234.4	-14.4	-63,395.5	-25.0	351,073.2	-12.1	69.4

Kaynak: TÜİK

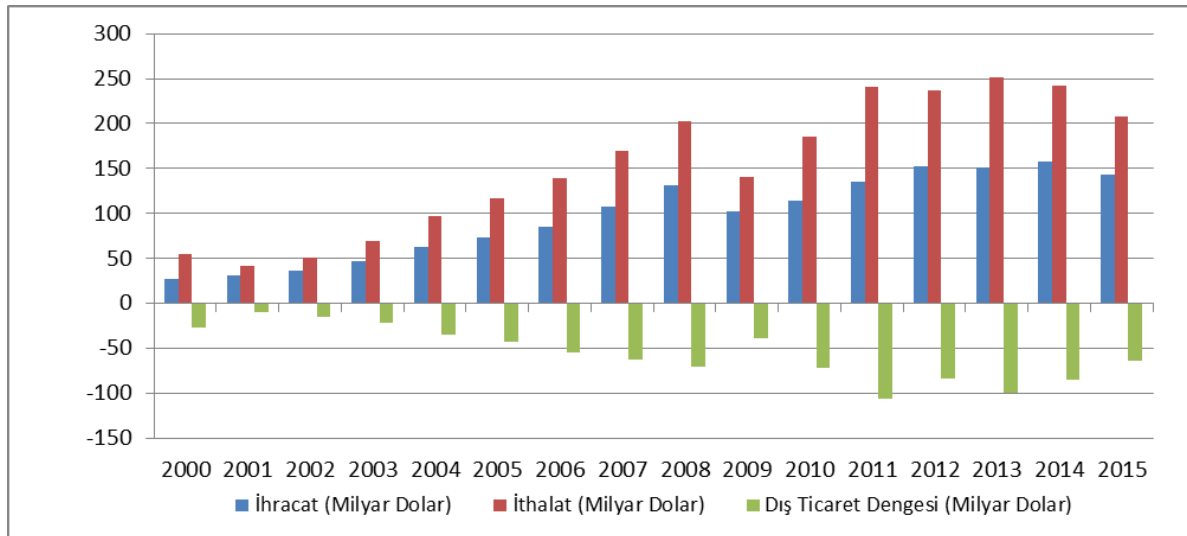
2002 yılından itibaren 2008 yılı son çeyreğine kadar dalgalanmalar göstermekle beraber kesintisiz biçimde sürdürülen ekonomik büyümenin etkisiyle dış ticaret hacmi sürekli büyüme göstermiştir. Ayrıca TL'nin değer kazanımı ve faiz hadlerinde meydana gelen düşüşle desteklenen tüketim talebi canlılığı dış ticaret hacminin gelişiminde etkili olan diğer unsurlarıdır. 2009 yılında küresel finans krizinin etkilerinin Türkiye'ye ulaşmasıyla dış ticaret hacmi yüzde 27,2 oranında daralmıştır. 2010 yılından itibaren dış ticaret hacmi yeniden artış trendine girmiş fakat 2012 ve 2013 yıllarında ekonomideki büyüme sürecinin yavaşlaması nedeniyle bu yıllarda sınırlı kalmıştır. 2014 yılında ise ithalat hacmindeki daralmanın etkisiyle dış ticaret hacmi bir önceki yıla göre küçük bir miktar olsa da azalış göstermiştir. 2015 yılında alınan önlemlerin yanında uluslararası piyasalarda emtia fiyatlarının önemli ölçüde düşmesinin de etkisiyle özellikle ithalatta önemli oranda bir düşüş gerçekleşmiştir. Ancak ihracatın ithalata bağlı yapısı da bundan etkilenerek ihracat tutarı da 2012 yılından önceki tutarlarına inmiştir. 2016 yılında zayıf yurtiçi ve yurtdışı talep ve ham petrol fiyatlarındaki düşük seviye dış ticaret hacminin düşmesine ve dış ticaret dengesinde yüzde 11,7 seviyesinde bir iyileşmeye katkı sağlamıştır.

Grafik 46 2000-2015 Dönemi Dış Ticaretin Gelişimi (GSYH'ya Oran, Yüzde)

Kaynak:TÜİK

Grafik 47 2000-2015 Dönemi Dış Ticaretin Gelişimi (milyar dolar)

Kaynak: TÜİK

2000 yılında GSYH'ya oran olarak yüzde 10 seviyesinde gerçekleşen ihracat 2001 yılında GSYH'ya oran olarak yüzde 15 seviyesine çıkmış ve zaman içerisinde küçük boyutlu dalgalanmalar olmakla beraber bu seviyesini korumuştur. Diğer taraftan, 2000 öncesi dönemde yüzde 15'ler civarında dalgalanan ithalat 2000 yılında uygulanan programın etkisiyle anılan yılda ani bir artışla yüzde 20'ye yükselmiştir. 2004 yılına kadar tedrici bir artışla yüzde 25'lere yaklaşan ithalat ilerleyen dönemde de 2009 yılı hariç GSYH'ya oran olarak yüzde 25 seviyesinde dalgalanmıştır. Özellikle 2011 yılında yüzde 30'a yaklaşan ithalat alınan ithalatı düşürücü önlemlerle GSYH'ya oran olarak gerilemeye başlamıştır.

2002 yılında miktar olarak yüzde 15,1 oranında artış gösteren ihracat 2009 yılına kadar bu artış eğilimini sürdürmüştür. Özellikle 2003 ile 2004 yıllarında gerçekleşen yüzde 31 ve yüzde 33,7'lik artışlar dikkat çekici düzeydedir. Diğer taraftan 2001 krizi sonrasında ekonomik büyüme sürecine girilmesi ve bunun özel sektör yatırımlarında belirgin bir canlanma yaratması, ithalatın dönem boyunca artış trendi göstermesinde etkili olmuştur. Ayrıca Türk Lirasının değer kazanımının ithal maliyetlerini görece olarak düşürmesi, yerli üretim sürecinde ithal girdiye olan talebin daha da artmasına yol açmıştır. Tüm bu etkenlerin yanı sıra 2003 ve 2004 yıllarında hızlı bir artış gösteren ihracatın hammadde ve yarı mamul ithalat ihtiyacını arttırması, bu yıllarda ithalatın yüzde 34,5 ve yüzde 40,7 gibi çok yüksek oranlarda artmasına katkıda bulunmuştur.

2002-2008 periyodunda son iki yıl dışında ithalatın artış hızı ihracatın artış hızından daima yüksek olmuştur. Bu durum dış ticaret açığının bu yıllar boyunca sürekli artış göstermesine neden olmuştur. Ayrıca ihracatın ithalatı karşılama oranı da son iki yıl dışında dönem boyunca düşüş göstermiştir. 2001 krizinde ithalatın yüzde 24 daralması ve ihracatın yüzde 12,8 artması ile yüzde 75,7 seviyesine çıkan ihracatın ithalatı karşılama oranı giderek düşerek 2006 yılında yüzde 61,3'e gerilemiş, 2008 yılında ise ihracat artış hızının ithalata göre daha yüksek düzeyde olmasının etkisiyle bir miktar düzelererek yüzde 65,4'e çıkmıştır.

2009 yılında küresel finansal krizin etkisiyle ihracat ve ithalat hacimleri hızla daralmıştır. İhracat bir önceki yıla göre yüzde 22,6 oranında azalarak 102,1 milyar dolara, ithalat ise bir önceki yıla göre yüzde 30,2 oranında azalarak 140,9 milyar dolara gerilemiştir. Dış ticaret açığı, ithalatta meydana gelen daralmanın daha keskin olması nedeniyle bir önceki döneme göre yüzde 44,5 oranında azalarak 38,8 milyar dolara düşmüştür. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise dış ticaret açığındaki bu düzelme ile yüzde 72,5'e çıkmıştır.

2010 ve 2011 yıllarında ekonomik büyümedeki artışlarla birlikte dış ticaret hacminde tekrar hızlı bir genişleme yaşanmıştır. Bu yıllarda ithalat artışı sırasıyla yüzde 31,7 ve yüzde 29,8'lik değerlere ulaşmıştır. İthalat hacmindeki artışın nedenleri arasında; hızlı ekonomik büyümenin hane halkı gelirlerini artırarak tüketim talebini canlandırmasını, artan yatırım faaliyetlerinin yatırım malları ithalatını yükseltmesini ve Türk Lirasının aşırı değerli oluşunun ithal girdilere olan talebi arttırmasını sayabiliriz. Küresel finansal krizin etkilerinin özellikle Avrupa Birliği'nde hala hissedilmesi ve Türk Lirası'nın aşırı değerli konumunu sürdürüyor olması ihracat faaliyetini olumsuz biçimde etkilemiştir. 2010 yılında yüzde 11,5 artış gösteren ihracat hacmi, 2011 yılında ise yüzde 18,5 büyümüştür. Bu iki yılda dış ticaret açığı hızla yükselirken özellikle 2011 yılında 105,9 milyar dolar ile rekor bir seviyeye çıkmıştır. Aynı yıl ihracatın ithalatı karşılama oranı ise yüzde 56'ya gerilemiştir.

Aşırı ısınan ekonomiyi soğutmak amacıyla başta kredi hacmi genişleme hızının azaltılması olmak üzere bir takım önlemlerin alınmasıyla 2012 yılında ekonomik büyüme yavaşlama sürecine girmiş, bu şekilde tüketim ve yatırım talebi daralmıştır. İthalat hacmi bir önceki yıla göre yüzde 1,8 oranında azalışla 236,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiş ve böylece ithalat hacminde son yıllardaki hızlı büyümenin önüne geçilmiştir. Buna karşılık 2012 yılında ihracat yüzde 13 oranında bir artışla 152,5 milyar dolara yükselmiştir. Bilhassa parasal olmayan altın ihracatında önceki yıllara nazaran ciddi bir artış kaydedilmiş, bu da 2012 yılı ihracat artışına olumlu bir katkıda bulunmuştur. İthalatın azalışı ve ihracatın artışıyla dış ticaret açığı yüzde 20,6 daralırken, ihracatın ithalatı karşılama oranı ise yüzde 64,5'e çıkmıştır.

2013 yılında ekonomik büyümenin bir önceki yıla göre canlanması, ithalatın yüzde 6,4 oranında artmasını sağlamıştır. Böylece ithalat hacmi 2013 yılında 251,7 milyar dolara yükselmiştir. Parasal olmayan altın ithalatındaki hızlı artış, genişleyen ithalat hacmine katkıda bulunmuştur. İhracat ise küçük bir azalışla hemen hemen bir önceki yıldaki düzeyini

korumuştur. 2012 yılına kıyasla parasal olmayan altın ihracatında yüksek oranlı bir düşüş meydana gelmiş ve bu durum 2013 yılı ihracatını olumsuz etkilemiştir. İthalattaki artışa karşılık ihracatta düşüş yaşanması dış ticaret açığının yüzde 18,8 artmasına neden olmuş ve ihracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 60,3'e gerilemiştir.

2014 yılında yurtiçi talebin zayıflaması ve yılın ikinci yarısında petrol fiyatlarının hızlı düşüşünün etkileriyle ithalat hacmi düşmüştür. İthalat bir önceki yıla göre yüzde 3,8 azalarak 242,2 milyar dolara gerilemiştir. Rusya ve Irak gibi önemli ihraç pazarlarımıza yönelik ihracat hacmindeki düşüş, AB ve ABD gibi ihraç pazarlarımıza yönelik ihracat hacmi artışıyla telafi edilmiştir. Böylece 2014 yılında ihracat hacmi yüzde 3,8 artarak, 157,6 milyar dolar olmuştur. İhracatın artması ve ithalatın azalmasıyla dış ticaret açığı yüzde 15,3 daralarak, 84, 6 milyar dolara gerilemiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise 65,1'e yükselmiştir.

2015 yılında yurtiçi talebin zayıflaması petrol fiyatlarının hızlı düşüşünün etkileriyle ithalat hacmi düşmüştür. İthalat bir önceki yıla göre yüzde 3,8 azalarak 242,2 milyar dolara gerilemiştir. Rusya ve Irak gibi önemli ihraç pazarlarımıza yönelik ihracat hacmindeki düşüş, AB ve ABD gibi ihraç pazarlarımıza yönelik ihracat hacmi artışıyla telafi edilmiştir. Böylece 2015 yılında ihracat hacmi yüzde 3,8 artarak, 157,6 milyar dolar olmuştur. İhracatın artması ve ithalatın azalmasıyla dış ticaret açığı yüzde 15,3 daralarak, 84, 6 milyar dolara gerilemiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise 65,1'e yükselmiştir.

2016 yılında Temmuz ayında yaşanan olumsuzlukların yanında küresel piyasalardaki belirsizlik ve ticaret ortağı ülkelerdeki talebin durgunluğu ihracatta; yurtiçi talepteki yavaşlama ve petrol fiyatlarının düşük seyretmesiyle ithalatta kısmi bir gerilemeye yol açmıştır. Rusya ve Irak gibi önemli ihraç pazarlara yönelik ihracat hacmindeki düşüş, AB ve ABD gibi ihraç pazarlarına yönelik ihracat hacmi artışıyla kısmen telafi edilmiş ancak Rusya'yla yaşanan siyasi krizin ekonomiye yansımalarının etkisi nedeniyle bu ülkeye ihracatta yüzde 50'ler seviyesinde bir düşüş kaydedilmiştir. Böylece, 2016 yılında ihracat yüzde 0,9, ithalat ise yüzde 4,2 daralmıştır. Bu çerçevede, ithalattaki daralmaya ihracattaki yüzde 0,9 seviyesinde sınırlı bir düşüş eşlik etmiş ve dış ticaret dengesinde 11,7'lik bir düşüş kaydedilmiştir. Buna göre, ihracat 142,6 milyar dolar, ithalat ise 198,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Böylece, dış ticaret dengesi 56 milyar dolar olarak gerçekleşmiş ve ihracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 71,8 seviyesine yükselmiştir.

Öncelikle, 2010-2015 döneminde dış ticaretin gelişimi ticaret konusu malların iktisadi niteliğine, üretici sektörler, ticaret yapılan ülke gruplarına ve ana ticaret ortağı olunan ülkelerle yapılan ticarete göre değerlendirilecek daha sonra dış ticaret alanında 2016 yılında kaydedilen gelişmeler analiz edilecektir.

Tablo 67 2010-2015 Dönemi Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına Göre İhracat (milyon dolar)

	2010			2011			2012			2013			2014			2015		
	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %
Yatırım (Sermaye) Malları	11.771	10,3	5,9	14.192	10,5	20,6	13.734	9,0	-3,2	15.592	10,3	13,5	16.107	10,2	3,3	15.391	10,7	-4,4
Hammadde (Aramalar)	56.381	49,5	13,4	67.942	50,4	20,5	82.656	54,2	21,7	74.817	49,3	-9,5	75.171	47,7	0,5	68.432	47,6	-9,0
Tüketim malları	45.321	39,8	11,3	52.219	38,7	15,2	55.556	36,4	6,4	60.732	40,0	9,3	65.088	41,3	7,2	59.145	41,1	-9,1
Diğerleri	411	0,4	-26,4	555	0,4	35,0	516	0,3	-7,0	661	0,4	28,0	1.243	0,8	88,2	868,5	0,6	-30,2
Toplam	113.883	100,0	11,5	134.907	100,0	18,5	152.462	100,0	13,0	151.803	100,0	-0,4	157.610	100,0	3,8	143.837	100,0	-8,7

Kaynak: TÜİK

Geniş ekonomik grupların sınıflamasına göre ihracatta en yüksek paya sahip hammadde ihracatı, 2009 yılında küresel finansal krizin etkisiyle bir önceki yıla göre yüzde 26,6 oranında azalarak 49,7 milyar dolar gerçekleşmiştir. 2010-2012 periyodunda hammadde ihracatı kesintisiz bir artış trendine girmiş ve 2012 yılında 82,7 milyar dolar değerle geniş ekonomik gruplar ihracatı içerisinde yüzde 54,2'lik bir paya ulaşmıştır. 2013 yılında toplam ihracatta görülen daralma hammadde ihracatındaki yüzde 9,5 azalma kaynaklı olmuştur. 2014 yılında ise yaklaşık aynı seviyesini koruyarak 75,2 milyar TL olan hammadde ihracatının toplam ihracat içerisindeki payı yüzde 47,7'ye gerilemiştir.

Tablo 68 2010-2015 Dönemi Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına Göre İthalat (milyon dolar)

	2010			2011			2012			2013			2014			2015		
	Değer *	Pay %	Değişim %	Değer *	Pay %	Değişim %	Değer *	Pay %	Değişim %	Değer *	Pay %	Değişim %	Değer *	Pay %	Değişim %	Değer *	Pay %	Değişim %
Yatırım (Sermaye) malları	28.818	15,5	34,3	37.271	15,5	29,3	33.925	14,3	-9,0	36.771	14,6	8,4	35.996	14,9	-2,1	34.905	16,8	-3,0
Hammadde (Aramaları)	131.445	70,8	32,1	173.140	71,9	31,7	174.930	74,0	1,0	183.811	73,0	5,1	176.722	73,0	-3,9	143.317	69,2	-18,9
Tüketim malları	24.735	13,3	28,2	29.692	12,3	20,0	26.699	11,3	-10,1	30.416	12,1	13,9	29.006	12,0	-4,6	28.587	13,8	-1,4
Diğerleri	546	0,3	-18,1	739	0,3	35,3	990	0,4	34,1	663	0,3	-33,1	453	0,2	-31,6	426	0,2	-6,1
Toplam	185.544	100,0	31,7	240.842	100,0	29,8	236.545	100,0	-1,8	251.661	100,0	6,4	242.177	100,0	-3,8	207.234	100,0	-14,4

Kaynak: TÜİK. * milyon dolar.

Geniş ekonomik grupların sınıflamasına göre ithalatta en yüksek paya sahip olan hammadde ithalatı, 2009 yılında küresel finansal krizin yarattığı iç talep daralmasının etkisiyle yüzde 34,5 küçülmüştür. Yatırım ve tüketim malları ithalatları da paralel bir seyirle sırasıyla yüzde 23,5 ve yüzde 10,4 oranlarında daralmıştır. 2010 ve 2011 yıllarında sağlanan yüksek büyüme oranları ile üç grupta da ithalat artışı gerçekleşmiştir. 2012 yılında tüketim ve yatırım talebinde görülen yavaşlama yatırım malları ithalatının bir önceki yıla göre yüzde 9 oranında, tüketim malları ithalatının ise yüzde 10,1 oranında azalmasına yol açmıştır. Hammadde ithalat artışı ise yüzde 1'lik oran ile sınırlı kalmıştır. 2013 yılında iç talebin bir önceki yıla göre canlanması ile yatırım malları ithalatında yüzde 8,4, hammadde ithalatında yüzde 5,1 ve tüketim malları ithalatında ise yüzde 13,9 oranlarında artışlar gerçekleşmiştir. 2014 yılında toplam ithalattaki azalmanın en önemli kaynağı hammadde ithalatı olmuştur. Hammadde ithalatının toplam ithalat içerisindeki payı ise bir önceki yıldaki yüzde 73'lük oranını korumuştur. 2015 yılında ise temelde emtia fiyatlarındaki düşüş sebebiyle aramaları ithalatı yüzde 18,9 oranında gerilemiş ve toplam ithalat içerisindeki payı yüzde 59,2'ye gerilemiştir.

Tablo 69 2010-2015 Dönemi Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına Göre İhracat (milyon dolar)

	2010			2011			2012			2013			2014			2015		
	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %
Tarım ve ormancılık	4,935	4,3	13,5	5,167	3,8	4,7	5,189	3,4	0,4	5,653	3,7	9,0	6,030	3,8	6,7	5,757	4,0	-4,5
Madencilik ve taşocaklığı	2,687	2,4	59,7	2,805	2,1	4,4	3,161	2,1	12,7	3,879	2,6	22,7	3,406	2,2	-12,2	2,799	1,9	-17,8
İmalat sanayi	105,467	92,6	10,5	125,963	93,4	19,4	143,194	93,9	13,7	141,358	93,1	-1,3	147,059	93,3	4,0	134,390	93,4	-8,6
Diğer	795	0,7	19,9	972	0,7	22,3	918	0,6	-5,6	912	0,6	-0,7	1,115	0,7	22,3	1,967	1,4	76,4
Toplam	113,883	100,0	11,5	134,907	100,0	18,5	152,462	100,0	13,0	151,803	100,0	-0,4	157,610	100,0	3,8	143,839	100,0	-8,7

Kaynak: TÜİK

İhracatın ekonomik faaliyetlere göre dağılımı içinde imalat sanayi yüzde 90'nın üzerinde bir oranla en yüksek paya sahip sektördür. 2009 yılında küresel finansal krizin etkisiyle en yüksek daralma yüzde 23,7 ile imalat sanayi ihracatında görülürken, tarım sektörü ihracatı yüzde 10,5 artış göstermiştir. Ekonomik büyümenin hızlandığı 2010 ve 2011 yıllarında tarım,

madencilik ve imalat sanayi sektörlerinde ihracat hacmi artış trendine girmiştir. 2010 yılında en yüksek ihracat artışı yüzde 59,7 ile madencilik sektöründe görülmüştür. 2011 yılında ise imalat sanayi sektöründeki ihracat artışı yüzde 19,4'e ulaşmıştır.

2012 yılında önceki iki yılda olduğu gibi tarım, madencilik ve imalat sanayi sektörlerinde ihracat artışı sürdürülmüştür. En yüksek artış imalat sanayi ihracatında gerçekleşmiştir. Bir önceki yıla göre yüzde 13,7 oranında artış gösteren imalat sanayi ihracatı, 143,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Madencilik ve taşocakçılığı sektörü ihracatı ise yüzde 12,7 oranında artış göstererek 3,2 milyar dolara yükselmiştir. 2013 yılında toplam ihracatın yüzde 93,1'ini oluşturan imalat sanayi ihracatı yüzde 1,3 oranında azalırken, yıllık toplam ihracatın da yüzde 0,4 oranında daralmasına katkıda bulunmuştur. Tarım ve madencilik sektörlerindeki ihracat artışları ise sırasıyla yüzde 9 ve yüzde 22,7 olmuştur. 2014 yılında bir önceki yıla göre tarım ve ormancılık ihracatı yüzde 6,7, imalat sanayi ihracatı yüzde 4 oranlarında artmıştır. Madencilik ve taşocakçılığı sektörü ihracatı ise yüzde 12,2 oranında azalmıştır.

2015 yılında ise bir önceki yıla göre tarım ve ormancılık ihracatı yüzde 4,5, imalat sanayii ihracatı yüzde 8,6, madencilik ve taşocakçılığı sektörü ihracatı ise yüzde 17,8 oranında azalmıştır.

Tablo 70 2010-2015 Dönemi Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına Göre İthalat (milyon dolar)

	2010			2011			2012			2013			2014			2015		
	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %
Tarım ve ormancılık	6,457	3.5	40.6	8,895	3.7	37.8	7,447	3.1	-16.3	7,718	3.1	3.6	8,589	3.5	11.3	7,177	3.5	-16.4
Madencilik ve taşocakçılığı	25,933	14.0	25.7	37,331	15.5	44.0	42,247	17.9	13.2	38,205	15.2	-9.6	37,126	15.3	-2.8	27,609	13.3	-25.6
İmalat sanayi	145,367	78.3	30.9	183,930	76.4	26.5	176,235	74.5	-4.2	196,823	78.2	11.7	187,742	77.5	-4.6	166,821	80.5	-11.1
Toptan ve perakende ticaret	7,704	4.2	67.2	10,496	4.4	36.2	10,258	4.3	-2.3	8,468	3.4	-17.4	8,154	3.4	-3.7	5,176	2.5	-36.5
Diğer	84	0.0	18.0	189	0.1	123.9	359	0.2	90.2	447	0.2	24.6	566	0.2	26.8	36	0.0	-93.7
Toplam	185,544	100.0	31.7	240,842	100.0	29.8	236,545	100.0	-1.8	251,661	100.0	6.4	242,177	100.0	-3.8	207,234	100.0	-14.4

Kaynak: TÜİK

2010-2015 yılları arasında ithalatın sektörel dağılımına bakıldığında, imalat sanayinin en yüksek paya sahip olduğu görülmektedir. 2009 yılında küresel finansal krizin ardından toparlanma sürecine girildiği 2010 ve 2011 yıllarında iç talepteki genişleme ile tüm sektörlerin ithalatında ciddi artışlar gerçekleşmiştir. 2012 yılında toplam ithalattaki düşüş eğilimi sektörel dağılımda da rahatlıkla gözlemlenebilir. En yüksek daralma yüzde 16,3 ile tarım ve ormancılık sektöründe görülürken, madencilik ve taşocakçılığı yüzde 13,2'lik bir artış göstermiştir. 2013 yılında imalat sanayi ve tarım sektörleri ithalatı sırasıyla yüzde 11,7 ile yüzde 3,6 artarken, madencilik ithalatı yüzde 9,6 oranında azalmıştır. En yüksek düşüş ise yüzde 17,4 ile toptan ve perakende ticarete gerçekleşmiştir. 2014 yılında bir önceki yıla göre ithalattaki azalma genel olarak sektörlerle yansımıştır. En yüksek düşüş yüzde 4,6 ile imalat sanayi ithalatında gerçekleşmiştir. Tarım ve ormancılık sektörü ithalatı ise yüzde 11,3 oranında artmıştır. 2015 yılında da bir önceki yıla göre ithalat gerilemiş ve bu azalma genel olarak sektörlerle yansımıştır. Tarım ürünlerinde yüzde 16,4 oranında bir düşüş yaşanırken, madencilikte bu düşüş yüzde 25,6 olarak gerçekleşmiştir. Her ne kadar diğer sektörlerde daha az düşüş görülse de toplam ithalat içerisindeki payı yüzde 80 seviyesinde olan imalat sanayiinde de yüzde 11,1 seviyesinde bir gerileme yaşanmıştır.

Tablo 71 2010-2015 Dönemi Ülke Gruplarına Göre İhracat (milyon dolar)

	2010			2011			2012			2013			2014			2015		
	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %
Avrupa Birliği (AB 28)	52.934	46,5	12,1	62.589	46,4	18,2	59.398	39,0	-5,1	63.040	41,5	6,1	68.514	43,5	8,7	63.998	44,5	-6,6
Türkiye Serbest Bölgeleri	2.084	1,8	6,5	2.545	1,9	22,1	2.295	1,5	-9,8	2.413	1,6	5,1	2.270	1,4	-5,9	1.907	1,3	-16,0
Diğer ülkeler	58.865	51,7	11,2	69.773	51,7	18,5	90.768	59,5	30,1	86.350	56,9	-4,9	86.826	55,1	0,6	77.934	54,2	-10,2
Diğer Avrupa (AB Hariç)	11.124	9,8	0,2	12.735	9,4	14,5	14.167	9,3	11,2	14.214	9,4	0,3	15.184	9,6	6,8	14.141	9,8	-6,9
Kuzey Afrika	7.025	6,2	-5,3	6.701	5,0	-4,6	9.444	6,2	40,9	10.042	6,6	6,3	9.758	6,2	-2,8	8.527	5,9	-12,6
Diğer Afrika	2.258	2,0	-17,6	3.633	2,7	60,9	3.913	2,6	7,7	4.104	2,7	4,9	3.996	2,5	-2,6	3.922	2,7	-1,9
Kuzey Amerika	4.242	3,7	18,5	5.459	4,0	28,7	6.663	4,4	22,0	6.580	4,3	-1,2	7.292	4,6	10,8	7.067	4,9	-3,1
Orta Amerika ve Karayipli	598	0,5	-3,8	626	0,5	4,7	770	0,5	22,9	1.004	0,7	30,5	938	0,6	-6,6	849	0,6	-9,5
Güney Amerika	1.237	1,1	82,6	1.840	1,4	48,7	2.191	1,4	19,1	2.127	1,4	-2,9	1.852	1,2	-12,9	1.310	0,9	-29,3
Yakın ve Orta Doğu	23.295	20,5	21,4	27.935	20,7	19,9	42.451	27,8	52,0	35.575	23,4	-16,2	35.384	22,5	-0,5	31.086	21,6	-12,1
Diğer Asya	8.581	7,5	28,0	10.199	7,6	18,9	10.575	6,9	3,7	12.017	7,9	13,6	11.591	7,4	-3,5	10.307	7,2	-11,1
Avustralya ve Yeni Zelanz	403	0,4	11,3	481	0,4	19,4	490	0,3	2,0	538	0,4	9,8	600	0,4	11,4	619	0,4	3,2
Diğer Ülke ve Bölgeler	102	0,1	-81,9	164	0,1	61,1	105	0,1	-35,7	149	0,1	41,7	231	0,1	54,5	106	0,1	-54,1
Toplam	113.883	100,0	11,5	134.907	100,0	18,5	152.462	100,0	13,0	151.803	100,0	-0,4	157.610	100,0	3,8	143.839	100,0	-8,7

Kaynak: TÜİK

Ülke gruplarına göre en fazla ihracat Avrupa Birliği'ne yapılmaktadır. 2009 yılında bir önceki yıla göre yüzde 25,9 azalış gösteren AB'ye yapılan ihracat, 47,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Toplam ihracat içindeki payı ise yüzde 46,2 olmuştur. Bu bölgeye yapılan ihracat 2010-2014 dönemi boyunca 2012'deki yüzde 5,1'lik azalış dışında sürekli artmıştır. Fakat bölge ülkelerindeki durgunluk sebebiyle toplam ihracat içindeki payı 2012 yılında yüzde 39 seviyesine kadar düşmüş, daha sonra yükselişe geçerek 2014 yılında yüzde 43,5'e ulaşmıştır. 2015 yılında ise her ne kadar AB ülkelerine yapılan ihracat gerilemiş olsa da ihracatta görülen genel düşüşten daha az oranında gerilediğinden AB ülkelerine yapılan ihracatın payı yüzde 44,5 seviyesine yükselmiştir. 2009-2012 yılları arasında Yakın ve Orta Doğu ülkelerinin toplam ihracat içindeki payı sürekli artarak 2012 yılında yüzde 27,8'e yükselmiştir. 2009 yılında Yakın ve Orta Doğu'ya yapılan ihracat 19,2 milyar dolar düzeyinde iken 2012 yılında 42,5 milyar dolar seviyesine çıkmıştır. Yakın ve Orta Doğu'ya yapılan ihracat 2013-2015 döneminde sürekli olarak azalmış ve toplam ihracat içerisindeki payı 2015 yılında yüzde 21,6 seviyesine gerilemiştir.

Tablo 72 2010- 2015 Dönemi Ülke Gruplarına Göre İthalat (milyon dolar)

	2010			2011			2012			2013			2014			2015		
	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %	Değer	Pay %	Değişim %
Avrupa Birliği (AB 28)	72.391	39,0	27,9	91.439	38,0	26,3	87.657	37,1	-4,1	92.458	36,7	5,5	88.784	36,7	-4,0	78.681	38,0	-11,4
Türkiye Serbest Bölgeleri	878	0,5	-9,0	1.038	0,4	18,2	1.046	0,4	0,7	1.268	0,5	21,2	1.261	0,5	-0,6	1.227	0,6	-2,7
Diğer ülkeler	112.275	60,5	34,7	148.364	61,6	32,1	147.842	62,5	-0,4	157.935	62,8	6,8	152.133	62,8	-3,7	127.326	61,4	-16,3
Diğer Avrupa (AB Hariç)	30.101	16,2	16,8	35.668	14,8	18,5	37.206	15,7	4,3	41.319	16,4	11,1	36.367	15,0	-12,0	28.112	13,6	-22,7
Kuzey Afrika	3.098	1,7	38,5	3.342	1,4	7,9	3.308	1,4	-1,0	3.508	1,4	6,0	3.436	1,4	-2,1	3.007	1,5	-12,5
Diğer Afrika	1.726	0,9	1,5	3.425	1,4	98,4	2.613	1,1	-23,7	2.523	1,0	-3,5	2.502	1,0	-0,8	2.092	1,0	-16,4
Kuzey Amerika	13.234	7,1	39,1	17.346	7,2	31,1	15.084	6,4	-13,0	13.953	5,5	-7,5	13.835	5,7	-0,8	12.071	5,8	-12,8
Orta Amerika ve Karayipli	623	0,3	30,9	903	0,4	45,1	1.069	0,5	18,3	1.362	0,5	27,4	1.124	0,5	-17,5	1.040	0,5	-7,5
Güney Amerika	2.942	1,6	28,7	4.500	1,9	53,0	4.080	1,7	-9,4	3.666	1,5	-10,1	3.935	1,6	7,3	3.661	1,8	-7,0
Yakın ve Orta Doğu	13.011	7,0	82,4	20.439	8,5	57,1	21.410	9,1	4,7	22.214	8,8	3,8	20.480	8,5	-7,8	13.575	6,6	-33,7
Diğer Asya	40.343	21,7	40,3	53.144	22,1	31,7	49.602	21,0	-6,7	54.648	21,7	10,2	56.162	23,2	2,8	53.339	25,7	-5,0
Avustralya ve Yeni Zelanz	493	0,3	-23,9	807	0,3	63,7	861	0,4	6,7	1.318	0,5	53,1	638	0,3	-51,6	609	0,3	-4,6
Diğer Ülke ve Bölgeler	6.703	3,6	39,0	8.789	3,6	31,1	12.608	5,3	43,4	13.424	5,3	6,5	13.653	5,6	1,7	9.821	4,7	-28,1
Toplam	185.544	100,0	31,7	240.842	100,0	29,8	236.545	100,0	-1,8	251.661	100,0	6,4	242.177	100,0	-3,8	207.234	100,0	-14,4

Kaynak: TÜİK

2009 yılında Avrupa Birliği'nin toplam ithalat içindeki payı yüzde 40,2 iken bu oran 2014 yılında yüzde 36,7'ye gerilemiştir. Yakın ve Orta Doğu ülkelerinden yapılan ithalatın toplam ithalat içindeki payı ise 2009 yılında yüzde 5,1 iken 2014 yılında yüzde 8,5'e yükselmiştir. 2009 yılında küresel finansal krizin etkilerinin Türkiye'de net olarak hissedilmesi ile Avrupa Birliği ülkelerinden yapılan ithalat bir önceki yıla göre yüzde 24 oranında azalmıştır. 2010 ve 2011 yıllarında ise iç talepteki genişleme ile sırasıyla yüzde 27,9 ve yüzde 26,3 oranlarında artmıştır. 2012 yılında toplam ithalattaki daralmaya paralel olarak yüzde 4,1 oranında azalarak, 87,7 milyar dolara gerilemiştir. 2013 yılında iç talebin bir önceki yıla göre canlanmasıyla Avrupa Birliği ülkelerinden yapılan ithalat yüzde 5,5 oranında artarak 92,5 milyar dolara ulaşmış, 2014 yılında ise yüzde 4 oranında azalarak 88,8 milyar dolara düşmüştür. Yakın ve Orta Doğu ülkelerinden yapılan ithalat 2009 yılında yüzde 45,7 oranında azalırken, takip eden dört yıl boyunca artış eğilimi sergilemiş ve 2013 yılında 22,2 milyar

dolara yükselmiştir. 2014 yılında ise yüzde 7,8 azalarak 20,5 milyar dolara gerilemiştir. 2015 yılında ise enerji başta olmak üzere emtia fiyatlarında gerileme, yurtiçi talepteki daralma gibi etkenlerle Yakın ve Ortadoğu ilkeleriyle AB üyesi ülkeler hariç diğer Avrupa ülkelerinden yapılan ithalat önemli ölçüde gerilemiştir. Yine en önemli ticari ortağımız olan AB ülkelerinden yapılan ithalatta da yüzde 11 oranında gerileme kaydedilmiştir.

Ülkelere göre Türkiye'nin en büyük ihracat ortağı Almanya'nın 2011 yılında toplam ihracat içindeki payı yüzde 10,3'e yükselirken, 2012'de yüzde 8,6'ya düşmüş ve 2014 yılında yeniden artışa geçerek yüzde 9,6'ya ulaşmıştır. Almanya'ya yapılan ihracat 2009 yılında küresel kriz ortamında yüzde 24,4 oranında daralmış ve 9,8 milyar dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. 2010 ve 2011 yıllarında sırasıyla yüzde 17,2 ve yüzde 21,5 oranlarında artış göstermiştir. 2012 yılında yüzde 5,9 oranında daralarak 13,1 milyar dolar seviyesinde gerçekleşirken, 2013 yılında yüzde 4,4'lük bir artışla 13,7 milyar dolara yükselmiştir. 2014 yılında ise yüzde 10,5 oranında artarak 15,1 milyar dolar gerçekleşmiştir. 2015 yılında ise Almanya'dan yapılan ithalat yüzde 11,4 oranında daralarak 13,4 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiştir.

Tablo 73 2009-2015 Dönemi Ülkelere Göre İhracat (milyon dolar)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Almanya	9,793	11,479	13,951	13,124	13,703	15,147	13,417
İngiltere	5,938	7,236	8,151	8,694	8,785	9,903	10,556
Irak	5,123	6,036	8,310	10,822	11,949	10,888	8,550
İtalya	5,889	6,505	7,851	6,373	6,718	7,141	6,887
ABD	3,241	3,763	4,584	5,604	5,640	6,342	6,396
Fransa	6,211	6,054	6,806	6,199	6,377	6,464	5,845
İsviçre	3,935	2,057	1,484	2,125	1,015	3,208	5,675
İspanya	2,818	3,536	3,918	3,717	4,334	4,750	4,742
BAE	2,897	3,333	3,707	8,175	4,966	4,656	4,681
İran	2,025	3,044	3,590	9,922	4,193	3,886	3,664
Rusya Federasyonu	3,190	4,628	5,993	6,681	6,964	5,943	3,588
Suudi Arabistan	1,768	2,218	2,763	3,677	3,191	3,047	3,473
Hollanda	2,127	2,461	3,243	3,244	3,538	3,459	3,155
Mısır	2,599	2,251	2,759	3,679	3,200	3,298	3,125
Romanya	2,202	2,599	2,879	2,495	2,616	3,008	2,816
İsrail	1,522	2,080	2,391	2,330	2,650	2,951	2,698
Belçika	1,796	1,960	2,451	2,360	2,574	2,939	2,558
Çin	1,600	2,269	2,466	2,833	3,601	2,861	2,415
Polonya	1,322	1,504	1,758	1,854	2,059	2,402	2,329
Azerbaycan	1,400	1,550	2,064	2,585	2,960	2,875	1,899
Diğerleri	34,745	37,317	43,787	45,971	50,770	52,444	45,370
Toplam	102,143	113,883	134,907	152,462	151,803	157,610	143,839

Kaynak: TÜİK

Tablo 74 2010-2015 Döneminde İhracatın Ana Ticaret Ortağı Ülkelere Göre Dağılımı ve Değişimi (yüzde)

Ülke	Toplam İçindeki Payı (Yüzde)						Yıllık Değişim (Yüzde)					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Almanya	10,3	8,6	9,0	9,6	9,3	11,2	17,2	21,5	-5,9	4,4	10,5	-11,4
İngiltere	6,0	5,7	5,8	6,3	7,3	8,0	21,9	12,7	6,7	1,1	12,7	6,6
Irak	6,2	7,1	7,9	6,9	5,9	2,7	17,8	37,7	30,2	10,4	-8,9	-21,5
İtalya	5,8	4,2	4,4	4,5	4,8	7,0	10,5	20,7	-18,8	5,4	6,3	-3,6
ABD	3,4	3,7	3,7	4,0	4,4	3,9	16,1	21,8	22,3	0,6	12,4	0,9
Fransa	5,0	4,1	4,2	4,1	4,1	5,6	-2,5	12,4	-8,9	2,9	1,4	-9,6
İsviçre	1,1	1,4	0,7	2,0	3,9	0,9	-47,7	-27,8	43,1	-52,2	216,2	76,9
İspanya	2,9	2,4	2,9	3,0	3,3	4,3	25,5	10,8	-5,1	16,6	9,6	-0,2
BAE	2,7	5,4	3,3	3,0	3,3	3,0	15,1	11,2	120,5	-39,3	-6,2	0,5
İran	2,7	6,5	2,8	2,5	2,5	1,3	50,4	17,9	176,4	-57,7	-7,3	-5,7
Rusya Fed.	4,4	4,4	4,6	3,8	2,5	4,4	45,1	29,5	11,5	4,2	-14,7	-39,6
Suudi Arabistan	2,0	2,4	2,1	1,9	2,4	1,4	25,4	24,6	33,0	-13,2	-4,5	14,0
Hollanda	2,4	2,1	2,3	2,2	2,2	2,8	15,7	31,8	0,0	9,0	-2,2	-8,8
Mısır	2,0	2,4	2,1	2,1	2,2	0,8	-13,4	22,6	33,3	-13,0	3,0	-5,2
Romanya	2,1	1,6	1,7	1,9	2,0	3,4	18,0	10,7	-13,3	4,8	15,0	-6,4
İsrail	1,8	1,5	1,7	1,9	1,9	1,5	36,6	15,0	-2,6	13,7	11,4	-8,6
Belçika	1,8	1,5	1,7	1,9	1,8	1,6	9,2	25,0	-3,7	9,1	14,2	-13,0
Çin	1,8	1,9	2,4	1,8	1,7	1,0	41,8	8,7	14,9	27,1	-20,5	-15,6
Polonya	1,3	1,2	1,4	1,5	1,6	1,3	13,8	16,9	5,4	11,1	16,7	-3,0
Azerbaycan	1,5	1,7	2,0	1,8	1,3	1,0	10,7	33,1	25,2	14,5	-2,9	-34,0
Diğerleri	32,5	30,2	33,4	33,3	31,5	32,9	7,4	17,3	5,0	10,4	3,3	-13,5
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	11,5	18,5	13,0	-0,4	3,8	-8,7

Kaynak: TÜİK.

Önemli ticaret ortaklarımızdan İngiltere'ye yapılan ihracat 2009 yılından 2015 yılına kadar olan dönemde yaklaşık 2 kat artmış ve İngiltere en çok ihracat yapılan ikinci ülke konumuna yükselmiştir. İlerleyen dönemde İngiltere'nin Brexit kararı sonrası dış ticaret ortaklığının seviyesi yapılacak dış ticaret anlaşmalarıyla şekillenecektir.

İhracat açısından bir diğer önemli ülke olan Irak'a yapılan ihracat 2009 yılında 5,1 milyar dolar iken dönem boyunca artış göstererek 2013 yılında 11,9 milyar dolara çıkmıştır. Toplam ihracattaki payı ise 2009 yılındaki yüzde 5 düzeyinden 2013 yılında yüzde 7,9'a yükselmiştir. 2014 yılında Irak'a yapılan ihracat yüzde 8,9 oranında azalarak 10,9 milyar dolara gerilemiştir. 2009-2014 periyodunda ihracatın artırıldığı diğer bir ülke İngiltere'dir. 2009 yılında 5,9 milyar dolar olan ihracat hacmi 2014 yılında 9,9 milyar dolara çıkmıştır. İran'a yapılan ihracat, altın ihracatında görülen artışa bağlı olarak 2012 yılında yüzde 176,4 oranında artışla 9,9 milyar dolara yükselmiş, 2014 yılında 3,9'a milyar dolara kadar gerilemiştir.

Diğer taraftan, 2015 yılında Irak, Azerbaycan ve Rusya'ya gibi emtia ihracatçısı ülkelere yapılan ihracatta önemli düşüşler kaydedilmiştir. 2015 yılında Azerbaycan ve Rusya'ya yapılan ihracat gibi Irak'a yapılan ihracat da önemli ölçüde düşmüştür.

Bu durum, 2014 yılı ikinci yarısından itibaren emtia fiyatlarında yaşanan düşüşe bağlı olarak ilgili ülkelerdeki talebin düşmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca, 2015 yılında Rusya ile yaşanan siyasi gerilimin Rusya'ya yapılan ihracattaki düşüşü derinleştirdiği ve bu ülkeye yapılan ihracatı yaklaşık yüzde 40 daralttığı görülmektedir. 2015 yılında İran'a ülkeye yapılan ihracat ise yüzde 5,7 oranında gerilemiştir.

Diğer taraftan, **Tablo 74** den de görüldüğü üzere İran, İsviçre ve Birleşik Arap Emirliklerine yapılan ihracatta yıldan yıla çok ciddi sapmalar mevcuttur. Bu durum, söz konusu ülkelerle yapılan büyük hacimli ticari işlemlerin süreklilik arz etmediğine ve istisnai özellikler gösterdiğine işaret etmektedir.

Tablo 75 2009-2015 Dönemi Ülkelere Göre İthalat (milyon dolar)

Ülke/Yıl	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Çin	12,677	17,181	21,693	21,295	24,686	24,918	24,873
Almanya	14,097	17,549	22,986	21,401	24,182	22,369	21,352
Rusya Fed.	19,450	21,601	23,953	26,625	25,064	25,289	20,402
ABD	8,576	12,319	16,034	14,131	12,596	12,728	11,141
İtalya	7,595	10,140	13,450	13,344	12,885	12,056	10,639
Fransa	7,092	8,177	9,230	8,590	8,080	8,123	7,598
Güney Kore	3,118	4,764	6,298	5,660	6,088	7,548	7,057
İran	3,406	7,645	12,462	11,965	10,383	9,833	6,096
Hindistan	1,903	3,410	6,499	5,844	6,368	6,899	5,614
İspanya	3,777	4,840	6,196	6,024	6,418	6,076	5,589
İngiltere	3,473	4,681	5,840	5,629	6,281	5,932	5,541
Ukrayna	3,157	3,833	4,812	4,394	4,516	4,243	3,448
Belçika	2,372	3,214	3,959	3,690	3,843	3,864	3,147
Japonya	2,782	3,298	4,264	3,601	3,453	3,200	3,140
Polonya	1,817	2,621	3,496	3,058	3,185	3,082	2,978
Hollanda	2,543	3,156	4,005	3,661	3,364	3,517	2,914
Romanya	2,258	3,449	3,801	3,236	3,593	3,363	2,599
İsviçre	1,999	3,154	5,019	4,305	9,645	4,821	2,446
Bulgaristan	1,117	1,703	2,475	2,754	2,760	2,846	2,254
Çek Cum.	1,029	1,328	1,755	2,005	2,627	2,420	2,218
Diğerleri	36,692	47,485	62,614	65,333	71,643	69,050	56,188
Toplam	140,928	185,544	240,842	236,545	251,661	242,177	207,234

Kaynak: TÜİK

Türkiye'nin en yüksek ithalatı gerçekleştirdiği Rusya'nın 2009 yılında toplam ithalat içindeki payı yüzde 13,8 iken 2014 yılında bu oran yüzde 10,4'e gerilemiştir. Çin'in ise 2009 yılında yüzde 9 olan payı 2014 yılında yüzde 10,3'e ekonomi, 2015 yılında ise 12'ye yükselmiş ve en fazla ithalat yapılan ülke konumuna yükselmiştir.

Rusya'dan yapılan ithalat 2009 yılında yüzde 38 oranında daralmış ve 19,5 milyar dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. Daha sonraki yıllarda ortalama yaklaşık yüzde 11 oranında artış göstererek 2012 yılında 26,6 milyar dolara ulaşmıştır. 2013 yılında ise yüzde 5,9 oranında azalmış ve 25 milyar dolara düşmüştür. 2014 yılında 25,3 milyar dolar gerçekleşen Rusya'dan yapılan ithalat 2015 yılında emtia fiyatlarında özellikle ham petrol fiyatında ve dolayısıyla buna endeksli olarak fiyatı belirlenen doğalgaz fiyatlarındaki düşüşe bağlı olarak yüzde 19,3 oranında gerileyerek 20,4 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. 2015 yılında Rusya'yla yaşanan siyasi gerilim de bu gelişmede etkili olmuştur.

Almanya'dan yapılan ithalat ise dönem boyunca toplam ithalat içinde ortalama yüzde 9,5'lik payını korumuştur. 2014 yılında Almanya'dan yapılan ithalat yüzde 7,5, 2015 yılında yüzde 12,5 oranında gerileyerek 21,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 76 2010-2015 Döneminde İthalatın Ana Ticaret Ortağı Ülkelere Göre Dağılımı ve Değişimi (yüzde)

Ülke	Toplam İçindeki Payı (Yüzde)						Yıllık Değişim (Yüzde)					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Çin	9,3	9,0	9,0	9,8	10,3	12,0	35,5	26,3	-1,8	15,9	0,9	-0,2
Almanya	9,5	9,5	9,0	9,6	9,2	10,3	24,5	31,0	-6,9	13,0	-7,5	-4,5
Rusya Fed.	11,6	9,9	11,3	10,0	10,4	9,8	11,1	10,9	11,2	-5,9	0,9	-19,3
ABD	6,6	6,7	6,0	5,0	5,3	5,4	43,6	30,2	-11,9	-10,9	1,0	-12,5
İtalya	5,5	5,6	5,6	5,1	5,0	5,1	33,5	32,6	-0,8	-3,4	-6,4	-11,8
Fransa	4,4	3,8	3,6	3,2	3,4	3,7	15,3	12,9	-6,9	-5,9	0,5	-6,5
Güney Kore	2,6	2,6	2,4	2,4	3,1	3,4	52,8	32,2	-10,1	7,6	24,0	-6,5
İran	4,1	5,2	5,1	4,1	4,1	2,9	124,5	63,0	-4,0	-13,2	-5,3	-38,0
Hindistan	1,8	2,7	2,5	2,5	2,8	2,7	79,2	90,6	-10,1	9,0	8,3	-18,6
İspanya	2,6	2,6	2,5	2,6	2,5	2,7	28,1	28,0	-2,8	6,5	-5,3	-8,0
İngiltere	2,5	2,4	2,4	2,5	2,4	2,7	34,8	24,8	-3,6	11,6	-5,6	-6,6
Ukrayna	2,1	2,0	1,9	1,8	1,8	1,7	21,4	25,6	-8,7	2,8	-6,1	-18,7
Belçika	1,7	1,6	1,6	1,5	1,6	1,5	35,5	23,2	-6,8	4,1	0,5	-18,6
Japonya	1,8	1,8	1,5	1,4	1,3	1,5	18,5	29,3	-15,5	-4,1	-7,3	-1,9
Polonya	1,4	1,5	1,3	1,3	1,3	1,4	44,2	33,4	-12,5	4,1	-3,2	-3,4
Hollanda	1,7	1,7	1,5	1,3	1,5	1,4	24,1	26,9	-8,6	-8,1	4,6	-17,1
Romanya	1,9	1,6	1,4	1,4	1,4	1,3	52,8	10,2	-14,9	11,0	-6,4	-22,7
İsviçre	1,7	2,1	1,8	3,8	2,0	1,2	57,7	59,1	-14,2	124,1	-50,0	-49,3
Bulgaristan	0,9	1,0	1,2	1,1	1,2	1,1	52,4	45,3	11,3	0,2	3,1	-20,8
Çek Cumh.	0,7	0,7	0,8	1,0	1,0	1,1	29,1	32,2	14,2	31,0	-7,9	-8,3
Diğerleri	25,6	26,0	27,6	28,5	28,5	27,1	29,4	31,9	4,3	9,7	-3,6	-18,6
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	31,7	29,8	-1,8	6,4	-3,8	-14,4

Kaynak: TÜİK

2. 2016 Yılı Ocak-Aralık Döneminde Dış Ticaretteki Gelişmeler

TÜİK verilerine göre 2016 yılının Ocak-Aralık döneminde, geçen yılın aynı dönemine göre, ihracat yüzde 0,9 oranında azalırken, ithalat yüzde 4,2 oranında gerilemiş ve sırasıyla 142,6 milyar dolar ve 198,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu gelişmeler çerçevesinde, 2015 Ocak-Aralık döneminde dış ticaret dengesi 56 milyar dolar olarak gerçekleşmiş ve 2015 yılında yüzde 69,4 olan ihracatın ithalatı karşılama oranı 2016 yılında yüzde 71,8 olmuştur.

2016 yılında, bir önceki yılın aynı dönemine göre madencilik ürünleri ihracatı yüzde 3,8 oranında azalırken, imalat sanayii ürünleri ihracatı yüzde 0,5 tarım ve ormancılık ürünleri ihracatı ise yüzde 6,2 oranında gerilemiştir. Aynı dönemde motorlu kara taşıtları ihracatında ise yüzde 13,4 oranında artış kaydedilmiştir. 2016 yılında ithalat ise geçen yılın aynı dönemine göre yüzde 4,2 oranında azalarak 198,6 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. Aynı dönemde, ara malları ve tüketim malları ithalatı sırasıyla yüzde 6,3 ve yüzde 2,3 oranında azalırken yatırım malları ithalatı yüzde 2,9 oranında artış kaydetmiştir. Söz konusu dönemde enerji ithalatı yüzde 28,2 azalırken enerji dışı ithalat yüzde 1,2 oranında artmıştır. 2016 yılında, bir önceki yıla göre madencilik ürünleri ihracatı yüzde 4,8 oranında azalmıştır.

Tablo 77 2015-2016 Ocak Aralık Döneminde Dış Ticarete Gelişmeler

İthalat	(milyon dolar)			İhracat	(milyon dolar)		
	2014	2015	2016		2014	2015	2016
Ocak	19.286	16.646	13.453	12.400	12.302	9.547	
Şubat	18.240	16.941	15.578	13.053	12.232	12.367	
Mart	19.932	18.726	17.766	14.680	12.520	12.759	
Nisan	20.659	18.373	16.188	13.371	13.349	11.951	
Mayıs	20.875	17.869	17.196	13.682	11.080	12.101	
Haziran	20.793	18.199	19.475	12.881	11.950	12.876	
Temmuz	19.941	18.225	14.695	13.345	11.129	9.826	
Ağustos	19.498	15.969	16.614	11.387	11.022	11.831	
Eylül	20.596	15.403	15.296	13.583	11.582	10.907	
Ekim	19.185	16.918	17.004	12.892	13.240	12.812	
Kasım	21.385	15.973	16.931	13.067	11.682	12.817	
Aralık	21.788	17.992	18.405	13.269	11.751	12.807	
Toplam	242.177	207.234	198.602	157.610	143.839	142.600	
Dış Ticaret Dengesi	(milyon dolar)			İhracat/İthalat (%)			
	2014	2015	2016	2014	2015	2016	
Ocak	-6.887	-4.344	-3.906	64,3	73,9	71,0	
Şubat	-5.186	-4.709	-3.211	71,6	72,2	79,4	
Mart	-5.252	-6.206	-5.006	73,7	66,9	71,8	
Nisan	-7.287	-5.024	-4.237	64,7	72,7	73,8	
Mayıs	-7.193	-6.788	-5.096	65,5	62,0	70,4	
Haziran	-7.912	-6.249	-6.600	61,9	65,7	66,1	
Temmuz	-6.596	-7.096	-4.869	66,9	61,1	66,9	
Ağustos	-8.111	-4.947	-4.783	58,4	69,0	71,2	
Eylül	-7.013	-3.821	-4.389	66,0	75,2	71,3	
Ekim	-6.293	-3.678	-4.192	67,2	78,3	75,3	
Kasım	-8.317	-4.291	-4.113	61,1	73,1	75,7	
Aralık	-8.519	-6.241	-5.598	60,9	65,3	69,6	
Toplam	-84.567	-63.395	-56.001	65,1	69,4	71,8	

Kaynak:TÜİK

2016 yılının on bir aylık döneminde, bir önceki yılın aynı dönemine göre madencilik ürünleri ihracatı yüzde 5,3 oranında azalırken, imalat sanayii ürünleri ihracatı yüzde 1,4, tarım ve

ormancılık ürünleri ihracatı ise yüzde 6,4 oranında azalmıştır. Aynı dönemde motorlu kara taşıtları ihracatında ise yüzde 12,2 oranında artış kaydedilmiştir.

Tablo 78 2015-2016 Ocak-Aralık döneminde Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına Göre İhracat (milyon dolar)

	Ocak-Aralık				
	2015		2016		
	Değer	Pay	Değer	Pay	Değişim
Sektörler	(Milyon Dolar)	(%)	(Milyon Dolar)	(%)	(%)
Tarım ve ormancılık	5 757	4,0	5 400	3,8	-6,2
Balıkçılık	368	0,3	414	0,3	12,4
Madencilik ve taşocakçılığı	2 799	1,9	2 693	1,9	-3,8
İmalat	134 390	93,4	133 654	93,7	-0,5
Diğer	525	0,4	446	0,3	-15,1
Toplam	143 839	100,0	142 606	100,0	-0,9

Kaynak: TÜİK

İhracatın Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına Göre dağılımına baktığımızda, toplam ihracat içinde yüzde 93,6'lık oranla en yüksek paya sahip olan imalat sanayi ihracatının, 2016 Ocak-Aralık döneminde bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 0,5 oranında azaldığı görülmektedir. Tarım ve ormancılık ile madencilik ve taşocakçılığı sektörleri ihracatları aynı yönde eğilim göstererek sırasıyla yüzde 6,2 ve yüzde 3,8 oranlarında daralmıştır

Tablo 79 2015-2016 Ocak-Aralık döneminde Fasillara Göre En Fazla İhracat (milyon dolar)

Sıra	Fasıllar	Ocak-Aralık		
		Değer		Değişim
		2015	2016	(%)
1	87 Motorlu kara taşıtları, traktörle vs.	17.463	19.804	13,4
2	84 Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar vs.	12.333	12.405	0,6
3	85 Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme vs	8.278	7.779	-6,0
4	71 Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar vs.	11.264	12.177	8,1
5	61 Örne giyim eşyası ve aksesuarı	8.926	8.856	-0,8
6	72 Demir ve çelik	6.556	6.187	-5,6
7	62 Örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarı	5.916	5.929	0,2
8	8 Yenilen meyveler ve sert kabuklu meyveler	4.355	3.874	-11,1
9	73 Demir veya çelikten eşya	5.465	4.968	-9,1
10	39 Plastikler ve mamulleri	5.358	5.028	-6,2
11	27 Mineral yakıtlar, mineral yağlar vs.	4.518	3.207	-29,0
12	94 Mobilyalar, yatak takımları, aydınlatma cihazları vb.	2.753	2.659	-3,4
13	76 Alüminyum ve alüminyumdan eşya	2.370	2.238	-5,6
14	40 Kauçuk ve kauçuktan eşya	2.165	2.203	1,7
15	20 Sebzeler, meyvalar, sert kabuklu meyvalar ve bitki müstahzarları	2.187	1.849	-15,5
16	57 Halılar ve diğer dokumaya elverişli maddelerden yer kaplamaları	2.009	1.913	-4,8
17	63 Dokunabilir maddelerden hazır eşya, takımlar, kullanılmış giyim vs.	1.899	1.955	2,9
18	25 Tuz, kükürt, topraklar ve taşlar, alçılar, kireçler ve çimento	2.253	2.192	-2,7
19	89 Gemiler ve suda yüzen taşıt ve araçlar	997	970	-2,6
20	19 Hububat, un, nişasta veya süt müstahzarları, pastacılık ürünleri	1.506	1.501	-0,3
21	Diğer fasıllar	35.266	34.914	-1,0
	Toplam	143.839	142.606	-0,9

Kaynak: TÜİK

2016 Ocak-Aralık döneminde fasıllara göre ihracat ele alındığında ihracattaki genel düşüşe rağmen motorlu kara taşıtları ve kıymetli madenlere ilişkin fasıllarda sırasıyla yüzde 12,2 ve

yüzde 4 oranında artış kaydedilmiştir. Bu gelişme diğer kalemlerde kaydedilen düşüşleri önemli ölçüde telafi etmiştir.

Tablo 80 2015-2016 Ocak-Aralık döneminde Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına Göre İthalat (milyon dolar)

Sektörler	Ocak-Aralık				
	2015		2016		
	Değer (Milyon Dolar)	Pay (%)	Değer (Milyon Dolar)	Pay (%)	Değişim (%)
Tarım ve ormancılık	7 176	3,5	7 042	3,5	-1,9
Balıkçılık	88	0,0	56	0,0	-36,7
Madencilik ve taşocakçılığı	27 609	13,3	19 002	9,6	-31,2
İmalat	166 821	80,5	167 234	84,2	0,2
Diğer	5 540	2,7	5 269	2,7	-4,9
Toplam	207 234	100,0	198 602	100,0	-4,2

Kaynak: TÜİK

2016 Ocak-Aralık döneminde toplam ithalat içinde yüzde 84,3 oranında paya sahip olan imalat sanayii ithalatı, bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 0,1 oranında daralmıştır. Madencilik ve taşocakçılığı sektörü ithalatı bir önceki yıla göre şirket sayısı de 0,2 artmıştır. Madencilik sektörünün ihracatı yüzde 31,2 oranında gerilemiş ve toplam ithalat içerisindeki payı da yüzde 9,6'e gerilemiştir. Tarım ve ormancılık sektörü ithalatı ile diğer sektörlerden yapılan ithalatta ise sırasıyla yüzde 0,9 ve yüzde 6,7 oranında bir gerileme kaydedilmiştir.

Tablo 81 2015-2016 Ocak-Aralık döneminde Fasıllara Göre En Fazla İthalat (milyon dolar)

Fasıllar	Ocak-Aralık		
	2015	2016	Değişim (%)
27 Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler	37.843	27.155	-28,2
84 Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler	25.587	27.296	6,7
87 Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler	17.544	17.841	1,7
85 Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme, vb ürünleri	17.638	20.135	14,2
71 Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, inciler vb ürünler	4.183	7.204	72,2
72 Demir ve çelik	14.775	12.575	-14,9
39 Plastikler ve mamulleri	12.268	11.628	-5,2
90 Optik, fotoğraf, sinema, ölçü, kontrol, ayar, tıbbi, cerrahi alet ve cihazlar,	4.621	4.632	0,2
88 Hava taşıtları, uzay taşıtları ve bunların aksam ve parçaları	3.830	4.310	12,5
29 Organik kimyasal ürünler	4.716	4.359	-7,6
30 Eczacılık ürünleri	4.296	4.217	-1,8
73 Demir veya çelikten eşya	2.742	2.982	8,7
76 Alüminyum ve alüminyumdan eşya	3.334	2.866	-14,0
40 Kauçuk ve kauçuktan eşya	2.525	2.561	1,4
74 Bakır ve bakırdan eşya	2.985	2.724	-8,7
48 Kağıt ve karton, kağıt hamurundan, kağıttan veya kartondan eşya	2.684	2.685	0,0
15 Hayvansal ve bitkisel katı ve sıvı yağlar vb ürünler	1.861	1.753	-5,8
38 Muhtelif kimyasal maddeler (biodizel, dezenfektanlar, haşarat öldürücüler, vb.)	2.050	2.024	-1,2
12 Yağlı tohum ve meyvalar, tohum ve meyvalar,tıpta kullanılan bitkiler, yem	1.885	1.820	-3,5
54 Sentetik ve suni filamentler, şeritler ve benzeri maddeler	2.097	2.134	1,8
Diğer fasıllar	37.771	35.701	-5,5
Toplam	207.234	198.602	-4,2

Kaynak: TÜİK

2016 Ocak-Aralık döneminde fasıllara göre ithalat ele alındığında ithalatta genel olarak düşüşe rağmen kazanlar ve makinalar ve benzeri ürünlerin yer aldığı en fazla ithalatın yapıldığı görülmektedir 84 üncü fasıl ürünlerinin ithalatında genel düşüşle uyumlu bir azalma yerine artış kaydedilmiştir. Bunun yanında, toplam içindeki yüksek payın da katkısıyla en

fazla düşen ithalat kaleminin mineral yakıt vs olarak adlandırılan ve ham petrol ve enerji unsurlarının yer aldığı 27 numaralı fasıl olduğu görülmektedir. Elektrikli makine ve cihazlar ile altın ve benzeri ürünlerin kaydedildiği kıymetli madenler grubunda yüksek bir ithalat artışı gerçekleşmiştir.

Tablo 82 2015-2016 Ocak-Aralık döneminde Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına Göre İhracat (milyon dolar)

	Yıllık		Yüzde	Ocak-Aralık				Yüzde
	2014	2015	Değişme	2015	Pay (%)	2016	Pay (%)	Değişme
Toplam	157.610	143.839	-8,7	143.839	69,4	142.606	71,8	-0,9
Sermaye (yatırım) malları	16.107	15.392	-4,4	15.392	7,4	15.904	8,0	3,3
Ara (ham madde) malları	75.171	68.433	-9,0	68.433	33,0	66.935	33,7	-2,2
Tüketim malları	65.088	59.146	-9,1	59.146	28,5	58.896	29,7	-0,4
Diğerleri	1.243	869	-30,2	869	0,4	871	0,4	0,3

Kaynak: TÜİK

2016 Ocak-Aralık döneminde geniş ekonomik grupların sınıflamasına göre ihracatta en yüksek paya sahip olan aramaları ihracatı, bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 2,2 oranında azalmıştır. Geniş ekonomik gruplar içerisinde tüketim malları ihracatında yüzde 0,4 seviyesinde bir gerileme olmuştur. Yatırım mallarında ise 3,3 oranında bir artış kaydedilmiştir. Bu gelişmede, motorlu kara taşıtlarında kaydedilen ihracat artışı önemli bir etken olmuştur.

Tablo 83 2015-2016 Ocak-Kasım Dönemi Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına Göre İthalat (milyon dolar)

	Yıllık		Yüzde	Ocak-Aralık				Yüzde
	2014	2015	Değişme	2015	Pay (%)	2016	Pay (%)	Değişme
Toplam	242.177	207.234	-14,4	207.234	100,0	198.602	100,0	-4,2
Sermaye (yatırım) malları	35.996	34.905	-3,0	34.905	16,8	35.917	18,1	2,9
Ara (ham madde) malları	176.722	143.317	-18,9	143.317	69,2	134.307	67,6	-6,3
Tüketim malları	29.006	28.587	-1,4	28.587	13,8	27.941	14,1	-2,3
Diğerleri	453	426	-6,0	426	0,2	437	0,2	2,6
Enerji İthalatı (27. Fasıl)	54.889	37.843	-31,1	37.843	18,3	27.155	13,7	-28,2
Enerji Dışı İthalat	187.288	169.391	-9,6	169.391	81,7	171.447	86,3	1,2

Kaynak: TÜİK

2015 yılında geniş ekonomik grupların sınıflamasına göre ithalatta en yüksek düşüş yüzde 18,9 oranıyla hammadde ithalatında olmuş iken 2016 yılı Ocak-Aralık döneminde de yine aynı kalemden yüzde 6,3 oranıyla görülmektedir. Bu gelişmede en önemli etken enerji ithalatında kaydedilen yüzde 28,2 oranındaki düşüştür. Tüketim malları ithalatı ise yüzde 2,3 oranında azalmıştır. Hammadde ithalatının toplam ithalat içindeki payı yüzde 67,6'ya gerilemiştir. Yatırım ve tüketim mallarının toplam ihracat içindeki payları ise sırasıyla yüzde 18,1 ve yüzde 14,1 olmuştur. Diğer yandan enerji dışı ithalat yüzde 1,2 oranında artmıştır.

Tablo 84 2015-2016 Ocak-Aralık Döneminde Ülke Gruplarına Göre İhracat (milyon dolar)

	2015 (Ocak-Aralık)		2016 (Ocak-Aralık)		
	Değer	Pay %	Değer	Pay %	Değişim %
Avrupa Birliği (AB 28)	63.998	44,5	68.372	47,9	6,8
Türkiye Serbest Bölgeleri	1.907	1,3	1.837	1,3	-3,6
Diğer ülkeler	77.934	54,2	72.397	50,8	-7,1
Diğer Avrupa (AB Hariç)	14.141	9,8	9.740	6,8	-31,1
Kuzey Afrika	8.527	5,9	7.757	5,4	-9,0
Diğer Afrika	3.922	2,7	3.652	2,6	-6,9
Kuzey Amerika	7.067	4,9	7.409	5,2	4,8
Orta Amerika ve Karayipler	849	0,6	846	0,6	-0,3
Güney Amerika	1.310	0,9	1.096	0,8	-16,3
Yakın ve Orta Doğu	31.086	21,6	31.318	22,0	0,7
Diğer Asya	10.307	7,2	9.692	6,8	-6,0
Avustralya ve Yeni Zelanda	619	0,4	736	0,5	18,8
Diğer Ülke ve Bölgeler	106	0,1	152	0,1	43,9
Toplam	143.839	100,0	142.606	100,0	-0,9

Kaynak: TÜİK

Tablo 85 2015-2016 Ocak-Aralık Döneminde Ülke Gruplarına Göre İthalat (milyon dolar)

	2015 (Ocak-Aralık)		2016 (Ocak-Aralık)		
	Değer	Pay %	Değer	Pay %	Değişim %
Avrupa Birliği (AB 28)	78.681	38,0	77.495	39,0	-1,5
Türkiye Serbest Bölgeleri	1.227	0,6	1.435	0,7	16,9
Diğer ülkeler	127.326	61,4	119.672	60,3	-6,0
Diğer Avrupa (AB Hariç)	28.112	13,6	21.905	11,0	-22,1
Kuzey Afrika	3.007	1,5	3.201	1,6	6,4
Diğer Afrika	2.092	1,0	2.155	1,1	3,0
Kuzey Amerika	12.071	5,8	11.930	6,0	-1,2
Orta Amerika ve Karayipler	1.040	0,5	967	0,5	-7,0
Güney Amerika	3.661	1,8	4.085	2,1	11,6
Yakın ve Orta Doğu	13.575	6,6	13.761	6,9	1,4
Diğer Asya	53.339	25,7	54.256	27,3	1,7
Avustralya ve Yeni Zelanda	609	0,3	655	0,3	7,6
Diğer Ülke ve Bölgeler	9.821	4,7	6.757	3,4	-31,2
Toplam	207.234	100,0	198.602	100,0	-4,2

Kaynak: TÜİK

2016 yılı Ocak-Aralık döneminde bir önceki yılın aynı dönemine göre Avrupa Birliği'nden yapılan ithalatın toplam ithalat içindeki payı artmış ancak ithalat hacminde yüzde 1,5 oranında bir düşüş gerçekleşmiştir. Ayrıca, Diğer Avrupa bölgesinden yapılan ithalat yüzde 22,1 oranında gerileyerek 21,9 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. 2015 yılında toplam

ithalat içindeki payı yüzde 25,7 olan Diğer Asya ülkelerinden yapılan ithalat, 2016 yılında bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 1,7 oranında artarak 49

Tablo 86 2015-2016 Ocak-Aralık Döneminde En Fazla İhracat Yapılan Ülkelere Göre İhracatın Dağılımı ve Gelişimi

	2015 (Ocak-Aralık)		2016 (Ocak-Aralık)		
	Değer (milyon dolar)	Pay %	Değer (milyon dolar)	Pay %	Değişim %
Almanya	13.417	9,3	14.005	9,8	4,4
Irak	8.550	5,9	7.640	5,4	-10,6
İngiltere	10.556	7,3	11.691	8,2	10,7
BAE	4.681	3,3	5.406	3,8	15,5
İtalya	6.887	4,8	7.583	5,3	10,1
ABD	6.396	4,4	6.627	4,6	3,6
Fransa	5.845	4,1	6.024	4,2	3,1
İspanya	4.742	3,3	4.993	3,5	5,3
Suudi Arabistan	3.473	2,4	3.175	2,2	-8,6
İran	3.664	2,5	4.969	3,5	35,6
Hollanda	3.155	2,2	3.590	2,5	13,8
İsrail	2.698	1,9	2.956	2,1	9,6
Çin	2.415	1,7	2.329	1,6	-3,5
Mısır	3.125	2,2	2.733	1,9	-12,5
Belçika	2.558	1,8	2.549	1,8	-0,4
Polonya	2.329	1,6	2.652	1,9	13,9
Rusya Federasyonu	3.588	2,5	1.734	1,2	-51,7
Bulgaristan	1.676	1,2	2.384	1,7	42,3
Romanya	2.816	2,0	2.672	1,9	-5,1
Cezayir	1.826	1,3	1.737	1,2	-4,9
Diğerleri	49.442	34,4	45.157	31,7	-8,7
Toplam	143.839	100,0	142.606	100,0	-0,9

Kaynak: TÜİK

2016 yılında Ocak-Aralık döneminde bir önceki yılın aynı dönemine göre en fazla ihracat yapılan ülkelere göre ihracatın dağılımı ve gelişimi incelendiğinde düşük baza ve siyasi alandaki gerilimin yumuşamasına rağmen Rusya'ya yapılan ihracatın yaklaşık yarı yarıya düştüğü ve Rusya'nın ülkeler sıralamasında da oldukça gerilediği görülmektedir. Irak'taki mevcut siyasi konjonktür, düşük petrol fiyatları sebebiyle talepte azalma ve ulaşım güvenliğinde yaşanan sıkıntılar sebebiyle bu ülkeye yapılan ihracat azalmaya devam etmiştir. Bu çerçevede, Irak'a yapılan ihracat yüzde 10,6 oranında daralarak 7,6 milyar dolar olmuştur. Bunun yanında, İngiltere, İtalya, Hollanda, İran ve Bulgaristan'a yapılan ihracatta kayda değer bir artış görülmektedir. 2016 yılında en fazla ihracat yapılan ülkeler sırasıyla Almanya, İngiltere, Birleşik Arap Emirlikleri, Irak ve İtalya olmuştur.

Tablo 87 2015-2016 Ocak-Aralık Döneminde En Fazla İthalat Yapılan Ülkelere Göre İthalatın Dağılımı ve Gelişimi

	2015 (Ocak-Aralık)		2016 (Ocak-Aralık)		
	Değer (milyon dolar)	Pay %	Değer (milyon dolar)	Pay %	Değişim %
Çin	24.873	12,0	25.440	12,8	2,3
Almanya	21.352	10,3	21.474	10,8	0,6
Rusya Federasyonu	20.402	9,8	15.161	7,6	-25,7
İtalya	10.639	5,1	10.219	5,1	-3,9
Fransa	7.598	3,7	7.365	3,7	-3,1
ABD	11.141	5,4	10.867	5,5	-2,5
BAE	2.009	1,0	3.701	1,9	84,3
İngiltere	5.541	2,7	5.321	2,7	-4,0
İsviçre	2.446	1,2	2.503	1,3	2,3
İran	6.096	2,9	4.700	2,4	-22,9
İspanya	5.589	2,7	5.679	2,9	1,6
Hindistan	5.614	2,7	5.757	2,9	2,6
Güney Kore	7.057	3,4	6.384	3,2	-9,5
Japonya	3.140	1,5	3.944	2,0	25,6
Belçika	3.147	1,5	3.201	1,6	1,7
Polonya	2.978	1,4	3.244	1,6	9,0
Hollanda	2.914	1,4	3.000	1,5	2,9
Çek Cumhuriyeti	2.218	1,1	2.562	1,3	15,5
Ukrayna	3.448	1,7	2.547	1,3	-26,1
Malezya	1.339	0,6	1.997	1,0	49,1
Diğerleri	57.693	27,8	53.536	27,0	-7,2
Toplam	207.234	100,0	198.602	100,0	-4,2

Kaynak: TÜİK

2016 yılında Ocak-Aralık döneminde Çin, Almanya ve Rusya sırasıyla yüzde 12,8, yüzde 10,8 ve yüzde 7,6 oranlarıyla 2016 yılında Ocak-Aralık döneminde toplam ithalat içinde en yüksek paylara sahip ülkeler olmuştur. 2016 yılında Çin'den yapılan ithalat bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 2,3 oranında artmış ve 25,4 milyar dolara yükselmiştir. Almanya'dan yapılan ithalat yüzde 0,4 oranında artmış ve 21,5 milyar dolara yükselmiştir. 2016 yılında Rusya'dan yapılan ithalat bir önceki yıla göre yüzde 25,7 oranında bir daralma göstermiş ve 15,2 milyar dolara düşmüştür.

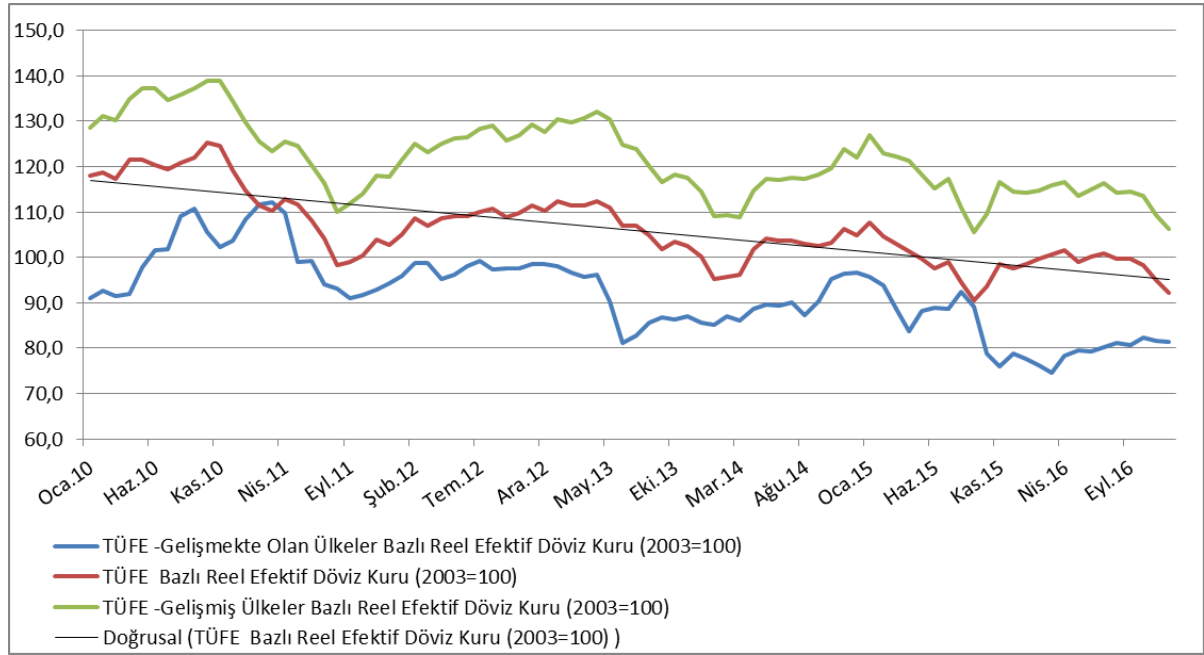
3. Reel Efektif Döviz Kuru

Türkiye 2001 krizi sonrasında dalgalı döviz kuru rejimine geçerek, döviz kurlarının piyasadaki arz ve talep koşullarınca belirlenmesine karar vermiştir. Böylece döviz kuru politikasının pasifleştirilmesi ile Merkez Bankası'nın herhangi bir döviz kuru hedefi kalmamıştır. Fakat Türk Lirası'nın aşırı değerlenmesi ya da aşırı değer kaybetmesi durumunda, TC. Merkez Bankası ihale yoluyla veya doğrudan müdahale işlemleri ile döviz kuruna müdahale etmektedir. Reel efektif döviz kuru Merkez Bankası'nın döviz piyasasına müdahale kararları için en önemli göstergelerden biridir.

Merkez Bankası tarafından yayınlanan reel efektif döviz kuru endeksinde kullanılan ağırlıklar 2015 Mart ayından itibaren geriye dönük olarak güncellenmiştir. Bu güncellemeye gerek duyulmasının nedeni T. C. Merkez Bankası tarafından, eski reel efektif döviz kuru endekslerinde kullanılan ülke ağırlıklarının 2006-2008 dönemi dış ticaret verileri esas alınarak hesaplanması ancak söz konusu döneme kıyasla hem dış ticaret hacminin artış göstermesi hem de ticaret ortaklarımızın çeşitlenmesi olarak açıklanmıştır. Bu bağlamda; eskiden yayımlanan endekste 36 olan ülke sayısının yeni endekste 45'e çıkarıldığı ve BIS ve Avrupa Merkez Bankası tarafından uygulanan yöntemle paralel olarak, 2003 yılından başlamak üzere üçer yıllık dönemler için ağırlıkların yeniden hesaplanarak, her bir dönemin zincir endeks yöntemi ile birleştirildiği belirtilmektedir.

2009 yılının son çeyreğinde Türk Lirası'nın yeniden değer kazanmaya başlamasıyla beraber reel efektif döviz kuru 2010 yılında artış eğilimine girmiştir. Bu artış eğilimi 2010 Kasım ayından itibaren 2011 Eylül ayına dek süren hızlı bir düşüşe dönmüştür. 2011 Eylül ayından itibaren görülen iyileşme ile 2012 yılında artış eğilimi tekrar başlamış ve bu eğilim 2013 Mayıs ayına kadar sürmüştür. ABD Merkez Bankası'nın (FED) parasal genişlemeye son vererek tahvil alım programını sonlandıracağını açıklamasıyla Türk Lirası değer kaybetmeye başlamış ve reel efektif döviz kuru hızlı bir düşüş eğilimine girmiştir. 2014 yılının ilk üç ayında 95-96 düzeyine gerileyen endeks, Nisan 2014'den itibaren artışa geçerek Ocak 2015'de 108,4 seviyesine ulaşmıştır. Daha sonra azalışa geçen endeks Eylül 2015'te 2003 yılından bu yana en düşük seviyesini görmüş ve 91,2 olmuştur. Tekrar artışa geçen endeks Aralık 2015'te 98,5 olmuştur. Aralık 2016 itibarıyla 92,6 seviyesine kadar düşmüştür.

Tablo 88 2010-2016 Dönemi Reel Efektif Döviz Kuru (TÜFE bazlı, 2003 = 100)

Kaynak: TCMB.

Gelişmekte olan ülkeler bazlı reel efektif döviz kuru ise 2003-2015 döneminde azalma eğilimindedir. Bu azalış eğilimi gelişmekte olan ülkelere karşı Türkiye'nin rekabet gücünün devam ettiğini göstermektedir. Eylül 2015'de 63 seviyesine gerileyerek dip noktasını gören endeks, Aralık 2016'da 62,3'e düşmüştür. Gelişmiş ülkeler bazlı reel efektif döviz kuru 2007'den itibaren 120 seviyesini (yıllık ortalama olarak) aşmaya başlamış ve 2010'da 135'e çıkmıştır. Daha sonra yıllık bazda dalgalanan endeksin 2016 yılı ortalaması 113,7 olmuştur. 2016 yılına aylık bazda bakıldığında, gelişmiş ülkeler bazlı reel efektif döviz kurunun Aralık 2016'da önemli bir değer kaybı yaşayarak 106,4'e kadar gerilediği görülmektedir.

İSTİHDAM VE SOSYAL GÜVENLİK

1. İstihdam ve İşgücü Piyasaları

2000'li yılların gelişme anlayışı, yalnızca ekonomik büyüklüklerdeki gelişmeleri değil, hukukun üstünlüğü, bilgi toplumu, insani gelişmişlik, gelir dağılımı, insan onuruna yaraşır ücret, toplumsal adalet ve sürdürülebilir rekabet gibi konuları da içine alan geniş bir bakış açısına sahiptir. Dünyanın içinde bulunduğu bu dönemde; ekonomik, toplumsal ve siyasal sistemin yeniden şekillendiği ve geleneksel birçok anlayışın şekil değiştirdiği bir dönüşüm süreci yaşanmaktadır. Buna ek olarak, 2007'in sonunda ortaya çıkan ve etkisini 2008 yılında daha şiddetli hissettiren ve dünyanın büyük kesimini hala etkisi altında bulduran küresel finansal kriz, uluslararası ekonomik sistemin yapısını önemli ölçüde etkilemiş, uluslararası kuruluşlarının etkinliği sorgulatmış, krize zayıf pozisyonda yakalanan bazı ülkelerin iflasları dahi konuşulmasına yol açmıştır. Bu krizin henüz aşılamamış olması, ekonomik karar alıcılar üzerinde önemli tedirginlikler ve mali piyasalarda çeşitli kırılmalıklara neden olmaktadır. Bu doğrultuda, dünya ekonomik sistemindeki değişim eğilimi, yalnızca pazar odaklı ve üretim temelli ekonomik anlayışların yeniden insana odaklanma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Türkiye'de, dünya ekonomik ve sosyal sisteminin her geçen gün artan şekilde bir parçası olduğundan, yaşanan bu dönüşüm sürecinden etkilenmiştir.

Bu süreçte, dünya ekonomisindeki yeniden yapılanma ve yapısal dönüşüm, özellikle de gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin işgücü piyasalarını etkilemektedir. Bu dönüşümün ülkeler üzerindeki etkisi, işgücü piyasasının yapısal özelliklerine ve devlet müdahalelerine göre değişiklik göstermektedir. Türkiye ekonomisi bu dönemde, ekonomik - mali krizler nedeniyle sürekli olmasa da yüksek oranlı bir büyüme temposu yakalamıştır. Makroekonomik istikrarın sağlandığı büyüme dönemlerinde hükümet tarafından işgücü piyasasına istihdamı artırmaya yönelik müdahaleler yapılmıştır. Ancak iktisadi gelişmedeki sağlanan olumlu gelişmelere rağmen, istihdam beklenen ölçüde artırılmamıştır. Burada, ekonomik krizlerin etkileri ve işgücü piyasasının yapısal sorunları temel sorunlar olarak kendini göstermektedir. Bu sorunlar, bir taraftan istihdam artışını engellerken, diğer taraftan işgücü verimliliğinin artırılması ve istihdam koşullarının iyileştirilmesini de olumsuz etkilemiştir.

Küresel kriz, başta gelişmiş ekonomiler olmak üzere bazı yükselen ekonomiler dışında hemen hemen tüm ülkelerde durgunluğa yol açmıştır. Daha sonra da başta ABD ve AB üyesi ülkeler olmak üzere bir işsizlik krizine dönüşmüştür. Küresel kriz, istihdam hacmi üzerinde yol açtığı daralma ve pazarlık gücünde neden olduğu erime ile en olumsuz etkisini çalışan kitleler üzerinde hissettirmiştir. Küresel krizin yol açtığı likidite sıkışıklığı ile başta Avro Bölgesi ekonomileri olmak üzere gelişmiş ülkelerde neden olduğu ekonomik durgunluk, Türkiye ekonomisi üzerinde asıl etkisini sermaye çıkışı, likidite sıkışıklığı ve iç ile dış talep daralması şeklinde göstermiştir. Bu çerçevede, başta ihracat ağırlıklı sektörler olmak üzere üretim düzeylerinde önemli gerilemeler meydana gelmiştir. Bozulan beklentiler ve azalan likidite nedeniyle faizin artışı, geçmişte yoğun biçimde borçlanmaya gitmiş olan şirketleri olumsuz biçimde etkilemiştir. Ayrıca bankaların kredilendirmede daha ihtiyatlı bir tutum takınmaları, şirketleri azalan taleple birlikte üretim düzeylerini düşürmeye ve istihdamda daraltmaya, hatta iflasa zorlamıştır.

Türkiye'nin iktisadi gelişmesini sağlayan dışa açık büyüme modeli, üretim yapısının niteliği, üretim girdilerindeki maliyet artışları ve dışa bağımlı yapısı nedeniyle ekonomiyi yüksek bir cari açık sorunu ile karşı karşıya bırakmıştır. Dahası, işletmeler sağladıkları üretim artışlarını daha çok verimlilik artışlarıyla elde etmişler ve böylece de ekonomik büyümede sağlanan iyileşmelerin istihdama etkisi beklentilerin altında kalmıştır. Aslında bu süreçte Türkiye'de uygulanan ekonomik model, istihdam yaratmayan bir iktisadi büyüme yarattığı için sıkça tartışılmıştır. Bu doğrultuda, ekonomi politikaları üzerinde odaklanılması gereken iki temel sorun alanı da öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, cari açığın makul düzeylere indirilmesi, diğeri ise işsizliğin düşürülmesi ve işgücüne katılımın artırılmasıdır. Ancak, cari açık azaltılırken büyümenin aşırı baskı altına alınması, işsizliğin düşürülmesi ve işgücüne katılımın artırılması hedefleriyle çelişmektedir. Bu çerçevede ekonomik büyümenin kontrollü şekilde sürdürülmesi, dış ticarete ihracatın payının artırılması ve dış ticaretin ithalat gereksinimini azaltacak şekilde yapılandırılması gerektiği değerlendirilmektedir.

Bu çerçevede, Türkiye istihdam ve işgücü piyasasındaki yapısal sorunlar ile mücadele ederken, küresel kriz nedeniyle 2008-2009 döneminde ekonomide İkinci Dünya Savaşından bu yana yaşanan en büyük daralmayla karşılaşmıştır. Küresel krizin en belirgin etkisi işgücü piyasasında gözlenmiştir. Hızla düşen dünya ekonomisindeki talep, istihdamın da hızla azalmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler sonucu; 2007 dönemi itibarıyla 2 milyon kişi olan işsiz sayısı artarak 2008 yılında 2,3 milyon kişiye yükselmiştir. 2009 yılında ise, krizin etkisinin yansısıyla daha da artarak işsiz sayısı 3,1 milyon kişiye kadar tırmanmıştır. 2009 yılı sonundan itibaren güçlü bir biçimde başlayan ekonomik toparlanma ile yüksek büyüme, olumlu etkisini istihdam hacmi ve işsizlik oranı üzerinde de göstermiştir. 2009 yılında 3,1 milyon olan işsiz sayısı, 2010 yılında 2,7 milyon kişiye gerilemiştir. Bunu, ekonomik toparlanmanın ivme kazanan bir şekilde devam etmesi ve işsizlik oranındaki düşüşün hızlanarak sürmesi sağlamıştır. 2011 yılında yaşanan ekonomik büyüme etkisini istihdam

hacmi üzerinde de hissettirmiş ve işsiz sayısı yılın sonunda 2,4 milyon kişi düzeyine gerilemiştir. 2012 yılı başında 2,2 milyon kişiye kadar geriledikten sonra yükselme eğilimi içine girmiş ve bu yılın sonunda 2,6 milyon kişiye tırmanmıştır.

Görüldüğü üzere, 2000 yıllarda sağlanan mali disiplin, makro ekonomik istikrar ve yüksek büyümeye rağmen, son on yıllık dönemde istihdam hacmi ile işsizlik alanında küresel krizin de etkisiyle olumlu bir gelişme sağlanamamıştır. 2007-2012 dönemleri itibariyle işsizlik oranları sırasıyla yüzde 9, yüzde 10, yüzde 13, yüzde 11, yüzde 9 ve yüzde 8 olmuştur. Yaşanan istihdam kayıplarının yanı sıra işgücüne katılımdaki artış da işsizlik oranlarının hızla yükselmesine yol açmıştır. Ekonomide kaydedilen toparlanma, işsizlik rakamlarında gerilemeyi beraberinde getirmiştir. Ancak bu düşüş süreci uzun süre devam etmemiş ve işsizlik oranı tekrar artmaya başlamıştır. İşsizlik oranı 2013 yılından sonra kriz önce seviyesinin de üstüne çıkmıştır. Bu doğrultuda, Türkiye ekonomisinin yakın geçmişteki durumu ve bugünkü tablo birlikte analiz edildiğinde makroekonomik istikrarın istihdam yaratma açısından gerekli, fakat yeterli olmadığı görülmektedir. Bu nedenle, işgücü piyasasında yapısal sorunların çözümüne yönelik reformların gerekliliği her geçen gün kendisini daha güçlü bir şekilde hissettirmektedir.

Türkiye’de 2000’lerden itibaren tarımsal desteklerin kompozisyonunun değişmesi ve işgücünün eğitim seviyesinin yükselmesine bağlı olarak tarım sektörünün istihdam içindeki payı yıllar içinde azalmıştır. Tarım istihdamının payı 2008-2011 döneminde tarım dışı fırsatların azalması ve gıda fiyatlarının yükselmesi nedeniyle nispeten yükselmiş olsa da, 2012 yılının başından itibaren yeniden azalma sürecine girmiştir. Tarım sektörünün istihdam içindeki payının küçülmesi ile birlikte sanayi ve hizmetler sektörünün istihdam içindeki payları artmıştır. Hizmetler sektöründeki artışta, eğitim ile idari ve destek hizmet faaliyetleri etkili olmuştur. Ayrıca sektörel istihdam eğilimlerine bakıldığında da benzer bir durum yaşanmaktadır. Hizmetler istihdam içindeki en büyük paya sahip sektör olmuştur. Ancak ekonomi içinde en düşük paya sahip sektör olan tarımın istihdam içindeki payı daha yavaş azalmaktadır. Sektörler arasındaki çalışan başına düşen katma değer karşılaştırıldığında, ekonominin en verimli sektörün sanayi olduğu görülmektedir. Tarım sektöründeki kişi başına düşen katma değer tarım dışı sektörlerin neredeyse dörtte biri düzeyindedir.

Sivil işgücü arzı ve istihdam konularındaki verilerin elde edildiği hanehalkı işgücü araştırması; Türkiye’de, Devlet İstatistik Enstitüsü (2004 yılından sonra ise Türkiye İstatistik Kurumu) tarafından 1988 yılından bu yana düzenli olarak uygulanmaktadır. Hanehalkı işgücü araştırması, Uluslararası Çalışma Örgütü’nce benimsenen temel tanım ve kavramlar kullanılarak 1988-1999 yılları arasında yılda iki kez, her yılın Nisan ve Ekim aylarının son haftaları itibariyle yapılmıştır. 2000 yılında hanehalkı işgücü araştırmasının; uygulama sıklığı, örnek büyüklüğü, tahmin boyutu ve soru kâğıdı kapsamı gibi özelliklerinde değişikliğe gidilmiştir. 2000 yılında itibaren araştırma aylık olarak uygulanmakta olup, dönemsel (üç aylık) örnek büyüklüğü 23.000’e çıkarılmış ve her hanehalkının toplam 18 aylık bir süreçte dört dönem boyunca takip edilmesi esasına dayalı yarı-panel sistemine geçilmiştir. 2004 yılından itibaren Avrupa Birliği İstatistik Ofisi’nin (Eurostat) talep ettiği ve tüm değişkenlerin kapsandığı daha ayrıntılı bir soru kâğıdı uygulamaya konulmuştur. Ayrıca, hanehalkı işgücü anketi sonuçlarından, istatistiksel amaçlı bölge sınıflaması Düzey 1 (12 bölge) için kent ve kırsal ayrımında; Düzey 2 (26 bölge) için ise, toplam bazda genel tahminler vermek üzere, anketin yıllık örnek hacmi yaklaşık 148 bin hanehalkına çıkarılmıştır.

2005 yılında, TÜİK tarafından hanehalkı işgücü anketi soru kâğıdı Eurostat’ın derlenmesini öngördüğü yeni değişkenleri içerecek şekilde revize edilmiştir. Ayrıca, hanehalkı işgücü araştırması sonuçları 2005 yılı başından itibaren üçer aylık dönemler esas alınarak her ay açıklanmıştır. Daha sonra ise, hanehalkı işgücü anketinde 2014 yılı Şubat dönemiyle birlikte

Eurostat'a uyum çerçevesinde yeni düzenlemelere gidilmiştir. Bu düzenlemeler; yılın her haftasının referans dönemi olduğu sürekli anket uygulamasına geçilmesi, yeni bir örneklem tasarımının oluşturulması, 2014 yılından itibaren geçerli olan yeni idari bölünüşün temel alınması, tahminlerde en güncel nüfus tahminlerinin kullanılması ve işsizlik kriterinde kullanılan iş arama süresinde son üç ay yerine son dört haftanın dikkate alınmasıdır. Buna göre işgücü göstergelerinde yeni bir seri elde edilmiş olup TÜİK tarafından temel işgücü göstergelerine ilişkin zaman serileri 2005 yılı Ocak ayına kadar revize edilmiştir.

2000 sonrasında Türkiye'de yaratılan istihdam, çalışma çağındaki nüfus ve işgücü artışının gerisinde kalmıştır. 2001 yılında yaşanan krizin ardından daralan istihdam hacmi daha sonraki yıllarda artış eğilimi içine girmiştir. Bu çerçevede 2004 yılı itibariyle 19,6 milyon olan istihdam hacmi daha sonraki 2005-2008 yıllarda sırasıyla 19,6 milyon, 19,9 milyon, 20,2 milyon ve 20,6 milyon kişiye ulaşmıştır. Ancak yaşanan ekonomik krizin etkisiyle, 2009 yılı başından itibaren istihdam hacminde belirgin bir daralma gözlenmiştir. Krizin en şiddetli biçimde hissedildiği 2009 yılında gerileyen istihdam hacmi, daha sonra kısmi bir toparlanma süreci içerisinde girmiş ve 2009 yılında önceki yıla göre 11 bin kişilik cüzi bir artışla 20,6 milyon kişi olmuştur. 2010 yılı itibariyle istihdam edilenlerin sayısı bir önceki yıla göre 1,2 milyon kişi artarak 21,9 milyona, 2011 yılında bir önceki yıla göre 1,4 milyon kişi artarak 23,3 milyon kişiye ve 2012 yılında, bir önceki yıla göre 671 bin kişi artarak 23,9 milyon kişiye yükselmiştir. İstihdam edilenlerin sayısı 2013 yılında, geçen yıla göre 664 bin kişi artarak 24,6 milyon kişiye, 2014 yılında ise geçen yıla göre 1,3 milyon kişi artarak 25,9 milyon kişiye ulaşmıştır.

Bu süreçte istihdam artışının sınırlı kalmasının en önemli nedeni, ekonomideki yapısal dönüşüm sürecine bağlı olarak tarım sektöründe yaşanan istihdam azalışıdır. 2014 yılı itibariyle tarım sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı yüzde 21,1'e gerilemiş olup, bu sektördeki istihdam 2007 - 2014 döneminde 924 bin kişi azalmıştır. Tarım dışı sektörlerde ise, özellikle 2003 yılı sonrasında önemli artışlar sağlanmıştır. Ayrıca, artan verimlilik, yoğunlaşan dış rekabet ve tarımsal sübvansiyonların azaltılması sonucu bazı endüstriyel tarım ürünlerinin üretiminde meydana gelen düşme, tarım kesiminde işgücüne katılım oranının giderek gerilemesine yol açmaktadır. Bu gelişmeler kentsel alanda işgücüne katılma oranının yükselmesi ile telafi olmaktadır.

Tablo 89 Yıllar İtibarıyla Yurt İçi İşgücü Piyasasına İlişkin Özet Göstergeler (2010-2015)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Çalışma Çağındaki Nüfus	52.904	53.985	54.961	55.982	56.986	57.854
İşgücü	24.594	25.594	26.141	27.046	28.786	29.678
İstihdam	21.858	23.266	23.937	24.601	25.933	26.621
Tarım	5.084	5.412	5.301	5.204	5.470	5.483
Sanayi	4.615	4.842	4.903	5.101	5.316	5.332
Hizmetler*	12.159	13.012	13.733	14.296	15.147	15.805
İnşaat	1.434	1.680	1.717	1.768	1.912	1.914
Tarım Dışı İstihdam	16.774	17.854	18.636	19.397	20.463	21.138
İşsiz	2.737	2.328	2.204	2.445	2.853	3.057
İşgücüne Katılma Oranı (Yüzde)	46,5	47,4	47,6	48,3	50,5	51,3
İstihdam Oranı (Yüzde)	41,3	43,1	43,6	43,9	45,5	46
İşsizlik Oranı (Yüzde)	11,1	9,1	8,4	9	9,9	10,3
Tarım Dışı İşsizlik Oranı (Yüzde)	13,7	11,3	10,3	10,9	12	12,4
Genç Nüfusta İşsizlik Oranı (Yüzde)	19,9	16,8	15,8	17,1	17,9	18,5

Kaynak: TÜİK, Kalkınma Bakanlığı. * İnşaat dahil.

Burada anlatılan gelişmeler ışığında 2016 Ekim ayı itibariyle, TÜİK tarafından hanehalkı işgücü araştırması ile elde edilen istihdam, işsizlik ve işgücü hareketlerine ilişkin veriler aşağıda ana çizgileri ile verilmektedir.

Tablo 90 İstihdam ve İşgücü Piyasasının Durumu (2007-2015) 15+ yaş, Bin Kişi

Yıllar	15 ve daha yukarı yaştaki nüfus	İşgücü	İstihdam edilenler	İşsiz	İşgücüne dahil olmayan nüfus	İşgücüne katılma oranı (%)	İşsizlik oranı (%)	Tarım dışı işsizlik oranı (%)	İstihdam oranı(%)	
2007	Yıllık	50 177	22 253	20 209	2 044	27 925	44,3	9,2	11,2	40,3
2008	Yıllık	50 982	22 899	20 604	2 295	28 083	44,9	10,0	12,3	40,4
2009	Yıllık	51 833	23 710	20 615	3 095	28 124	45,7	13,1	16,0	39,8
2010	Yıllık	52 904	24 594	21 858	2 737	28 310	46,5	11,1	13,7	41,3
2011	Yıllık	53 985	25 594	23 266	2 328	28 391	47,4	9,1	11,3	43,1
2012	Yıllık	54 961	26 141	23 937	2 204	28 820	47,6	8,4	10,3	43,6
2013	Yıllık	55 982	27 046	24 601	2 445	28 936	48,3	9,0	10,9	43,9
2014	Yıllık	57 249	29 181	26 138	3 043	28 068	51,0	10,4	12,5	45,7
2015	Yıllık	57 854	29 678	26 621	3 057	28 176	51,3	10,3	12,4	46,0
	Ekim	58 134	30 003	26 856	3 147	28 131	51,6	10,5	12,6	46,2
	Kasım	58 215	29 801	26 676	3 125	28 414	51,2	10,5	12,4	45,8
	Aralık	58 294	29 652	26 448	3 204	28 642	50,9	10,8	12,7	45,4
2016	Ocak	58 366	29 565	26 275	3 290	28 802	50,7	11,1	13,0	45,0
	Şubat	58 433	29 680	26 456	3 224	28 753	50,8	10,9	12,7	45,3
	Mart	58 493	30 016	26 993	3 023	28 478	51,3	10,1	11,9	46,1
	Nisan	58 558	30 462	27 638	2 824	28 097	52,0	9,3	11,0	47,2
	Mayıs	58 621	30 763	27 867	2 895	27 859	52,5	9,4	11,3	47,5
	Haziran	58 686	30 778	27 651	3 127	27 908	52,4	10,2	12,2	47,1
	Temmuz	58 756	30 961	27 636	3 324	27 795	52,7	10,7	13,0	47,0
	Ağustos	58 835	30 967	27 473	3 493	27 868	52,6	11,3	13,7	46,7
	Eylül	58 914	31 087	27 564	3 523	27 826	52,8	11,3	13,7	46,8
	Ekim	58 990	30 914	27 267	3 647	28 076	52,4	11,8	14,1	46,2

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları

Tabloda 2007-2015 döneminde yıllık ve 2016 yılında aylık bazda işgücü piyasasındaki gelişmeler gösterilmektedir. Bu doğrultuda, 2008 yılında çalışma çağındaki nüfus 51 milyon, toplam işgücü 22,9 milyon kişi olmuştur. 2008 yılında, toplam istihdam 2007 yılına göre 395 bin kişi artarak 20,6 milyon, işsiz sayısı 2007 yılına göre 251 bin kişi artarak 2,3 milyon olarak gerçekleşmiştir. Böylece bir önceki yıla göre toplam istihdam oranı yüzde 40,3'ten yüzde 40,4'e, işsizlik oranı ise yüzde 9,2'den yüzde 10'a çıkmıştır. Tarım sektörü hariç tutulduğundaki bir önceki yıla göre işsizlik oranı 11,2'den 12,3'e yükselmiştir. 2009 yılında çalışma çağındaki nüfus 51,8 milyon, işgücü ise 23,7 milyon kişi olmuştur. 2009 yılında, toplam istihdam 2008 yılına göre sadece 11 bin kişi artarak 20,6 milyon, işsiz sayısı ise 2008 yılına göre 800 bin kişi artarak 3,1 milyon olarak gerçekleşmiştir. Buna göre toplam istihdam oranı yüzde 40,4'ten yüzde 39,8'e inerken, işsizlik oranı ise yüzde 10'dan yüzde 13,1'e çıkmıştır. Tarım sektörü hariç tutulduğundaki işsizlik oranı yüzde 12,3'ten yüzde 16'ya yükselmiştir.

2010 yılında Türkiye'de çalışma çağındaki nüfus 52,9 milyon kişi, toplam işgücü ise 24,6 milyon kişi olmuş ve işgücüne katılma oranı da bir önceki yıla göre 0,7 puanlık artışla yüzde 46,5 olarak gerçekleşmiştir. 2010 yılında toplam istihdam 2009 yılına göre 1,2 milyon artarak 21,9 milyon kişi olarak gerçekleşmiş, buna karşılık olarak işsiz sayısı ise 358 bin azalarak 2,7 milyona kişiye inmiştir. Böylece toplam istihdam oranı yüzde 39,8'den yüzde 41,3'e çıkmış, işsizlik oranı ise yüzde 13,1'den yüzde 11,1'e gerilemiştir. Tarım sektörü hariç tutulduğundaki işsizlik oranı yüzde 16'dan 13,7'ye inmiştir. 2011 yılında çalışma çağındaki nüfus 54 milyon kişi, toplam işgücü ise 25,6 milyon kişi olmuş ve işgücüne katılma oranı da bir önceki yıla göre 0,9 puanlık artışla yüzde 47,4 olarak gerçekleşmiştir. 2011 yılında istihdam edilenlerin sayısı, bir önceki yıla göre 1,4 milyon kişi artarak 23,3 milyon kişiye ulaşmıştır. İstihdam edilenlerin oranı, bir önceki yıla göre 1,8 puanlık bir artış göstererek yüzde 41,3'ten yüzde 43,1'e yükselmiştir. 2011 yılında işsiz sayısı bir önceki yıla göre 409

bin azalarak 2,3 milyon kişiye düşmüştür. İşsizlik oranı ise 2 puanlık azalış ile yüzde 9,1 seviyesinde gerçekleşmiştir. Tarım dışı işsizlik oranı da bir önceki yıla göre 2,4 puanlık azalışla yüzde 11,3 seviyesinde gerçekleşmiştir.

2012 yılında çalışma çağındaki nüfus 55 milyon kişi, toplam işgücü ise 26,1 milyon kişi olmuştur. İşgücüne dahil olmayan nüfus ise 28,8 milyon kişi olarak gerçekleşmiştir. 2012 yılında toplam istihdam 2011 yılına göre 671 bin kişi artarak 23,9 milyon kişiye yükselmiş, buna karşılık olarak işsiz sayısı ise 124 bin kişi azalarak 2,2 milyon kişiye düşmüştür. İşgücüne katılma oranı bir önceki yıla göre 0,2 puanlık artışla yüzde 47,6 olarak, işsizlik oranı ise 0,7 puanlık azalış ile yüzde 8,4 seviyesinde gerçekleşmiştir. Tarım dışı işsizlik oranı bir önceki yıla göre 0,9 puanlık azalışla yüzde 10,3 seviyesinde gerçekleşmiştir. İstihdam edilenlerin oranı, bir önceki yıla göre 0,5 puanlık bir artış göstererek yüzde 43,6'ya yükselmiştir. İstihdamın geliştirilmesine yönelik alınan tedbirlerin ve GSYH'de son yıllarda devam eden artış eğiliminin etkilerinin işgücü piyasasına yansımaları sonucu ekonominin istihdam yaratma kapasitesi 2013 yılında da sürmüştür. 2013 yılında çalışma çağındaki nüfus 2012 yılına göre 1 milyon artarak 56 milyon kişi, toplam işgücü ise 906 bin artarak 27,1 milyon kişi olmuştur. İşgücüne dahil olmayan nüfus ise 28,9 milyon kişi olarak gerçekleşmiştir. 2013 yılında toplam istihdam bir önceki yıla göre 664 bin kişi artarak 24,6 milyon kişiye, işsiz sayısı da bir önceki yıla göre 241 bin kişi artarak 2,5 milyon kişiye yükselmiştir. İşgücüne katılma oranı, bir önceki yıla göre 0,7 puanlık artışla yüzde 48,3 olarak gerçekleşmiştir. İşsizlik oranı ise, 0,6 puanlık artışla yüzde 9 seviyesinde gerçekleşmiştir. Tarım dışı işsizlik oranı bir önceki yıla göre 0,6 puanlık artışla yüzde 10,9 seviyesinde gerçekleşmiştir. İstihdam edilenlerin oranı, bir önceki yıla göre 0,4 puanlık bir artış göstererek yüzde 43,9'a yükselmiştir.

2011 yılında krizin etkilerinin azalmasıyla 1,5 milyon kişiye ek istihdam sağlanmıştır. Ekonomideki yavaşlamaya bağlı olarak, 2012 yılında ek istihdam edilenlerin sayısı geçen yıla göre 711 bin kişi olarak kalmıştır. 2013 yılında istihdamda artış gerçekleşmiş olmasına rağmen işgücüne katılımın istihdamdaki artıştan daha yüksek olması işsizlik üzerinde olumsuz etki yapmıştır. 2013 yılında iç talepteki ılımlı toparlanma ile istihdam edilen sayısında iyileşme görülse de ekonomideki yavaş büyüme ve belirsizlik işsizlik oranının yükselmesine yol açmıştır. 2012 yılında ekonomik durgunluğa rağmen 711 bin kişiye ek istihdam sağlanırken, 2013 yılında ekonomik toparlanmanın beklentilerin altında gerçekleşmesiyle ek istihdam 703 bin kişi düzeyinde kalmıştır. İşsizlik oranı, işgücü artışının istihdam edilenlerden fazla olması nedeniyle 2013 yılında bir önceki yıla göre yükselmiştir.

2014 yılında çalışma çağındaki nüfus 2013 yılına göre 1 milyon artarak 57 milyon kişi, toplam işgücü ise 1,7 milyon artarak 28,8 milyon kişi olmuştur. İşgücüne dahil olmayan nüfus ise 28,2 milyon kişi olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılında toplam istihdam 2013 yılına göre 1,3 milyon artarak 25,9 milyon kişi olarak gerçekleşmiş, işsiz sayısı ise 408 bin artarak 2,9 milyon kişiye yükselmiştir. İşgücüne katılma oranı, bir önceki yıla göre 2,2 puanlık artışla yüzde 50,5'e yükselmiştir. İşsizlik oranı ise, 0,9 puanlık artışla yüzde 9,9 seviyesinde gerçekleşmiştir. Tarım dışı işsizlik oranı 1,6 puanlık artışla yüzde 12,4 seviyesinde gerçekleşmiştir. İstihdam edilenlerin oranı bir önceki yıla göre, 1,6 puanlık bir artış göstererek yüzde 45,7'e yükselmiştir.

2015 yılı Ekim ayı itibariyle çalışma çağındaki nüfus 2014 yılı Ekim ayına göre 885 bin artarak 58,1 milyon kişi, toplam işgücü ise 822 bin artarak 30 milyon kişi olmuştur. İşgücüne dahil olmayan nüfus ise 28,1 milyon kişi olarak gerçekleşmiştir. 2015 yılı Ekim döneminde toplam istihdam 2014 yılı Ekim dönemine göre 718 bin artarak 26,9 milyon kişi olarak gerçekleşmiş, işsiz sayısı ise 104 bin artarak 3,2 milyon kişiye yükselmiştir. İşgücüne katılma oranı, bir önceki yılın Ekim dönemine göre 0,6 puanlık artışla yüzde 51,6'ya yükselmiştir.

İşsizlik oranı ise, 0,1 puanlık artışla ile yüzde 10,5 seviyesinde gerçekleşmiştir. Tarım dışı işsizlik oranı 0,1 puanlık artışla yüzde 12,6 seviyesinde gerçekleşmiştir. İstihdam edilenlerin oranı bir önceki yılın Ekim dönemine göre, 0,5 puanlık bir artış göstererek yüzde 46,2'ye yükselmiştir. 2015 yılı sonu itibariyle işsizlik oranı yüzde 10,8 olmuştur.

Ekim 2016 döneminde, mevsim etkilerinden arındırılmış işgücü verilerine göre tarım dışı işsizlik oranı bir önceki döneme kıyasla 0,4 puan artarak yüzde 13,9 olarak gerçekleşmiştir. Mayıstan bu yana artmakta olan işsizlik Eylül döneminde sınırlı bir düşüş sergilerken Ekim döneminde istihdam tarımda 69 bin, inşaatda 42 bin azalmış, sanayide 22 bin, hizmetlerde ise 66 bin artmıştır. Bu gelişmeler doğrultusunda tarım dışı işgücü 172 bin artarak 25 milyon 592'ye, tarım dışı istihdam ise 46 bin artarak 22 milyon 35 bine yükselmiştir. Bu gelişmelerin sonucunda tarım dışı işsiz sayısı 126 bin artarak 3 milyon 557 bine ulaşmıştır.

Ekim 2016 döneminde, bir önceki yılın aynı dönemine kıyasla tarım dışı işgücü 1 milyon 101 bin (yüzde 4,5), tarım dışı istihdam 579 bin (yüzde 2,7) artmıştır. Böylece işsiz sayısında yıllık artış 522 bin (yüzde 15,2) olarak gerçekleşmiştir. Tarım dışı işgücündeki artış ise yıllık 1 milyonun üzerine çıkmış, tarım dışı istihdamdaki yıllık artış ise yavaşlamıştır. Bu gelişmelere paralel olarak tarım dışı işsiz sayısı artışı Ekim 2016 döneminde 500 binin üzerinde gerçekleşmiştir.

Ülkemizde ve küresel ölçekte yaşanan belirsizlikler neticesinde 2016 yılının üçüncü çeyreğinde gözlenen ekonomik daralmanın etkisiyle işsizlik oranları yıllık bazda artmıştır. Bununla birlikte, mevsimsel düzeltilmiş veriler işgücü piyasasında istihdam ve işsizlik oranları açısından iyileşmelere işaret etmektedir.

Türkiye ekonomisi 2009 yılının son çeyreğinden bu yana pozitif büyüme kaydeden Türkiye ekonomisi 2016 yılının üçüncü çeyreğinde yüzde 1,8 oranında daralmıştır. Ekonomik büyümede özellikle üçüncü çeyrekte gözlenen zayıf performansın toplam istihdama etkisi sınırlı düzeyde kalmıştır. İşgücüne katılma oranındaki uzun dönemli artış eğiliminin son veriler çerçevesinde devam ettiği görülmektedir.

Tablo 91 İstihdam Edilenlerin Ekonomik Faaliyete Göre Dağılımı (2007-2016), Bin Kişi

Yıllar		Bin kişi					Yüzde				
		Toplam	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmetler	Toplam	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmetler
2007	Yıllık	20.209	4.546	4.403	1.231	10.029	100,0	22,5	21,8	6,1	49,6
2008	Yıllık	20.604	4.621	4.537	1.238	10.208	100,0	22,4	22,0	6,0	49,5
2009	Yıllık	20.615	4.752	4.179	1.305	10.380	100,0	23,1	20,3	6,3	50,4
2010	Yıllık	21.858	5.084	4.615	1.434	10.725	100,0	23,3	21,1	6,6	49,1
2011	Yıllık	23.266	5.412	4.842	1.680	11.332	100,0	23,3	20,8	7,2	48,7
2012	Yıllık	23.937	5.301	4.903	1.717	12.016	100,0	22,1	20,5	7,2	50,2
2013	Yıllık	24.601	5.204	5.101	1.768	12.528	100,0	21,2	20,7	7,2	50,9
2014	Yıllık	25.933	5.470	5.316	1.912	13.235	100,0	21,1	20,5	7,4	51,0
2015	Yıllık	26.621	5.483	5.332	1.914	13.891	100,0	20,6	20,0	7,2	52,2
2016	Ocak	26.275	4.812	5.300	1.765	14.397	100,0	18,3	20,2	6,7	54,8
	Şubat	26.456	4.876	5.276	1.764	14.540	100,0	18,4	19,9	6,7	55,0
	Mart	26.993	5.093	5.295	1.923	14.682	100,0	18,9	19,6	7,1	54,4
	Nisan	27.638	5.352	5.381	2.085	14.820	100,0	19,4	19,5	7,5	53,6
	Mayıs	27.867	5.540	5.386	2.132	14.809	100,0	19,9	19,3	7,7	53,1
	Haziran	27.651	5.577	5.330	2.065	14.679	100,0	20,2	19,3	7,5	53,1
	Temmuz	27.636	5.727	5.254	2.044	14.612	100,0	20,7	19,0	7,4	52,9
	Ağustos	27.473	5.760	5.224	2.036	14.453	100,0	21,0	19,0	7,4	52,6
	Eylül	27.564	5.657	5.260	2.131	14.516	100,0	20,5	19,1	7,7	52,7
	Ekim	27.267	5.305	5.282	2.071	14.609	100,0	19,5	19,4	7,6	53,6

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları

Tabloda, Türkiye’de 2007-2015 dönemi yıllık ve 2016 yılı aylık bazda istihdam edilenlerin yıllara göre iktisadi faaliyet kolları ve dağılımı verilmiştir. Sektörel ayırmda istihdam incelendiğinde en fazla iş yaratan sektörün hizmetler olduğu göze çarpmaktadır.

2010 yılında bir önceki yıla göre tarım sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 332 bin artarak 5,1 milyon kişiye, sanayi sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 436 bin kişi artarak 4,6 milyon kişiye, inşaat sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 129 bin artarak 1,4 milyon kişiye ve hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin sayısı da 345 bin kişi artarak 10,7 milyon kişiye yükselmiştir. 2010 yılında toplam istihdam içinde tarım sektörünün payı bir önceki yıla göre 0,2 puan artarak yüzde 23,3’e, sanayi sektörünün payı ise 0,8 puan artarak yüzde 21,1’ye çıkmıştır.

2012 yılında bir önceki yıla göre tarım sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 111 bin azalarak 5,3 milyon kişiye, sanayi sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 61 bin kişi artarak 4,9 milyon kişiye, inşaat sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 37 bin artarak 1,7 milyon kişiye ve hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin sayısı da 684 bin kişi artarak 12 milyon kişiye yükselmiştir.

2013 yılında bir önceki yıla göre tarım sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 97 bin azalarak 5,2 milyon kişiye, sanayi sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 198 bin kişi artarak 5,1 milyon kişiye, inşaat sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 51 bin artarak 1,8 milyon kişiye ve hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin sayısı da 512 bin kişi artarak 13 milyon kişiye yükselmiştir.

2014 yılında bir önceki yıla göre tarım sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 266 bin artarak 5,5 milyon kişiye, sanayi sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 215 bin kişi artarak 5,3 milyon kişiye, inşaat sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 144 bin artarak 1,9 milyon kişiye ve hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin sayısı da 707 bin kişi artarak 13,2 milyon kişiye yükselmiştir.

2015 yılında bir önceki yıla göre tarım, sanayi ve inşaat sektöründe istihdam edilenlerin payında önemli bir farklılık göze çarpmazken 688 bin kişi artan toplam istihdamın neredeyse tamamı sayılabilecek 656 bin kişisi hizmetler sektöründe istihdam edilmiştir. Toplam istihdam 25,9 milyon kişiden 29,6 milyon kişiye yükselmiş ve hizmetler sektörünün payı yüzde 1,2 artarak yüzde 52,2 seviyesine yükselmiştir. Diğer sektörlerde ise hizmetler sektöründeki istihdam artışının sektör paylarında ortaya çıkardığı ağırlıklara bağlı olarak düşüş yaşanmıştır. Toplam istihdamın yüzde 79,4’ünü oluşturan 21,1 milyon kişi tarım dışı sektörlerde istihdam edilmiştir.

2016 yılı Ekim döneminde ise bir önceki yılın Ekim dönemine göre tarım sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 168 bin kişi azalarak 5,3 milyon kişiye, sanayi sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 81 bin kişi azalarak 5,3 milyon kişiye gerilemiştir. Diğer taraftan, inşaat sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 22 bin artarak 2,1 milyon kişiye ve hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin sayısı da 639 bin kişi artarak 14,6 milyon kişiye yükselmiştir. 2015 yılı Ekim döneminde toplam istihdam içinde tarım sektörünün payı bir önceki yılın Ekim dönemine göre 0,9 puan azalarak yüzde 19,5’e, sanayi sektörünün payı ise 0,6 puan azalarak yüzde 19,4’e düşmüştür. Diğer yandan toplam istihdam içinde bir önceki yılın Ekim dönemine göre inşaat sektörünün payı aynı kalarak yüzde 7,6 seviyesinde gerçekleşmiştir. Hizmetler sektörünün payı ise 1,6 puan artarak yüzde 53,6’ya yükselmiştir.

Tablo 92 Mevsim Etkilerinden Arındırılmış İşgücü Göstergeleri, (2005-2015 İtibariyle), 15+ yaş, Bin Kişi

		İşgücü durumu (Mevsim etkilerinden arındırılmış)							
		İşgücü	İstihdam edilenler	İşsiz	İşgücüne dahil olmayan nüfus	İşgücüne katılma oranı (%)	İşsizlik oranı (%)	Tarım dışı işsizlik oranı (%)	Genç nüfusta işsizlik oranı (%)
2014	Ocak	27.985	25.392	2.594	49,5	44,9	9,3	11,2	16,6
	Şubat	28.457	25.827	2.630	50,2	45,6	9,2	11,2	16,1
	Mart	28.638	25.965	2.674	50,5	45,8	9,3	11,3	16,8
	Nisan	28.666	25.959	2.707	50,5	45,7	9,4	11,4	16,8
	Mayıs	28.737	25.966	2.771	50,5	45,7	9,6	11,6	17,4
	Haziran	28.718	25.871	2.848	50,4	45,4	9,9	11,9	17,8
	Temmuz	28.714	25.750	2.964	50,4	45,2	10,3	12,4	18,7
	Ağustos	28.760	25.806	2.954	50,4	45,2	10,3	12,3	18,9
	Eylül	28.943	25.894	3.049	50,6	45,3	10,5	12,6	18,9
	Ekim	29.136	26.101	3.035	50,9	45,6	10,4	12,5	19,1
	Kasım	29.183	26.114	3.070	50,9	45,6	10,5	12,6	19,2
	Aralık	29.225	26.196	3.028	50,9	45,6	10,4	12,5	19,1
2015	Ocak	29.338	26.318	3.020	51,0	45,8	10,3	12,4	18,8
	Şubat	29.291	26.273	3.018	50,9	45,7	10,3	12,4	19,0
	Mart	29.374	26.361	3.012	51,0	45,8	10,3	12,4	18,8
	Nisan	29.469	26.479	2.990	51,1	45,9	10,1	12,2	18,6
	Mayıs	29.650	26.612	3.038	51,3	46,1	10,2	12,4	18,7
	Haziran	29.737	26.656	3.081	51,4	46,1	10,4	12,5	18,7
	Temmuz	29.777	26.716	3.061	51,4	46,1	10,3	12,3	18,7
	Ağustos	29.756	26.697	3.060	51,3	46,1	10,3	12,3	18,3
	Eylül	29.973	26.893	3.081	51,6	46,3	10,3	12,3	18,3
	Ekim	30.006	26.883	3.124	51,6	46,2	10,4	12,4	18,6
	Kasım	30.037	26.950	3.088	51,6	46,3	10,3	12,2	18,3
	Aralık	30.087	27.007	3.080	51,6	46,3	10,2	12,2	18,2
2016	Ocak	30.139	27.089	3.050	51,6	46,4	10,1	12,1	18,0
	Şubat	30.130	27.106	3.024	51,6	46,4	10,0	12,0	17,8
	Mart	30.234	27.251	2.983	51,7	46,6	9,9	11,8	17,3
	Nisan	30.356	27.343	3.013	51,8	46,7	9,9	11,8	17,6
	Mayıs	30.484	27.321	3.164	52,0	46,6	10,4	12,3	19,1
	Haziran	30.359	27.019	3.339	51,7	46,0	11,0	13,0	20,4
	Temmuz	30.457	27.040	3.417	51,8	46,0	11,2	13,3	20,1
	Ağustos	30.556	27.071	3.485	51,9	46,0	11,4	13,6	19,9
	Eylül	30.828	27.335	3.494	52,3	46,4	11,3	13,5	19,7
	Ekim	30.922	27.312	3.611	52,4	46,3	11,7	13,9	20,4
2016 Ekim	Yıllık Değişim	916	429	487	0,8	0,1	1,3	1,5	1,8

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları

Tablolarda mevsim etkilerinden arındırılmış temel işgücü göstergeleri ile ekonomik faaliyete göre istihdam edilenler verilmektedir.

2016 yılı Ekim döneminde, 2015 yılı Ekim dönemine göre mevsim etkilerinden arındırılmış; işgücü sayısı 615 bin artışla 30,9 milyon kişiye, istihdam edilen sayısı 429 bin artışla 27,3 milyon kişiye ve işsiz sayısı ise 487 bin artışla 3,6 milyon kişiye yükselmiştir. 2016 yılı Ekim döneminde 2015 yılı Ekim dönemine göre mevsim etkilerinden arındırılmış; işgücüne katılma oranı 0,1 puanlık artışla ile yüzde 48,3 seviyesinde, işsizlik oranı 1,3 puanlık artışla yüzde 11,7seviyesinde, tarım dışı işsizlik oranı 1,5 puanlık artışla yüzde 13,9 seviyesinde ve genç nüfusta işsizlik oranı ise 1,8 puanlık artışla yüzde 20,4 seviyesinde gerçekleşmiştir.

Tablo 93 Mevsim Etkilerinden Arındırılmış Ekonomik Faaliyete Göre İstihdam, (2005-2015), Bin Kişi

Yıllar	Aylar	(Mevsim etkilerinden arındırılmış)					
		Tarım dışı					
		Toplam	Tarım	Toplam	Sanayi	İnşaat	Hizmetler
2014	Ocak	25.392	5.388	20.004	5.232	1.932	12.839
	Şubat	25.827	5.573	20.254	5.359	2.012	12.883
	Mart	25.965	5.605	20.359	5.365	1.957	13.038
	Nisan	25.959	5.567	20.391	5.373	1.895	13.123
	Mayıs	25.966	5.568	20.398	5.364	1.871	13.164
	Haziran	25.871	5.485	20.386	5.332	1.828	13.226
	Temmuz	25.750	5.396	20.354	5.243	1.816	13.295
	Ağustos	25.806	5.331	20.475	5.257	1.858	13.361
	Eylül	25.894	5.329	20.565	5.306	1.874	13.385
	Ekim	26.101	5.371	20.731	5.353	1.905	13.473
	Kasım	26.114	5.402	20.712	5.273	1.939	13.500
	Aralık	26.196	5.431	20.766	5.266	1.935	13.565
2015	Ocak	26.318	5.445	20.873	5.349	1.925	13.600
	Şubat	26.273	5.311	20.962	5.351	1.876	13.735
	Mart	26.361	5.480	20.882	5.308	1.919	13.654
	Nisan	26.479	5.498	20.981	5.326	1.898	13.757
	Mayıs	26.612	5.521	21.091	5.404	1.867	13.820
	Haziran	26.656	5.545	21.111	5.380	1.856	13.875
	Temmuz	26.716	5.496	21.221	5.336	1.911	13.974
	Ağustos	26.697	5.520	21.176	5.252	1.920	14.004
	Eylül	26.893	5.519	21.374	5.327	1.937	14.110
	Ekim	26.883	5.443	21.440	5.363	1.954	14.123
	Kasım	26.950	5.384	21.566	5.353	1.987	14.226
	Aralık	27.007	5.425	21.582	5.311	1.988	14.282
2016	Ocak	27.089	5.415	21.674	5.300	2.002	14.372
	Şubat	27.106	5.406	21.700	5.276	2.018	14.407
	Mart	27.251	5.379	21.872	5.295	2.055	14.522
	Nisan	27.343	5.341	22.002	5.381	2.058	14.563
	Mayıs	27.321	5.292	22.029	5.386	2.042	14.601
	Haziran	27.019	5.130	21.889	5.330	1.936	14.623
	Temmuz	27.040	5.203	21.837	5.254	1.937	14.646
	Ağustos	27.071	5.255	21.816	5.224	1.926	14.665
	Eylül	27.335	5.346	21.989	5.260	2.023	14.706
	Ekim	27.312	5.277	22.035	5.282	1.981	14.772
2016 Ekim	Yıllık Değişim	429	-166	595	-81	27	649

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları

TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketine göre 2015 yılında bir önceki yıla göre, toplam istihdam 688 bin kişi, tarım-dışı istihdam ise 674 bin kişi artmıştır. Ancak, işgücüne katılma oranının, bir önceki yıla göre, 0,8 puan artmasının da etkisiyle işsizlik oranı 0,4 puan artarak 2015 yılında yüzde 10,3'e yükselmiştir. Aynı yılda tarım dışı işsizlik oranı yüzde 12,4'e, genç nüfusta işsizlik oranı ise yüzde 18,5'e yükselmiştir.

2016 yılın Ekim döneminde, bir önceki yılın Ekim dönemine kıyasla mevsim etkilerinden arındırılmış ekonomik faaliyet kollarına göre; tarım sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 166

bin azalarak 5,3 milyon kişiye düşmüş, buna karşılık sanayi sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 81 bin azalarak 5,3 milyon kişiye düşmüştür. İnşaat sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 27 bin artarak 2 milyon kişiye ve hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin sayısı da 649 bin artarak 14,8 milyon kişiye yükselmiştir.

Özetle, işgücü piyasasını 2016 Ekim dönemi itibariyle değerlendirdiğimizde; Türkiye genelinde 15 ve daha yukarı yaştakilerde işsiz sayısı 2016 yılı Ekim döneminde yaklaşık olarak 3,6 milyon kişi olmuş, işsizlik oranı ise yüzde 11,8 seviyesinde gerçekleşmiştir. 2016 yılı Ekim döneminde 15 ve daha yukarı yaştaki istihdam edilenlerin sayısı 27,2 milyon kişi, istihdam oranı ise yüzde 46,2 olmuştur. Diğer yandan, mevsim etkilerinden arındırılmış verilere göre genç işsizlik oranı yüzde 20,4 seviyesine yükselmiştir. Sanayi ve tarım sektörlerinde istihdam gerilerken ülkede oluşturulan istihdam talebinin neredeyse tamamı hizmetler sektöründen gelmiş ve hizmetler sektörünün payı yüzde 52,6'ya yükselmiştir.

Tablo 94 20016-2017 Dönemi İçin İşgücü Piyasası Göstergelere İlişkin Öngörüler (15+ yaş, Bin Kişi)

	2016(1)	2017(2)
Çalışma Çağı Nüfus	58.741	59.586
İşgücü	30.401	31.134
İstihdam	27.216	27.948
Tarım Dışı İstihdam	21.961	22.755
İşsiz	3.185	3.186
İşgücüne Katılma Oranı (Yüzde)	51,8	52,3
İstihdam Oranı (Yüzde)	46,3	46,9
İşsizlik Oranı (Yüzde)	10,5	10,2
Tarım Dışı İşsizlik Oranı (Yüzde)	12,4	12,1

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı. (1) Gerçekleşme Tahmini (2) Program

Kalkınma Bakanlığı tarafından yayımlanan Yıllık Programa göre 2016 yılı gerçekleşme ve 2017 yılı tahminleri ortaya konulmuştur. Bu çerçevede, 2016 yılı sonunda işsizliğin 10,5 olarak gerçekleşmesi tahmin edilirken 2017 yılında bu oranın 0,3 puan gerileyerek yüzde 10,2 oranına gerilemesi beklenmektedir. Benzer şekilde tarım dışı işsizlikte de aynı oranında bir gerileme olarak bu oranın yüzde 12,1 olarak gerçekleşmesi beklenmektedir.

Türkiye istihdam ve işgücü piyasasında; toplumun tüm kesimlerine iş fırsatlarının sunulduğu ve işgücünün niteliğinin yükseltilip etkin kullanıldığı bir sistemin oluşturulduğunu söylemek zordur. Bir ekonomide gelişmenin temel belirleyicileri sermaye birikimi, teknolojik gelişme ve istihdam artışıdır. Türkiye ekonomisi için 1980 sonrası büyümenin itici gücünün sermaye birikimi olduğu söylenebilir. Türkiye ekonomisinde 2000 sonrası dönemde de, büyümenin temel kaynağı sermaye birikimi olmuştur. Büyümenin bir diğer kaynağı olan işgücü artışının büyüme oranına katkısı ise çok düşük seviyelerdedir. 2000 sonrası dönemde ise, işgücünün büyümeye katkısı gitgide azalmıştır. Türkiye'nin geç nüfus yapısının fazla olmasına rağmen, bu fırsatı büyüme oranına yeterince yansıtamamıştır Türkiye ekonomisi'nin beşeri sermayenin geliştirilmesi ve sağlanan gelişmelerin verimlilik artışına dönüştürülmesi açısından yetersiz kaldığı değerlendirilmektedir.

2. Çalışma ve Sosyal Güvenlik İlişkileri

Sosyal güvenlik kavramının içeriğinin günümüzde ülkelere göre farklılaşması sosyal ve ekonomik gelişmişlik seviyeleriyle daha bağlantılıdır. Bugün uluslararası düzenlemelerde yer alan sosyal güvenlik standartları, sanayileşme sürecini tamamlayan ve ekonomik bakımdan belirli bir olgunluğa erişmiş ülkelerin sosyal güvenlik uygulamalarının bir yansımasıdır. Bu açıdan, sosyal güvenlik sistemlerinin dönüşümünü belirleyen uluslararası standartlara ülkelerin uyarlanması için gerekli yapısal uyum mekanizmaları kurumsal düzeyde sağlanması gerekmektedir. Sosyal güvenlik sisteminin kurumsallaşması belirli bir ekonomik büyüklüğe sahip olmayı ve kişisel tasarruf edilebilecek düzeyde bir gelirin varlığını zorunlu kılmaktadır. Dünya geneline bakıldığında her bir ülkenin farklı sosyal ve ekonomik gelişmişlik seviyesine sahip olması, bu ülkelerin sosyal güvenlik sistemlerinin içeriğini etkilemektedir. Bu nedenlerle modern sosyal güvenlik sistemlerinin ilk uygulamalarının sanayileşme sürecini tamamlayarak ekonomik imkânlarını daha fazla genişleten Batılı ülkelerde olmuştur.

Dünya ekonomisinde 1980 sonrasındaki küreselleşme ve serbestleşme politikalarının iktisadi gelişmeye etkileri; teknolojiye giderek hızlanan gelişmeler, kurumların bu değişimlere ayak uydurabilmek için organizasyonlarını yenilemeleri, bilgi toplumu ve insan kaynaklarının önemini artırmasıdır. Özellikle günümüzdeki küresel kriz ve bu nedenle artan işsizlik oranları, tüm ülkelerde eğitim düzeyi düşük kitleleri daha olumsuz etkilemekte ve ülkeler için ciddi riskler oluşturmaktadır. Bu bireylere ve ailelerine yönelik koruyucu sosyal politikalara ek olarak, tekrar işgücüne katılmalarını destekleyecek işgücü piyasası politikaları oluşturulmakta ve uygulanmaktadır. Bu süreçte, özellikle işgücü piyasasının temel ihtiyaçlarına yönelik politika ve uygulamalarda çalışma hayatı ile birlikte sosyal güvenlik sistemi de önemli bir rol oynamaktadır. Sosyal güvenlik sistemleri, çalışanları ve onların bakmakla yükümlü oldukları yakınlarını; yaşlanma, sakatlanma, ölüm, iş kazası ve meslek hastalıkları, sağlık sorunları, analık ve işsizlik gibi nedenlerle ortaya çıkan geçici ya da sürekli kayıplarına karşı zorunlu olarak sigortalar ve böylece bireylerin asgari bir yaşam standardını tutturmalarını sağlamaktadır.

Türkiye’de sosyal güvenlik sistemi zaman içerisinde önemli gelişmeler göstermiş olmakla birlikte, birçok sorun alanını da içinde barındırmıştır. Bu nedenle sosyal güvenli sisteminde yeni sorunlarla karşılaşılması ve bu sorunlara çözüm arayışları süreklilik kazanmıştır. Ayrıca zaman içerisinde ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar da sosyal güvenlik sisteminin dönüşümünü gerekli kılmıştır. Bu yüzden de, gerek bu ihtiyaçların karşılanması gerekse uluslararası anlaşmalar, sözleşmeler ve AB’ye katılım süreci Türkiye’de sosyal güvenlik sisteminin dönüşümünü ve uluslararası standartlara uyumunu gerektirmiştir. Diğer taraftan, sosyal güvenlik alanında yapılan reformların temel önceliğinin mali dengenin sağlanması olmuştur. Bu kaygı da çalışanlara ve onların yakınlarına sağlanacak olan sosyal güvenlik hakkının hem niteliksel, hem de maddi anlamda yetersiz sosyal koruma sağlanmasına neden olmaktadır. Böylece, sosyal güvenlik kapsamında sağlanan haklarının niteliğinin yanında, sağlanan maddi yardımların da değerlendirmesini yapmak önem kazanmaktadır.

İşgücüne katılımın ve kayıtlı istihdam düzeyinin Türkiye’de düşük olması nedeniyle çalışma çağındaki nüfusun çoğunluğu sosyal sigorta sistemi dışında kalmakta, bu durum sosyal yardımlara olan ihtiyacı artırmaktadır. Ayrıca işgücü piyasasında yer alan ancak uzun süreli işsizler ile yüksek işsizlik riskiyle karşı karşıya olanlar da sosyal korumaya duyulan ihtiyacı artırmaktadır. Türkiye’de kırsal alanda istihdam çoğunlukla katma değeri düşük olan tarım sektöründedir. Söz konusu durum kırsal alandaki yoksulluğun yüksek olmasındaki en önemli etkidir. Bunun yanı sıra, tarımdan kopan nüfusun çok büyük bir bölümü, kentteki işlere göre niteliklerinin yetersiz kalması nedeniyle, işgücü piyasası dışına çıkmakta veya düşük ücretlerle güvencesiz olarak çalışmaktadırlar. Tarımın istihdam içindeki payı ile gelirden

aldığı pay arasındaki dengesizlik ve tarımdan kopan nüfusun kentteki işgücü durumu, gerek kentte gerekse kırdaki sosyal korumaya olan ihtiyacı artırmaktadır. Ayrıca kayıt dışı çalışan kesimin yanı sıra, özellikle de asgari ücret ile çalışan ve hanede tek gelir kaynağının asgari ücret olduğu hanelerde yoksulluk riski yüksektir.

Bu doğrultuda, sosyal sigorta kapsamında özellikle asgari ücretle çalışan veya kayıt dışı çalışan yoksul kesimler sosyal korumaya olan ihtiyacı artırmaktadır. Ayrıca, sosyal yardımlar çoğunlukla sosyal sigorta kaydı olmayanlara yapılmaktadır. Bu durum da hem bireyleri kayıtlı çalışmaktan caydırabilmekte, hem de kayıtlı çalışan ancak muhtaç durumdaki kişilerin sosyal yardımlardan daha az yararlanabilmesine neden olmaktadır. Bunlara ek olarak, işsizlik ödeneğinden de çok az kişinin yararlandığı görülmektedir. İşsizlik ödeneğine hak kazanma koşullarının katı olması ve ödenek miktarının düşük olması sosyal korumaya olan ihtiyacı artırmakta ve işsizlik sigortasının işsizlere tek başına yeterli koruma sağlayamadığını göstermektedir. Bu çerçevede, çalışabilir yoksul vatandaşları üretken duruma getirecek, gelir elde etmelerini sağlayacak ve sosyal yardım alan çalışabilir durumdaki kişileri işgücü piyasasına kazandıracak projeler ve politikalar ortaya koyulması gerekmektedir.

Türkiye’de hala sosyal yardım ve hizmetlerin ile çalışma ve sosyal güvenlikle olan bağlantısının geliştirilmesi ve etkinleştirilmesi gereksinimi devam etmektedir. Ayrıca Türkiye’de sosyal yardım alanında faaliyet gösteren kurumlar arasındaki işbirliği eksikliği ve nesnel ölçütlerin olmayışı gerçek ihtiyaç sahiplerine etkin hizmet sunumunu ve kaynakların verimli kullanılmasını zorlaştırmaktadır. Böylece sosyal ilişkilerin daha koordineli yürütülmesi için, sosyal sigorta sisteminde yaşanan sorunların giderilmesi, herkesi kapsayan bir sosyal güvenlik sisteminin kurulması ve tüm nüfusun sağlık güvencesi altına alınması, beş farklı sosyal sigorta rejiminin birleştirilmesi ve sistemde etkin bir bilgi işlem altyapısı kurulması amacıyla yürütülen reform çalışmaları kapsamında 5502 sayılı Sosyal Güvenlik Kurumu Kanunu 20 Mayıs 2006 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

Reform kapsamında 5510 Sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu da 16 Haziran 2006 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanarak, 1 Ocak 2007 tarihinde yürürlüğe girmesi öngörülmüştür. Ancak Anayasa Mahkemesi, Kanunun bazı önemli hükümlerini 15 Aralık 2006 tarihli kararıyla iptal etmiştir. 5510 Sayılı Kanunun bazı maddelerinin Anayasa Mahkemesince iptal edilmesi üzerine, gerekli yasal değişikliklerin yapılması için sürdürülen çalışmalar neticesinde hazırlanan Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 8 Mayıs 2008 tarihli Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Diğer taraftan zorunlu istihdam yüklerinin azaltılması, nitelikli işgücü ihtiyacının karşılanması, istihdamın teşvik edilmesi, işgücü maliyetlerinin düşürülmesi ve kayıt dışı istihdamın azaltılmasına ilişkin yasal düzenlemeleri içeren 5763 Sayılı İş kanunu ve Bazı kanunlarda değişiklik Yapılmasına Dair Kanun da 15 Mayıs 2008 tarihinde yasalaşmıştır. 2008 yılı ikinci yarısından itibaren hissedilmeye başlanan ve giderek şiddetlenen ekonomik krizin işletmeler üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla 2009 yılında yürürlüğe giren 5838 Sayılı Kanun ile kısa çalışma ödeneğinin azami süresi 3 aydan 6 aya yükseltilmiştir.

2000 yıllarda yapılan değişikliklerde birlikte, çalışma ve sosyal güvenlik hayatını düzenleyen yasaların başında 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu, 4857 sayılı İş Kanunu, 4447 Sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu ve 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu gelmektedir. 5510 Sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu; işçilerin, işverenlerin ve kamu çalışanlarının sosyal güvenlik yasaları gereğince bildirim esaslarını ve sigortalının statülerini açıklamaktadır. Adı geçen kanunda sigortalıların çalışma kapsamı, çalışma statüleri, müracaat şekilleri ve şartları ele alınmaktadır. 4857 sayılı İş Kanununda; işçi, işveren ve devlet ilişkileri ele alınmaktadır. Taraflar arasında yapılacak olan

sözleşme, çalışma süreleri, yine taraflar arasında meydana gelen uyuşmazlıklar ve bu ilişkilerden doğabilecek olan idari para cezaları bu kanunda ele alınmaktadır. 6631 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu; işyerlerinde iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması ve mevcut sağlık ve güvenlik şartlarının iyileştirilmesi için işveren ve çalışanların görev, yetki, sorumluluk, hak ve yükümlülüklerini düzenlemektedir. Son olarak 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu ise; işsizlik sigortası kapsamında bir işyerinde çalışırken; çalışma yetenek, sağlık ve yeterliliğinde olmasına rağmen, kendi kusuru dışında işini kaybedenlerin kanunda belirtilen koşullara göre iş almaya hazır olduğunu bildirmek koşulu ile işsizlik sigortası hizmetlerinden yararlandırılması düzenlenmektedir. Ayrıca işgücü piyasasının geliştirilmesi, işsizliğin azaltılması ve nitelikli istihdamın artırılması amacıyla Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığının koordinasyonunda ilgili tarafların katılımıyla hazırlanan Ulusal İstihdam Stratejisi 2013 yılında yayınlanmıştır. Diğer yandan Anayasa'da yapılan değişiklikle anayasal güvence altına alınan Ekonomik ve Sosyal Konseyin etkinliğinin artırılmasına çalışılmıştır.

Tabloda, 20014-2016 döneminde istihdam edilenlerin işteki çalışma durumuna göre yüzde dağılımı verilmektedir. 2015 yılında, bir önceki yıla göre; toplam istihdam içerisinde ücretli ve yevmiyelilerin ve işverenlerin payı artarmış, kendi hesabına çalışan ve ücretsiz aile işçilerinin payı ise azalmıştır. 2016 yılı Ekim döneminde ise ücretli ve kendi hesabına çalışanların sayısı sırasıyla 272 bin kişi ve 159 bin kişi olarak artmıştır. Buna karşılık ücretlilerin toplam içindeki payı yüzde 0,1 oranında gerilemiştir. Kendi hesabına çalışanların sayısında ise 0,4 puanlık bir artış kaydedilmiştir. Ücretsiz aile işçilerinde de 0,3 puan gerilemiştir.

Tablo 95 İstihdam Edilenlerin İşteki Çalışma Durumuna Göre Dağılımı (2014-2016)

Yıllar	Aylar	Bin kişi					Yüzde (%)				
		Toplam	Ücretli veya yevmiyeli	İşveren	Kendi hesabına	Ücretsiz aile işçisi	Toplam	Ücretli veya yevmiyeli	İşveren	Kendi hesabına	Ücretsiz aile işçisi
2014	Ekim	26.138	17.389	1.205	4.452	3.091	100	66,5	4,6	17,0	11,8
	Kasım	25.874	17.384	1.141	4.438	2.911	100	67,2	4,4	17,2	11,3
	Aralık	25.642	17.153	1.136	4.489	2.864	100	66,9	4,4	17,5	11,2
	Yıllık	25.933	17.125	1.173	4.479	3.155	100	66,0	4,5	17,3	12,2
2015	Ocak	25.454	17.132	1.103	4.471	2.748	100	67,3	4,3	17,6	10,8
	Şubat	25.576	17.304	1.106	4.476	2.690	100	67,7	4,3	17,5	10,5
	Mart	25.953	17.346	1.127	4.493	2.987	100	66,8	4,3	17,3	11,5
	Nisan	26.638	17.758	1.159	4.563	3.158	100	66,7	4,4	17,1	11,9
	Mayıs	27.072	17.952	1.200	4.566	3.353	100	66,3	4,4	16,9	12,4
	Haziran	27.261	18.018	1.214	4.552	3.477	100	66,1	4,5	16,7	12,8
	Temmuz	27.342	18.097	1.236	4.464	3.545	100	66,2	4,5	16,3	13,0
	Ağustos	27.150	17.967	1.239	4.404	3.540	100	66,2	4,6	16,2	13,0
	Eylül	27.156	18.237	1.196	4.367	3.356	100	67,2	4,4	16,1	12,4
	Ekim	26.856	18.222	1.180	4.360	3.094	100	67,9	4,4	16,2	11,5
	Kasım	26.676	18.262	1.163	4.416	2.836	100	68,5	4,4	16,6	10,6
	Aralık	26.448	17.948	1.178	4.527	2.795	100	67,9	4,5	17,1	10,6
	Yıllık	26.621	17.827	1.175	4.468	3.150	100	67,0	4,4	16,8	11,8
2016	Ocak	26.275	17.867	1.160	4.572	2.676	100	68,0	4,4	17,4	10,2
	Şubat	26.456	17.939	1.184	4.582	2.751	100	67,8	4,5	17,3	10,4
	Mart	26.993	18.228	1.255	4.598	2.912	100	67,5	4,6	17,0	10,8
	Nisan	27.638	18.703	1.274	4.600	3.061	100	67,7	4,6	16,6	11,1
	Mayıs	27.867	18.826	1.301	4.562	3.178	100	67,6	4,7	16,4	11,4
	Haziran	27.651	18.676	1.254	4.501	3.220	100	67,5	4,5	16,3	11,6
	Temmuz	27.636	18.480	1.286	4.458	3.413	100	66,9	4,7	16,1	12,3
	Ağustos	27.473	18.353	1.271	4.441	3.409	100	66,8	4,6	16,2	12,4
	Eylül	27.564	18.519	1.234	4.499	3.313	100	67,2	4,5	16,3	12,0
	Ekim	27.267	18.494	1.212	4.519	3.042	100	67,8	4,4	16,6	11,2

Kaynak: TÜİK, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları

Tablo 96'da 2007-2015 yılları arasında sektörlere göre imzalanan toplu iş sözleşmeleri ve grev uygulamaları verilmektedir. Bu çerçevede, 2008 yılında işyeri sayısı ve yapılan sözleşme sayısında bir önceki yıla göre azalış kaydedilmiş, 9.623 işyerinde 1.704 toplu iş sözleşmesi imzalanmıştır. Toplu iş sözleşmelerinin kapsadığı toplam 262.786 işçinin; 107.258'i kamu kesiminde, 262.786'sı ise özel sektörde çalışmaktadır. 2009 yılında işyeri sayısı ve yapılan sözleşme sayısında bir önceki yıla göre artış kaydedilmiş, 11.544 işyerinde 1.995 toplu iş sözleşmesi imzalanmıştır. Toplu iş sözleşmelerinin kapsadığı toplam 504.796 işçinin; 288.531'i kamu kesiminde, 216.265'i ise özel sektörde çalışmaktadır. 2010 yılında işyeri sayısı ve yapılan sözleşme sayısında bir önceki yıla göre azalış kaydedilmiş, 9.033 işyerinde 1.662 toplu iş sözleşmesi imzalanmıştır. Toplu iş sözleşmelerinin kapsadığı toplam 338.671 işçinin; 166.294'ü kamu kesiminde, 172.377'si ise özel sektörde çalışmaktadır.

2011 yılında işyeri sayısı ve yapılan sözleşme sayısında bir önceki yıla göre artış kaydedilmiş, 16.188 işyerinde 2.135 toplu iş sözleşmesi imzalanmıştır. Toplu iş sözleşmelerinin kapsadığı toplam 503.794 işçinin; 195.110'u kamu kesiminde, 308.684'ü ise özel sektörde çalışmaktadır. 2012 yılında işyeri sayısı ve yapılan sözleşme sayısında bir önceki yıla göre azalış kaydedilmiş, 6.665 işyerinde 1.503 toplu iş sözleşmesi imzalanmıştır. Toplu iş sözleşmelerinin kapsadığı toplam 227.672 işçinin; 99.995'i kamu kesiminde, 127.677'si ise özel sektörde çalışmaktadır. 2013 yılında işyeri sayısı ve yapılan sözleşme sayısında bir önceki yıla göre artış kaydedilmiş, 17.305 işyerinde 2.644 toplu iş sözleşmesi imzalanmıştır. Toplu iş sözleşmelerinin kapsadığı toplam 660.786 işçinin; 227.394'ü kamu kesiminde,

433.392'si ise özel sektörde çalışmaktadır. 2014 yılında işyeri sayısı ve yapılan sözleşme sayısında bir önceki yıla göre artış kaydedilmiş, 12.440 işyerinde 1.677 toplu iş sözleşmesi imzalanmıştır. Toplu iş sözleşmelerinin kapsadığı toplam 364.207 işçinin; 102.297'si kamu kesiminde, 261.910'nu ise özel sektörde çalışmaktadır.

2015 yılında toplam iş sözleşmesi sayısı 1.632 olmuştur. Kamu kesiminde imzalanan toplu iş sözleşmesi sayısı, özel sektörde imzalanandan daha fazladır. Buna karşılık, aynı yılda yapılan grevler, özel sektörde daha fazladır. 2015 yılında sadece bir özel sektör kuruluşunda lokavt olmuştur.

Tablo 96 Toplu İş Sözleşmeleri – Grev Uygulamaları (1984-2015)

YILLAR	SEKTÖR	Toplu İş Sözleşmesi			GREV				LOKAVT			
		Toplu İş Sözleşmesi Sayısı	Kapsadığı İşyeri Sayısı	Kapsadığı İşçi Sayısı	Grev sayısı	Greve Katılan İşyeri Sayısı	Greve Katılan İşçi Sayısı	Grevde Geçen İşgünü Sayısı	Lokavt sayısı	İşyeri sayısı	Lokavta Uğrayan İşçi Sayısı	Lokavt Nedeniyle İşgünü Sayısı
1984	Kamu	391	1.499	147.163	3	3	526	2.252	0	0	0	0
	Özel	794	2.759	192.932	1	1	35	2.695	0	0	0	0
	TOPLAM	1.185	4.258	340.095	4	4	561	4.947	0	0	0	0
1990	Kamu	881	7.799	278.59	20	229	58.616	1.363.850	5	161	48.904	964.578
	Özel	1.073	3.6	205.262	438	632	107.69	2.102.700	36	41	9.535	223.513
	TOPLAM	1.954	11.399	483.852	458	861	166.306	3.466.550	41	202	58.439	1.188.091
2000	Kamu	985	2.173	103.124	19	187	11.879	132.99	0	0	0	0
	Özel	661	4.671	105.471	33	46	6.826	235.485	2	5	2.483	32.76
	TOPLAM	1.646	6.844	208.595	52	233	18.705	368.475	2	5	2.483	32.76
2010	Kamu	1.219	4.528	166.294	1	10	406	2.03	0	0	0	0
	Özel	443	4.505	172.377	10	27	402	35.732	0	0	0	0
	TOPLAM	1.662	9.033	338.671	11	37	808	37.762	0	0	0	0
2011	Kamu	1.313	8.524	194.322	0	0	0	0	0	0	0	0
	Özel	821	7.654	308.609	9	26	557	13.273	0	0	0	0
	TOPLAM	2.134	16.178	502.931	9	26	557	13.273	0	0	0	0
2012	Kamu	1.172	5.137	100.416	0	0	0	0	0	0	0	0
	Özel	331	1.528	127.256	0	0	0	0	0	0	0	0
	TOPLAM	1.503	6.665	227.672	8	19	768	36.073	0	0	0	0
2013	Kamu	1.81	12.165	227.34	2	59	186	9.3	0	0	0	0
	Özel	834	5.14	433.446	17	139	16.446	298.594	0	0	0	0
	TOPLAM	2.644	17.305	660.786	19	198	16.632	307.894	0	0	0	0
2014	Kamu	1.159	6.478	102.332	1	56	0	0	0	0	0	0
	Özel	516	5.964	261.832	11	54	6.88	365.411	1	10	205	25.42
	TOPLAM	1.675	12.442	364.164	12	110	6.88	365.411	1	10	205	25.42
2015	Kamu	872	11.262	213.804	3	75	276	3.208	0	0	0	0
	Özel	760	5.65	431.181	24	120	7.664	125.593	1	1	42	168
	TOPLAM	1.632	16.912	644.985	27	195	7.94	128.801	1	1	42	168

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı

2008 yılında 1'i kamu sektöründe, 14'ü özel sektörde olmak üzere 15 grev uygulaması olmuştur. Kamu ve özel sektörde çalışmakta olan toplam 5.040 işçinin katıldığı bu grevlerde 145.725 iş günü kaybedilmiştir. 2008 yılında 1 tane lokavt uygulaması olmuş, 1.256 işçiye uygulanan lokavt nedeniyle 16.328 iş günü kaybı olmuştur.

2009 yılında tümü özel sektörde olmak üzere 13 grev uygulaması olmuştur. Özel sektörde çalışmakta olan toplam 3.101 işçinin katıldığı bu grevlerde 290.913 iş günü kaybedilmiştir. 2009 yılı içerisinde kamu sektöründe ve özel sektörde herhangi bir lokavt uygulaması olmamıştır.

2010 yılında grev uygulamaları incelendiğinde, kamu sektöründe 1, özel sektörde ise 10 adet olmak üzere toplam 11 grev yapılmıştır. Kamu sektöründe gerçekleştirilen grevde 406 işçi yer alırken, 2.030 iş günü kaybı söz konusu olmuş; özel sektördeki 10 greve ise 402 işçi katılmış ve 35.732 iş günü kaybı yaşanmıştır.

2011 yılında grev uygulamaları incelendiğinde, kamu sektöründe grev yapılmazken, özel sektörde ise 9 adet grev yapılmıştır. Özel sektördeki 9 greve ise 557 işçi katılmış ve 13.273 işgünü kaybı yaşanmıştır. 2010 yılında olduğu gibi 2011 yılında da herhangi bir lokavt uygulaması yapılmamıştır. 2012 yılında grev uygulamaları incelendiğinde, kamu sektöründe grev yapılmazken, özel sektörde ise 8 adet grev yapılmıştır. Özel sektördeki 8 greve 768 işçi katılmış ve 36.073 iş günü kaybı yaşanmıştır.

2012 yılında da herhangi bir lokavt uygulaması yapılmamıştır. 2013 yılında grev uygulamaları incelendiğinde, 2'si kamu sektöründe, 17'si özel sektörde olmak üzere 19 grev yapılmıştır. Kamu ve özel sektörde çalışmakta olan toplam 16.632 işçinin katıldığı 307.894 iş günü kaybı yaşanmıştır. 2012 yılında olduğu gibi 2013 yılında da herhangi bir lokavt uygulaması yapılmamıştır.

2014 yılında grev uygulamaları incelendiğinde, 1'i kamu sektöründe, 11'i özel sektörde olmak üzere 12 grev yapılmıştır. Kamu ve özel sektörde çalışmakta olan toplam 6.880 işçinin katıldığı 365.411 iş günü kaybı yaşanmıştır. 2013 ve 2014 yıllarında da herhangi bir lokavt uygulaması yapılmamıştır.

Tablo 97 Toplam Sanayide Birim Ücret Endeksi (Çalışılan Saate Göre)

Yıllar	Çalışılan Saat Endeksi	Üretim Endeksi	Saatlik İşgücü Verimi	İşgücü Maliyet Endeksi	Birim Ücret Endeksi	TÜFE Endeksi	Reel Birim Ücret Endeksi		
							TL Cinsi	Dolar Cinsi	Euro Cinsi
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(9)	(10)	(11)
2007	113,9	98,9	91,4	74,9	81,9	78,5	104,4	94,9	91,8
2008	111,5	98,3	91,6	84,2	92,0	86,7	106,1	106,9	96,5
2009	95,7	88,6	92,6	91,7	99,4	92,1	108,1	96,3	92,0
2010	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
2011	106,2	110,1	103,7	109,3	105,3	106,5	98,9	94,8	90,3
2012	110,4	112,9	102,3	121,9	119,1	115,9	102,7	99,6	102,8
2013	112,8	116,3	103,1	137,7	133,4	124,6	107,1	105,4	105,4
2014	114,5	120,5	105,3	153,5	145,6	135,7	107,4	99,9	99,8
2015	113,6	124,3	109,5	173,9	158,9	146,1	108,8	88,1	105,1
2016 1Ç	113,1	123,3	109,1	201,9	184,8	153,8	120,2	94,2	113,3
2Ç	113,4	130,0	114,8	203,6	177,3	155,8	113,8	91,9	107,9
3Ç	106,3	117,0	110,2	219,0	198,6	158,2	125,5	100,6	119,5

Kaynak: 2016 Yıllık Programı Kalkınma Bakanlığı

(1) TÜİK, Üç Aylık Sanayi İşgücü Girdi Göstergeleri (2010=100), (2) TÜİK, Sanayi Üretim Endeksi (2010=100)

(3) 2 / 1, (5) 4 / 3, (7) 5 / 6 Merkez bankası kurları kullanılarak 2010=100 bazlı oluşturulan endeks kullanılmıştır.

(4) TÜİK, Üç Aylık İşgücü Maliyeti Endeksi (2010=100), (6) TÜİK, Tüketici Fiyatları Endeksi (2010=100)

Tabloda 2007-2015 dönemi ile 2016 yılı ilk 3 çeyreğindeki toplam sanayide çalışılan saate göre birim ücret endeksinde meydana gelen gelişmeler verilmektedir. Burada 2010 yılı 100 kabul edilerek endeksleme yapılmıştır. Görüleceği üzere, 2008 yılından itibaren küresel kriz nedeniyle ekonomik faaliyet hacminde yaşanan daralma ve işsizlik oranındaki yükselme çalışan kesimin reel ücret düzeyinde belirgin bir azalmayı beraberinde getirmiştir. Bu durum çalışan kesim için ancak 2012 yılında telafi edilmiş ve reel ücret düzeyi 2008 yılı seviyesinin üstüne çıkmıştır. Reel ücret düzeyi 2012 yılından sonra 2013, 2014 ve 2015 yılında da artış trendini sürdürmüştür.

2016 yılında asgari ücret artışlarının doğal bir sonucu olarak 2016 yılı reel birim ücret endeksi 2015 yılındaki 108,8 seviyesinden 3. Çeyrekte 125, 5 seviyesine yükselmiştir. Dolar bazında ise kurlardaki hızlı artışın etkisiyle bu artış daha yavaş olmuş ve Dolar bazlı birim ücret endeksi 2010 yılı seviyesine gelmiştir.

Tablo 98 Aylık Asgari Ücretteki Gelişmeler, Artış Oranları ve Çeşitli Göstergeler

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
ASGARİ ÜCRETİN İŞVERENE MALİYET (TL)	905	992	1.110	1.215	1.351	1.516	2.018	2.177
İşverenden Yapılan Toplam Kesinti (TL)	160	176	196	215	248	278	371	400
SSK Primi (TL)	145	159	178	195	226	254	338	364
İşsizlik Sigortası Primi (TL)	15	16	18	20	22	25	33	36
BRÜT ASGARİ ÜCRET (TL)	745	817	914	1.000	1.103	1.238	1.647	1.778
İşçiden Yapılan Toplam Kesinti (TL)	157	172	193	212	234	263	346	373
SSK Primi (TL)	104	114	128	140	154	173	231	249
İşsizlik Sigortası Primi (TL)	7	8	9	10	11	12	16	18
Gelir Vergisi (TL)	40	44	50	54	60	68	86	93
Damga Vergisi (TL)	5	5	6	8	8	9	13	14
NET ASGARİ ÜCRET (TL)	588	644	720	788	869	975	1.301	1.404
ARTIŞ ORANLARI								
İşverene Maliyet	9,6	9,7	11,8	9,5	11,2	12,2	33,1	7,9
Brüt Asgari Ücret	9,6	9,7	11,8	9,5	10,2	12,2	33,1	7,9
Net Asgari Ücret	9,5	9,6	11,8	9,4	10,2	12,2	33,5	7,9
Toplam Kesinti Artış Oranı	9,8	9,7	11,9	9,6	13,0	12,3	32,4	7,9
İşverenden Yapılan Kesinti Artış Oranı	9,6	9,7	11,8	9,5	15,4	12,2	33,1	7,9
İşçiden Yapılan Kesinti Artış Oranı	10,0	9,8	12,0	9,7	10,5	12,3	31,7	7,9
ÇEŞİTLİ GÖSTERGELER								
Net Asgari Ücret / İşverene Maliyet	65,0	64,9	64,9	64,9	64,3	64,3	64,5	64,5
Net Asgari Ücret / Brüt Asgari Ücret	78,9	78,9	78,9	78,8	78,8	78,8	79,0	79,0
Brüt Asgari Ücret / İşverene Maliyet	82,3	82,3	82,3	82,3	81,6	81,6	81,6	81,6
Toplam Kesinti / İşverene Maliyet	35,0	35,1	35,1	35,1	35,7	35,7	35,5	35,5
Toplam Kesinti / Brüt Asgari Ücret	42,6	42,6	42,6	42,7	43,7	43,7	43,5	43,5
İşveren Kesintisi / Brüt Asgari Ücret	21,5	21,5	21,5	21,5	22,5	22,5	22,5	22,5
İşçi Kesintisi / Brüt Asgari Ücret	21,1	21,1	21,1	21,2	21,2	21,2	21,0	21,0

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Kalkınma Bakanlığı.

Tabloda 2010-2017 yılları arasında tespit edilen aylık asgari ücretler gösterilmektedir. 2010 yılında 745 TL olan aylık brüt asgari ücret 2017 yılında ise 1.778 TL olmuştur. Ayrıca 2010'dan sonra 2017 yılına kadar, her yıl yüzde 9,6 ile yüzde 33,1 oranları arasında artışlar gerçekleşmiştir. Benzer şekilde net asgari ücrette de 2010 yılından 2017 yılına kadar yaklaşık aynı oranlarda artış söz konusudur. Fakat brüt ve net asgari ücretteki bu artışlar aynı süreçte

asgari ücretin işverene olan maliyetini de yükseltmiştir. Asgari ücretin 2010 yılında 905 TL olan maliyeti 2017 yılında 2177 TL olmuştur. 2016 yılında ortalama aylık brüt asgari ücret bir önceki yıla göre reel olarak yüzde 28,2 ve net ele geçen ücrette yüzde 23,8 oranında artış olmuştur. 2015 yılında ortalama aylık net asgari ücret nominal olarak yüzde 12,2 oranında ve reel olarak ise yüzde 4,2 oranında artış göstermiştir. 2016 yılında ortalama aylık net asgari ücretin bir önceki yıla göre nominal olarak yüzde 29 oranında artması ve 1.301 TL olması kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede 2016 yılının Ocak ayında ise, brüt asgari ücret 1.647 TL olmuştur. 2017 yılında bu tutar ise 1.778 TL olarak kararlaştırılmıştır.

Tablo 99 İşgücü Maliyetlerinde ve Net Ele Geçen Ücretlerdeki Gelişmeler (2007-2015)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
İŞGÜCÜ MALİYETİ (1)										
Reel İşgücü Maliyeti Endeksi (1994=100)										
İşçi (3)										
Kamu	111,9	105,2	111,9	110,3	105,7	106,7	111,6	110,1	117,4	121,8
Özel	118,3	113,1	120,8	119,3	112,1	118,5	121,7	121,8	130,4	-
Memur	148,4	147	164,7	162,4	163,7	174,5	179,2	180,7	184,6	203,2
Asgari Ücret (4)	183,6	177,1	190,6	192,5	190,1	192,1	201,3	203	216,4	277,4
Bir Önceki Yıla Göre Reel Yüzde Değişim										
İşçi (3)										
Kamu	7,2	-6	6,4	-1,5	-4,2	1	4,5	-1,3	6,6	3,7
Özel	3,8	-4,4	6,8	-1,2	-6	5,7	2,7	0,1	7	-
Memur	5,8	-0,9	12	-1,4	0,8	6,6	2,7	0,9	2,2	10,1
Asgari Ücret (4)	1,6	-3,6	7,6	1	-1,3	1,1	4,8	0,9	6,6	28,2
NET ELE GEÇEN ÜCRETLER (2)										
Reel Net Ele Geçen Ücret Endeksi (1994=100)										
İşçi (3)										
Kamu	91,1	90,3	88,4	86,7	88,2	87	87,8	87,4	91,3	91,1
Özel	99,4	96,9	99,1	99,4	97,5	99,3	98,7	100,1	104,7	-
Memur	127,7	136	147,2	145,1	154,3	161,1	160,8	162,5	162,7	172,8
Asgari Ücret (4)	162,8	176,6	181,2	182,7	188,1	193,2	196,6	199	207,5	256,9
Bir Önceki Yıla Göre Reel Yüzde Değişim										
İşçi (3)										
Kamu	3,1	-0,8	-2,1	-2,0	1,8	-1,4	1,0	-0,5	4,4	-0,1
Özel	2,5	-2,5	2,3	0,3	-2,0	1,9	-0,5	1,3	4,7	-
Memur	3,9	6,5	8,2	-1,4	6,3	4,5	-0,2	1,1	0,1	6,2
Asgari Ücret (4)	-0,7	8,5	2,6	0,9	3,0	2,7	1,8	1,2	4,2	23,8

Kaynak: 2017 Yıllık Program, Kalkınma Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı

(1) Reel hesaplamalarda, Yİ-ÜFE (2003=100) bazlı endeks kullanılmıştır.

(2) Reel hesaplamalarda, TÜFE (2003=100) bazlı endeks kullanılmıştır.

(3) TİSK ve Kamu İşveren Sendikaları verilerinden hesaplanmıştır. 2015 yılı özel kesim işçi ücretleri tahminidir.

(4) Yıllık ortalamalar esas alınmıştır.

Not: 2008 yılından itibaren net ele geçen ücretlere bekâr çalışan için asgari geçim indirimi dâhildir.

Tabloda 2007-2016 arasında işgücü maliyetlerinde ve net ele geçen ücretlerdeki gelişmeler gösterilmektedir.

Tablo 100'de sosyal sigorta programlarının kapsadığı nüfus yer almaktadır. 2015 yılında 5510 sayılı Yasa'nın 4/A bendi kapsamında zorunlu sigortalı sayısı 14 milyon kişi olmuştur.

Tablo 100 Sosyal Sigorta Programlarının Kapsadığı Nüfus (2013 – 2015)

	2013	2014	2015
I. Kamu Çalışanlarının Sigortalı Sayıları	10.846.318	11.147.192	11.560.377
1. Aktif Sigortalılar ¹	2.823.400	2.910.148	3.032.971
2. Aylık Alanlar (kişi)	1.923.921	1.958.401	2.002.355
3. Bağımlılar ²	6.098.997	6.278.643	6.525.051
4. Aktif Sigortalı/Pasif Sigortalı (1)/(2)	1,47	1,49	1,51
5. Bağımlılık Oranı (3+2)/(1)	2,84	2,83	2,81
II. Hizmet Akdi İle Çalışanların Sigortalı Sayıları	36.850.362	38.565.188	39.595.951
1. Aktif Sigortalılar ³	12.519.100	13.268.419	14.029.324
2. Kısmi Süreli Çalışan Sigortalılar	223.521	292.474	339.375
3. Tarımdaki Aktif Sigortalılar	62.988	46.996	40.615
4. Aylık Alanlar (kişi)	6.260.444	6.509.713	6.839.907
5. Bağımlılar ²	17.784.309	18.447.586	18.346.730
6. Aktif Sigortalı/Pasif Sigortalı (1+2+3)/(4)	2,05	2,09	2,11
7. Bağımlılık Oranı (5+4)/(3+2+1)	1,88	1,83	1,75
III. Bağımsız Çalışanların Sigortalı Sayıları	14.411.759	14.610.481	14.812.396
1. Aktif Sigortalılar ⁴	1.832.463	1.963.165	2.035.701
2. İsteğe Bağlı Aktif Sigortalılar	166.333	116.204	104.999
3. Tarımdaki Aktif Sigortalılar	928.454	864.468	797.334
4. Aylık Alanlar (kişi)	2.422.898	2.452.887	2.543.483
5. Bağımlılar ²	9.061.611	9.213.757	9.330.879
6. Aktif Sigortalı/Pasif Sigortalı (1+2+3)/(4)	1,21	1,2	1,16
7. Bağımlılık Oranı (5+4)/(3+2+1)	3,92	3,96	4,04
IV. Özel Sandıklar Toplamı	367	378	387
1. Aktif Sigortalılar	130.825	136.482	140.111
2. Aylık Alanlar	87.213	88.359	89.483
3. Bağımlılar ²	149.167	152.959	156.978
4. Aktif Sigortalı/Pasif Sigortalı (1)/(2)	1,5	1,54	1,57
5. Bağımlılık Oranı (3+2)/(1)	1,81	1,77	1,76
V. Genel Toplam	62.475.644	64.700.661	66.355.296
1. Aktif Sigortalılar	17.305.788	18.278.214	19.238.107
2. İsteğe Bağlı Aktif Sigortalılar	166.333	116.204	104.999
3. Tarımdaki Aktif Sigortalılar	991.442	911.464	837.949
4. Kısmi Süreli Çalışan Sigortalılar	223.521	292.474	339.375
5. Aylık Alanlar	10.694.476	11.009.360	11.475.228
6. Bağımlılar ²	33.094.084	34.092.945	34.359.638
7. Aktif Sigortalı/Pasif Sigortalı (1+2+3+4)/(5)	1,75	1,78	1,79
8. Bağımlılık Oranı (5+6)/(1+2+3+4)	2,34	2,3	2,23
VI. Genel Nüfus Toplamı	76.667.864	77.695.904	78.741.053
VIII. Sigortalı Nüfus Oranı (Yüzde)	81,5	83,3	84,3

Kaynak: Sosyal Güvenlik Kurumu, Kalkınma Bakanlığı.

(1) Aktif sigortalı sayıları Nisan 2009 tarihinden itibaren kesenekleri Kuruma bildirilen kişi sayıları olarak verilmeye başlanmıştır. (2) Bağımlıların hesaplanmasında yeni katsayılar dikkate alınarak veriler geçmişe yönelik olarak revize edilmiştir. (3) Zorunlu sigorta ve yurt dışı topluluk sigortasını kapsamaktadır. (4) Muhtarlık ve zorunlu sigortayı kapsamaktadır.

Türkiye’de yüksek doğurganlık ve nüfus artış hızları 1980’lerden itibaren yavaşlamış ve doğurganlıktaki düşüş ivme kazanmıştır. Böylece nüfus giderek yıllık nüfus artış hızındaki azalmanın kalıcı hale geldiği bir aşamaya geçse de, hala genç ağırlıklıdır. Bu durum, sosyal güvenlik sisteminin gelir - gider dengeleri açısından çok arzu edilir bir durumdur. Çünkü normal olarak böyle çalışan bir sosyal güvenlik sisteminin, açık vermek bir yana, nüfus yaşlanmasının hızlanacağı dönemlerde kullanılabilecek bir fon birikimi sağlaması gerekmektedir. Buna karşın, Türkiye’de ciddi boyutlara ulaşan sosyal güvenlik sistemi açıkları 1990’lardan bu yana kronikleşmiş bir sorun haline gelmiştir. Yani sistemde prim ödeyen her iki çalışana karşı aylık alan bir pasif sigortalı vardır. Mevcut prim ve bağlama oranları altında, sistemin yarattığı açıklar sürdürülemez boyutlara ulaşmıştır. Ancak prim oranlarını çok yükseltmenin veya bağlama oranlarını çok düşürmenin yapılabirliği sınırlıdır. O zaman da, sürdürülemez olan sosyal güvenlik açıklarını kapatmak için yapılacak tek şey

aktif - pasif oranını yükseltmek olmaktadır. Çalışabilir nüfusun; yaklaşık yarısının işgücüne katılmaması, diğer yarısı içinde de kayıtdışı çalışmanın çok yaygın olması aktif sigortalı sayısının düşük kalmasına yol açmaktadır. Çözüm çalışabilir yaştaki nüfusun işgücüne katılım oranını artırmak ve artan katılıma paralel yeni iş olanakları yaratmaktır. Fakat sorunun ekonominin büyüme dinamikleri, yapısal karakteristikleri ile ilgili boyutları vardır. Kısacası, aktif - pasif oranının payını yükseltmek üzere kısa vadede alınabilecek önlemler çok sınırlıdır.

Sosyal sigorta sisteminin finansal sürdürülebilirliğinin önemli göstergelerinden biri olan aktif/pasif oranı 2014 yılı sonu itibarıyla 1,78 iken 2015 yılında 1,79 olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılında yüzde 35 olan kayıt dışı istihdam oranı 2015 yılında azalarak yüzde 33,6'ya düşmekle birlikte, söz konusu husus sosyal sigorta sistemi gelirlerini olumsuz yönde etkilemeye devam etmektedir. İlave olarak primlerin kişilerin gerçek kazançları yerine asgari ücret üzerinden yatırılması da sistem gelirlerinin olması gereken düzeyin altında gerçekleşmesine neden olmaktadır. 2015 yılında yüzde 8,2 olan 65 yaş üzeri nüfusun toplam nüfusa oranının 2023 yılında yüzde 10,2'ye yükselmesi ve nüfusun giderek yaşlanması beklenmektedir. 65 yaş üzerindeki nüfusun çalışma çağındaki nüfusa oranı incelendiğinde ise 2015 yılında yüzde 12,2 olan bu oranın 2023 yılında yüzde 14,9'a yükseleceği tahmin edilmektedir. Bunun yanı sıra, doğurganlığın düşük seyretmesi ve doğumda beklenen yaşam süresinin giderek artması gibi çeşitli nedenlerle Türkiye'deki nüfus yapısında önemli bir değişim beklenmektedir. Bu gelişmelerin sonucunda yaşlı bağımlı nüfus oranındaki artışın, aktif-pasif oranı üzerinde bir baskı ve beraberinde emeklilik sigortası giderlerini yükseltici bir etki oluşturması beklenmektedir. Diğer taraftan yaşlanan nüfusun yanı sıra sağlık teknolojilerindeki ilerlemelerin ve hanehalkı gelirlerindeki artışın, sağlık harcamalarında yükselmeye neden olması ve dolayısıyla sağlık sigortası giderlerini artırması beklenmektedir.

İşgücüne katılım oranının düşüklüğü, istihdam içinde kayıt dışı istihdamın payının görece yüksekliği, kayıtlı istihdam edilen çalışanların primlerinin önemli ölçüde asgari ücret üzerinden yatırılması, sosyal sigorta sisteminin verimliliğini olumsuz etkilemeye devam etmektedir. Son yıllarda kadınların kayıt dışı istihdam oranlarında her ne kadar gerileme görülmüş olsa da, 2015 yılı itibarıyla söz konusu oran yüzde 46,1 olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla özellikle kadınların kayıtlı istihdamının sağlanmasına yönelik düzenlemeler büyük önem arz etmektedir. Bu çerçevede 6663 sayılı Kanunla getirilen yarı zamanlı çalışma uygulaması alana ilişkin önemli bir düzenleme olarak değerlendirilmektedir.

Elde edilen bu veriler Türkiye'deki nüfus yapısının; doğurganlık oranlarının azalması ve doğumda beklenen yaşam süresinin giderek artması nedenleriyle önemli bir değişim yaşayacağını göstermektedir. Bu gelişmelerin sonucunda yaşlı bağımlı nüfus oranındaki artışın, aktif - pasif oranı üzerinde bir baskı ve beraberinde de emeklilik sigortası giderlerini yükseltici bir etki oluşturması beklenmektedir. Diğer taraftan da, yaşlanan nüfusun yanı sıra sağlık teknolojilerindeki ilerlemelerin ve hanehalkları gelirlerindeki artışın, sağlık harcamalarında yükselmeye neden olması ve dolayısıyla sağlık sigortası giderlerini artırması beklenmektedir. Sonuç olarak, 2000 yıllarda yapılan reform girişimlerine ve dönüşümlere rağmen sosyal güvenlik sistemi, nüfusun tamamını kapsayan, adil, kaliteli ve mali açıdan sürdürülebilir bir yapıya kavuşturulmamıştır. Çalışanları tek bir sosyal sigorta çatısı altında toplayan, kayıt dışı istihdam ile mücadele konusunda etkin denetim-koordinasyon mekanizmasına sahip bir sistem hedefiyle yola çıkılmıştır. Ancak günümüzde bu hedefi gerçekleştirmeye yönelik bir sosyal güvenlik sisteminin kurulduğunu söylemek zordur.

SOSYAL YAPI

1. Nüfus

Cumhuriyet kurulduğunda Türkiye'nin toplam nüfusu 14 milyon altındaydı. Bugün ise toplam nüfus neredeyse 80 milyona gelmiş durumdadır. Buna karşılık, nüfusun sabitlenmesinin 2050 yılı civarında olması beklenmekte ve nüfus 95 milyon olarak tahmin edilmektedir. Bu süreçte nüfus artışı, doğurganlık oranının düşmüş olmasına karşın, doğurganlık çağındaki nüfusun azalan bir hızla da olsa artması sayesinde gerçekleşmiştir. Bu açıdan artık Türkiye, demografik geçiş sürecini aşağı yukarı tamamlamıştır. Bu geçiş süreci, yüksek doğurganlık - yüksek ölüm oranlarından düşük doğurganlık - düşük ölüm oranlarına geçişi içermektedir. Türkiye için hızlı nüfus artış oranları artık geride kalmıştır ve bu sürecin geriye dönüşü de gözükmemektedir. Bunun doğrudan sonucu ise, nüfusun yaş yapısındaki kaçınılmaz olan değişikliklerdir.

Cumhuriyetin kuruluşundan beri Türkiye'de ilki 1927 yılında ve sonuncusu da 2000 yılında olmak üzere on dört genel nüfus sayımı yapılmıştır. Bu sayımlar 1990'a kadar beş yılda bir, 1990'dan sonra ise on yılda bir yapılmıştır. Sokağa çıkma yasağı uygulanarak bir gün içerisinde yapılan bu sayımlarda kişiler sayım günü buldukları yere göre sayılmışlardır. 25 Nisan 2006 tarihli 5490 Sayılı Nüfus Hizmetleri Kanunu ile ülke genelindeki tüm adres bilgilerinin tutulacağı bir Ulusal Adres Veri Tabanı oluşturulması ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları ile ülkede ikamet eden yabancıların ikamet adreslerinin belirlenmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede elde edilen bilgilerin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları için T.C kimlik numarası kullanılarak MERNİS veri tabanındaki nüfus kütükleri ile eşleştirilmesi, yabancılar için ise pasaport numaraları kullanılarak ayrı bir kütükte tutulması suretiyle oluşan Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) kurulması öngörülmüştür. Nüfus Hizmetleri Kanunu ile ADNKS'nin kurulması görevi TÜİK'e; sistemin güncelliğinin ve devamlılığının sağlanması görevi ise, İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü'ne verilmiştir. Sistemin kurulması çalışmalarına 2006 yılında başlanılmış ve elde edilen nüfus bilgileri 21 Ocak 2008 tarihinde açıklanmıştır. ADNKS'nin kurulup, işler hale getirilmesiyle ülke nüfusuna ilişkin bilgilerin, sadece on yılda bir yapılan nüfus sayımları suretiyle değil de ikamet adresine dayalı olarak her yıl TÜİK tarafından yayınlanmasına başlanmıştır.

Bebek ölüm hızının gerilemesi ve doğuştan beklenen hayat süresinin uzaması sonucunda yaşlı nüfusun toplam nüfus içerisindeki payı artmaktadır. 2015 yılı sonu itibarıyla ise, yaşlı nüfus (65+ yaş) 6,5 milyon kişi olup, toplam nüfus içindeki payı yüzde 8,2'ye ulaşmıştır. Doğuştan beklenen yaşam süresinin 2015 yılı itibarıyla ortalama 78 yıla ulaşacağı tahmin edilmektedir. Yaşlı nüfusun artmasıyla çalışma çağı nüfusunun bakmakla yükümlü olduğu nüfus gelecekte artacak ve üretken nüfusun payında azalış meydana gelecektir.

Tablo 101 Temel Doğurganlık ve Ölümlülük Göstergeleri (2009-2015)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Toplam Doğurganlık Hızı (%)	2.08	2.06	2.03	2.09	2.07	2.17	2.14
Kaba doğum hızı (%)	17.6	17.2	16.8	17.1	16.9	17.3	16.9
Doğum sayısı	1,265,071	1,258,252	1,244,673	1,286,828	1,283,062	1,337,504	1,325,783
Annenin ortalama yaşı	26.9	27.2	27.3	27.5	27.7	27.9	28
Kaba ölüm hızı (%)	5.1	5	5.1	5	4.9	5.1	5.180592
Ölüm sayısı	369,440	366,187	375,923	376,000	372,094	390,121	405,218
Bebek ölüm hızı (%)	13.9	12	11.7	11.6	10.8	11.1	10.6835
Bebek ölüm sayısı	17,552	15,137	14,548	14,931	13,900	14,821	14,164

Kaynak: TÜİK, Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü

Yıllık nüfus artış hızı 2011 yılında yüzde 13,5 iken, 2012 yılında yüzde 12'ye gerilemiştir. 2013 yılında ise yıllık nüfus artış hızı yüzde 13,7 iken, 2014 yılında yüzde 13,3'e ve 2015 yılında yüzde 13,4'e düşmüştür. Türkiye'de yaşanan ekonomik ve sosyal dönüşümün bir sonucu olarak doğurganlık hızı azalmaktadır. 2006 yılında yüzde 2,12 çocuk olan toplam doğurganlık hızı 2011 yılında 2,03'e, 2012 yılında yüzde 2,09'a ve 2013 yılında ise yüzde 2,07'ye gerileyerek, nüfusun kendini yenileme seviyesi olan yüzde 2,10'un altına inmiştir. Ancak toplam doğurganlık hızı 2014 yılında artarak yüzde 2,17'ye çıkmış ve nüfusun kendini yenileme seviyesinin tekrar üzerine çıkmıştır. Diğer bir deyişle, uzun süredir azalma eğiliminde olan toplam doğurganlık hızı 2000'li yılların ortalarından itibaren yenileme seviyesi civarında durağanlaşmış, fakat 2011 yılında sonra ise bir artış eğilimine girmiştir. 2014 yılında kaba doğum hızı yüzde 17,3, doğum sayısı da 1,3 milyon kişidir. Buna karşın 2014 yılında kaba ölüm hızı yüzde 5,1, ölüm sayısı ise 390 bin kişidir. Türkiye nüfus ve sağlık araştırması sonuçlarına göre eğitim ve gelir seviyesinin yüksek olduğu toplum kesimlerinde doğurganlık hızı 1,02'ye kadar düşmektedir. Ancak doğurganlık hızındaki bu azalış düşük seviyelerde kalmış ve toplam doğurganlık hızı 2000'li yılların ortalarından itibaren yenileme seviyesi civarında durağanlaşmıştır. Ortalama evlenme yaşının yükselmesi ve doğumların ertelenmesi durağanlaşmanın nedeni olarak görülmektedir.

Tablo 102 Yıllara, Yaş Grubuna ve Cinsiyete Göre Nüfus (2007-2015)

Yıl	Yaş grubu	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
					(%)		
Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi							
2007	Toplam	70.586	35.377	35.210	100,0	100,0	100,0
	0-14	18.642	9.571	9.072	26,4	27,1	25,8
	15-64	46.944	23.656	23.288	66,5	66,9	66,1
	65 +	5.000	2.150	2.850	7,1	6,1	8,1
2008	Toplam	71.517	35.901	35.616	100,0	100,0	100,0
	0-14	18.789	9.647	9.142	26,3	26,9	25,7
	15-64	47.835	24.115	23.720	66,9	67,2	66,6
	65 +	4.893	2.139	2.754	6,8	6,0	7,7
2009	Toplam	72.561	36.462	36.099	100,0	100,0	100,0
	0-14	18.859	9.682	9.177	26,0	26,6	25,4
	15-64	48.619	24.558	24.061	67,0	67,4	66,7
	65 +	5.083	2.223	2.861	7,0	6,1	7,9
2010	Toplam	73.723	37.043	36.680	100,0	100,0	100,0
	0-14	18.879	9.691	9.187	25,6	26,2	25,0
	15-64	49.517	25.021	24.496	67,2	67,5	66,8
	65 +	5.328	2.331	2.997	7,2	6,3	8,2
2011	Toplam	74.724	37.533	37.191	100,0	100,0	100,0
	0-14	18.887	9.695	9.192	25,3	25,8	24,7
	15-64	50.347	25.440	24.907	67,4	67,8	67,0
	65 +	5.491	2.398	3.093	7,3	6,4	8,3
2012	Toplam	75.627	37.956	37.671	100,0	100,0	100,0
	0-14	18.857	9.678	9.179	24,9	25,5	24,4
	15-64	51.088	25.804	25.284	67,6	68,0	67,1
	65 +	5.682	2.474	3.208	7,5	6,5	8,5
2013	Toplam	76.668	38.473	38.195	100,0	100,0	100,0
	0-14	18.850	9.675	9.175	24,6	25,1	24,0
	15-64	51.926	26.237	25.689	67,7	68,2	67,3
	65 +	5.892	2.561	3.331	7,7	6,7	8,7
2014	Toplam	77.696	38.984	38.712	100,0	100,0	100,0
	0-14	18.862	9.683	9.179	24,3	24,8	23,7
	15-64	52.641	26.602	26.039	67,8	68,2	67,3
	65 +	6.193	2.699	3.494	8,0	6,9	9,0
2015	Toplam	78.741	39.511	39.230	100,0	100,0	100,0
	0-14	18.886	9.695	9.191	24,0	24,5	23,4
	15-64	53.360	26.973	26.387	67,8	68,3	67,3
	65 +	6.495	2.843	3.652	8,2	7,2	9,3
2016	Toplam	79.815	40.044	39.771	100,0	100,0	100,0
	0-14	18.926	9.715	9.211	23,7	24,3	23,2
	15-64	54.238	27.409	26.828	68,0	68,4	67,5
	65 +	6.652	2.919	3.732	8,3	7,3	9,4

Kaynak: TÜİK, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları

ADNKS'nin verilerine göre; Türkiye'nin toplam nüfusu sürekli artarak 2008 yılında 71,5 milyon kişi, 2009 yılında 72,6 milyon kişi, 2010 yılında 73,7 milyon kişi ve 2011 yılında 74,7 milyon kişi olmuştur. Toplam nüfus 2012 yılı sonunda 75,6 milyon kişi, 2013 yılı sonunda 76,7 milyon kişi ve 2014 yılı sonunda da 77,7 milyon kişi olarak gerçekleşmiştir. 2015 yılı sonunda ise toplam nüfus 78,7 milyona ulaşmıştır. 2016 yılında ise toplam nüfus 79,8 milyona yükselmiştir. Türkiye'de çocuk yaş grubundaki (0-14) nüfusun; 2011 yılında toplam nüfus içindeki payı yüzde 25,3'e ulaşırken, 2012 yılında toplam nüfus içindeki payı yüzde 25'e, 2013 yılında toplam nüfus içindeki payı yüzde 24,6'ya gerilemiştir. 2014 yılı sonu itibarıyla çocuk yaş grubundaki (0-14) nüfus 18,9 milyon kişi olup, toplam nüfus içindeki

payı yüzde 24,3'e ulaşmıştır. 2015 yılında sonu itibariyle de, çocuk yaş grubundaki (0-14) nüfus 18,9 milyon kişi olup, toplam nüfus içindeki payı yüzde 24'e gerilemiştir. 2016 yılında ise, çocuk yaş grubundaki (0-14) nüfus 18,9 milyon kişi olup, toplam nüfus içindeki payı yüzde 23,7'ye gerilemiştir.

Diğer taraftan, 15-64 yaş grubunda bulunan (çalışma çağındaki) nüfusun; 2011 yılında toplam nüfus içindeki payı yüzde 67 iken, 2012 yılında toplam nüfus içindeki payı yüzde 67,1'e 2013 yılında toplam nüfus içindeki payı yüzde 67,3 e yükselmiştir. 2014 yılı sonu itibarıyla, 15-64 yaş grubunda bulunan (çalışma çağındaki) nüfus (15-64) 52,6 milyon kişi olup, toplam nüfus içindeki payı yüzde 67,3'e ulaşmıştır. 2015 yılı sonu itibariyle de, 15-64 yaş grubunda bulunan (çalışma çağındaki) nüfus (15-64) 53,4 milyon kişi olup, toplam nüfus içindeki payı değişmeyerek yine yüzde 67,3'de kalmıştır. 2016 yılı sonu itibarıyla, 15-64 yaş grubunda bulunan (çalışma çağındaki) nüfus (15-64) 54,2 milyon kişi olmuştur. Bu kesimin toplam nüfus içindeki payı yüzde 68 seviyesine yükselmiştir.

65 yaş üzeri nüfusun payı ise 2016 yılında, 2007 yılındaki yüzde 7,1 seviyesinden zaman içerisinde tedrici olarak artarak yüzde 8,3 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 103 Yıllara ve Cinsiyete Göre İl/ilçe Merkezi, Belde/ Köy Nüfusu (2007-2015)

Yıl-Bin Kişi	Toplam			İl ve ilçe merkezleri	Belde ve köyler	İl ve ilçe merkezleri	Belde ve köyler	
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Toplam	Toplam	Toplam	
Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi⁽²⁾								
2007	70 586	35 377	35 210	49 748	20 838	100,0	70,5	29,5
2008 ⁽³⁾	71 517	35 901	35 616	53 612	17 905	100,0	75,0	25,0
2009	72 561	36 462	36 099	54 807	17 754	100,0	75,5	24,5
2010	73 723	37 043	36 680	56 222	17 501	100,0	76,3	23,7
2011	74 724	37 533	37 191	57 386	17 339	100,0	76,8	23,2
2012	75 627	37 956	37 671	58 448	17 179	100,0	77,3	22,7
2013 ⁽⁴⁾	76 668	38 473	38 195	70 034	6 633	100,0	91,3	8,7
2014	77 696	38 984	38 712	71 286	6 410	100,0	91,8	8,2
2015	78 741	39 511	39 230	72 523	6 218	100,0	92,1	7,9
2016	79 815	40 044	39 771	73 672	6 143	100,0	92,3	7,7

Kaynak: TÜİK, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları

Türkiye'de nüfus artış oranı düşüyor olsa da, daha küçük kentsel aile birimlerinin geleneksel geniş kırsal aile birimlerinin yerine geçiyor olması nedeniyle hane sayısı artmaya devam etmektedir. Bu çerçevede, Cumhuriyetin kuruluşundan beri kent nüfusunun payı sürekli bir şekilde artmaktadır. 2016 yılında ise, il ve ilçe merkezlerinde toplam 73,6 milyon kişi, belde ve köylerde ise 6,1 milyon kişi ikamet etmektedir. İl ve ilçe merkezlerinde ikamet edenlerin oranı 2012 yılında ise yüzde 77,3 iken, 14 ilde büyükşehir belediyesi kurulması ve büyükşehir statüsündeki 30 ilde, belde ve köylerin ilçe belediyelerine mahalle olarak katılmasının da etkisiyle 2013 yılında yüzde 91,3'e, 2014 yılında yüzde 91,8'e ve 2015 yılında da yüzde 92,1'e yükselmiştir. Bu yükseliş 2016 yılında da devam ederek yüzde 92,3 seviyesine yükselmiştir.

2016 yılında İstanbul'un nüfusu 14,8 milyon, Ankara'nın 5,3 milyon olmuştur. Bu iki şehirde nüfus artışının devam etmesi beklenmektedir.

Son bir yıl içerisinde İstanbul nüfusuna 147 bin artarken, sırasıyla Ankara, Bursa, İzmir ve Şanlıurfa illerinin nüfusu 76 bin, 58 bin, 59 bin ve 48 bin kişi artmıştır.

Tablo 104 İllerin Nüfusundaki Değişim (2015-2016)

Bin Kişi	Toplam		İl ve ilçe merkezleri		Belde ve köyler		Yıllık nüfus artış hızı (¹) (‰)		Nüfustaki Değişme	Toplam İçinde Pay
	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2014-2015	2015-2016	2016-2015	2016
İl	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2014-2015	2015-2016	2016-2015	2016
Toplam	78.741	79.815	72.523	73.672	6.218	6.143	13,4	13,5		100,0
Adana	2.183	2.202	2.183	2.202	-	-	8,1	8,4	19	2,8
Adıyaman	603	610	393	405	209	206	8,2	12,7	8	0,8
Afyonkarahisar	709	715	410	418	299	297	3,7	7,7	6	0,9
Ağrı	547	542	306	305	241	237	-4,1	-9,1	-5	0,7
Aksaray	387	397	251	262	136	135	5,9	25,9	10	0,5
Amasya	322	326	226	232	96	94	0,8	12,9	4	0,4
Ankara	5.271	5.347	5.271	5.347	-	-	23,1	14,3	76	6,7
Antalya	2.288	2.329	2.288	2.329	-	-	29,2	17,4	40	2,9
Ardahan	99	98	37	38	63	60	-15,4	-9,4	-1	0,1
Artvin	168	168	99	100	69	68	-7,7	-1,8	0	0,2
Aydın	1.054	1.068	1.054	1.068	-	-	11,0	13,9	15	1,3
Balıkesir	1.187	1.196	1.187	1.196	-	-	-2,0	8,0	9	1,5
Bartın	191	192	78	81	113	112	6,9	8,8	2	0,2
Batman	567	577	444	454	122	123	16,1	18,0	10	0,7
Bayburt	79	90	46	56	32	34	-25,9	137,8	12	0,1
Bilecik	212	218	168	175	45	44	11,5	27,6	6	0,3
Bingöl	267	270	161	168	107	102	4,4	8,9	2	0,3
Bitlis	340	341	195	198	146	143	7,2	2,3	1	0,4
Bolu	291	300	204	214	87	86	21,9	29,8	9	0,4
Burdur	258	261	171	175	87	86	5,6	11,8	3	0,3
Bursa	2.843	2.901	2.843	2.901	-	-	19,5	20,5	59	3,6
Çanakkale	513	520	302	308	211	212	3,0	12,5	6	0,7
Çankırı	181	184	126	130	55	54	-14,3	16,1	3	0,2
Çorum	525	528	381	389	144	139	-3,9	5,1	3	0,7
Denizli	993	1.006	993	1.006	-	-	15,0	12,3	12	1,3
Diyarbakır	1.654	1.673	1.654	1.673	-	-	11,6	11,4	19	2,1
Düzce	360	370	224	236	136	135	13,5	27,3	10	0,5
Edirne	403	402	289	291	113	111	5,6	-2,1	-1	0,5
Elazığ	574	579	439	446	135	133	9,7	7,8	4	0,7
Erzincan	223	226	127	130	96	96	-3,2	13,9	3	0,3
Erzurum	762	762	762	762	-	-	-1,3	-0,4	0	1,0
Eskişehir	827	845	827	845	-	-	17,6	21,7	18	1,1
Gaziantep	1.932	1.974	1.932	1.974	-	-	22,2	21,7	42	2,5
Giresun	427	444	276	293	151	152	-7,7	40,8	18	0,6
Gümüşhane	151	172	100	122	52	51	34,2	127,4	21	0,2
Hakkari	279	268	153	147	126	121	9,0	-40,1	-11	0,3
Hatay	1.534	1.555	1.534	1.555	-	-	9,0	14,0	22	1,9
İğdır	192	193	107	108	85	85	2,0	1,8	0	0,2
İsparta	422	427	300	307	122	120	7,1	13,1	6	0,5

Bin Kişi	Toplam		İl ve ilçe merkezleri		Belde ve köyler		Yıllık nüfus artış hızı (¹) (‰)		Nüfustaki Değişme	Toplam İçinde Pay
	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2014-2015	2015-2016	(2016-2015)	(yüzde)
İstanbul	14.657	14.804	14.657	14.804	-	-	19,3	10,0	147	18,5
İzmir	4.168	4.224	4.168	4.224	-	-	13,4	13,1	55	5,3
Kahramanmaraş	1.097	1.113	1.097	1.113	-	-	6,9	14,5	16	1,4
Karabük	237	242	183	184	54	58	24,1	22,4	5	0,3
Karaman	242	246	176	180	66	65	7,6	14,0	3	0,3
Kars	293	290	133	134	159	156	-12,9	-9,9	-3	0,4
Kastamonu	373	377	227	236	146	141	10,0	11,5	4	0,5
Kayseri	1.341	1.359	1.341	1.359	-	-	14,0	13,3	18	1,7
Kırıkkale	270	278	236	244	35	34	-3,0	28,1	8	0,3
Kırklareli	347	352	243	248	104	104	9,4	13,5	5	0,4
Kırşehir	226	230	173	178	52	52	12,7	19,4	4	0,3
Kilis	131	131	97	98	33	33	14,4	1,3	0	0,2
Kocaeli	1.780	1.831	1.780	1.831	-	-	32,7	28,1	51	2,3
Konya	2.131	2.161	2.131	2.161	-	-	10,3	14,3	31	2,7
Kütahya	571	574	393	400	178	174	-0,2	3,8	2	0,7
Malatya	773	781	773	781	-	-	4,4	10,8	8	1,0
Manisa	1.380	1.397	1.380	1.397	-	-	9,1	11,9	17	1,8
Mardin	797	796	797	796	-	-	9,6	-0,4	0	1,0
Mersin	1.745	1.774	1.745	1.774	-	-	10,3	16,3	29	2,2
Muğla	909	924	909	924	-	-	15,9	16,3	15	1,2
Muş	409	407	163	165	246	242	-6,1	-5,5	-2	0,5
Nevşehir	287	291	174	179	113	112	1,8	14,3	4	0,4
Niğde	346	351	190	196	156	155	6,4	15,4	5	0,4
Ordu	729	751	729	751	-	-	6,4	29,3	22	0,9
Osmaniye	513	522	388	398	125	124	11,9	18,0	9	0,7
Rize	329	331	216	221	113	110	-2,4	6,3	2	0,4
Sakarya	953	977	953	977	-	-	21,7	24,6	24	1,2
Samsun	1.280	1.296	1.280	1.296	-	-	7,8	12,5	16	1,6
Siirt	320	323	204	207	116	116	6,2	7,2	2	0,4
Sinop	204	205	115	119	89	86	-1,9	6,6	1	0,3
Sivas	619	621	452	459	167	163	-7,2	4,2	3	0,8
Şanlıurfa	1.892	1.941	1.892	1.941	-	-	25,0	25,2	48	2,4
Şırnak	490	484	304	298	186	185	2,5	-13,1	-6	0,6
Tekirdağ	938	973	938	973	-	-	33,8	36,6	35	1,2
Tokat	594	603	380	387	214	215	-6,6	14,5	9	0,8
Trabzon	768	779	768	779	-	-	2,1	14,2	11	1,0
Tunceli	86	82	56	54	30	29	-5,2	-46,2	-4	0,1
Uşak	353	359	249	254	104	105	10,2	16,0	6	0,4
Van	1.096	1.100	1.096	1.100	-	-	9,9	3,5	4	1,4
Yalova	233	242	168	175	65	66	28,3	36,5	9	0,3
Yozgat	419	421	263	268	157	153	-30,8	3,8	2	0,5
Zonguldak	596	598	364	368	232	230	-4,8	2,7	2	0,7

Kaynak: TÜİK, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları

Diğer taraftan, 2011 yılında Suriye’de başlayan ve giderek şiddeti artan iç karışıklık nedeniyle yaklaşık 11 milyon kişi evini terk etmiş, 4,5 milyonu aşkın Suriyeli’ de komşu ülkelere sığınmak zorunda kalmıştır. Türkiye 2,854 milyon (12/1/2017 itibarıyla) Suriyeli sığınmacıya geçici koruma statüsü sağlamış ve kayıt altına almıştır. Türkiye Eylül 2016 itibarıyla, 10 ilde kurulan 26 adet barınma merkezinde 254 bin Suriye vatandaşına ev sahipliği yapmaktadır. Geçici koruma sağlanmış olan yabancıların eğitim, sağlık ve çalışma hayatına ilişkin hak ve yükümlülükleri Geçici Koruma Yönetmeliği ile düzenlenmektedir. Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmelik 15/01/2016 tarihinde yayımlanmış olup bu statüdeki yabancılara yaşadıkları illerde çalışma iznine başvurma olanağı sağlanmıştır.

Grafik 48 Suriyeli Göçmen Nüfusun Türkiye İçindeki Dağılımı

Kaynak: Birleşmiş Milletler, <https://data2.unhcr.org/en/documents/download/53069>. Erişim Tarihi: 29/1/2017.

Türkiye’de, genç nüfusun yarattığı demografiden faydalanılması, toplam doğurganlık hızındaki düşüşlerin önlenecek ve dinamik nüfus yapısının korunması ihtiyacı kendini göstermektedir. Ayrıca nüfusun yaşam kalitesinin yükseltilmesi ve ülke ekonomisini destekleyecek etkin bir göç yönetiminin oluşturulması çerçevesinde politikaların geliştirilmesine ve uygulamaya konulmasına da ihtiyaç vardır. Günümüzdeki Türkiye nüfus dinamikleri gerek nicel gerek nitel anlamda, demografik açıdan olgunlaşmış ve eğitimli işgücü piyasası dinamiklerinden çok farklıdır. Çünkü Türkiye’de, kırdan kente göç henüz tamamlanmamıştır, çalışanların eğitim düzeyi ve kadınların işgücüne katılım düzeyleri çok düşüktür ve tarımda hala çalışan nüfusun dörtte biri barınmaktadır. Türkiye, mevcut beşeri sermaye stokunu artırması gerektiği değerlendirilmektedir.

2. Sağlık

Türkiye’de 2000’li yıllarda devlet tarafından yürürlüğe koyulan sağlıkta dönüşüm programı çerçevesinde hizmet kalitesinde ve sağlık hizmetlerine erişimde önemli ilerlemeler ile ciddi iyileşmeler kaydedilmiştir. Bu kapsamda; aile hekimliği, anne ve çocuk sağlığı, hastane ve

hasta yatak sayıları, sağlık personeli, koruyucu sağlık, kurumsal yapılanma, bulaşıcı hastalıklarla mücadele ve hasta hakları başta olmak üzere pek çok alanda reform niteliğinde gelişmeler sağlanmıştır. Temel sağlık göstergelerinde önemli iyileşmeler kaydedilmiş, bebek ölüm hızı ve anne ölüm oranı hızla düşürülmüş ve doğuştan beklenen yaşam süresi yükselmiştir. Buna karşın, fiziki altyapı ve sağlık personelinin kent - kırsal ve bölgeler arası dağılımındaki farklılıklar ile sağlık hizmetlerinin finansmanının sürdürülebilirliğine ilişkin sorunlar önemini korumaktadır. Kişi başı hekim müracaat sayısı 2013 yılında 8,2'ye, sağlık personeli sayısı 735 bin kişiye ulaşmıştır. 2014 yılında ise, kişi başı hekim müracaat sayısı 8,3'e, sağlık personeli sayısı da 760 bin kişiye yükselmiştir. Bu iyileşmeler sağlık hizmetlerinde memnuniyet oranlarına da yansımıştır. Böylece sağlık hizmetlerinden duyulan memnuniyet oranı 2013 yılında yüzde 75 olmuştur. Fakat bu oran 2014 yılında biraz azalarak yüzde 71'e inmiştir. Bebek ölüm oranı, yıllar itibarıyla ciddi düşüş göstererek 2013 yılında bin canlı doğumda 7,8'e gerilemiştir. 2014 yılında ise bebek ölüm oranı 7,6 olarak gerçekleşmiştir. Diğer yandan da bu göstergelere ilişkin bölgesel farklılıklar sürmektedir.

Tablo 105 Sağlık Alanında Gelişmeler, 2009-2014

Yıllar	Toplam sağlık kurumu sayısı	Yataklı sağlık kurumu sayısı	Yataksız sağlık kurumu sayısı	Toplam yatak sayısı	1000 kişi başına düşen yatak sayısı	Hekim sayısı	Hekim Başına Düşen Kişi Sayısı	Hekim Başına Düşen Hasta Sayısı
2009	15.205	1.389	13.816	188.638	2,6	118.641	612	4.447
2010	26.993	1.439	25.554	200.239	2,72	123.447	597	4.367
2011	27.997	1.453	26.544	194.504	2,6	126.029	593	4.850
2012	29.960	1.483	28.477	200.072	2,65	129.772	583	4.791
2013	30.116	1.517	28.599	202.031	2,64	133.775	573	4.712
2014	30.176	1.528	28.648	206.836	2,66	135.616	573	4.648

Kaynak: Sağlık Bakanlığı 2014 İstatistik Yıllığı, TÜİK

Sağlık altyapısında Türkiye'de özellikle 2000'li yıllarda özellikle hem yatak kapasitesi hem de mevcut hasta odalarının nitelikli odalara (içinde banyosu ve tuvaleti bulunan ikişer kişilik odalar) dönüştürülmesi açısından iyileşmeler görülmektedir. 2013 yılında yatak kapasitesinin yüzde 60'ı Sağlık Bakanlığına, yüzde 18'i üniversitelere, yüzde 19'u özel sektöre ve yüzde 3'ü diğer kuruluşlara aittir. 2014 yılında ise kurum ve kuruluşlara ait yatak kapasitesine ilişkin oranlarda herhangi bir değişiklik olmamıştır. Nitelikli yatak sayısı 2013 yılında Sağlık Bakanlığına ait hastanelerde 45.241'e, üniversitelerde 16.921'e ve özel sektörde ise 30.380'e yükselmiştir. Nitelikli yatak sayısı 2014 yılında ise, Sağlık Bakanlığına ait hastanelerde 50.587'ye, üniversitelerde 18.651'e ve özel sektörde ise 29.283'e yükselmiştir. Bu dönüşüm neticesinde nitelikli yatak sayısının tüm yataklara oranı 2013 yılında yüzde 46, 2014 yılında ise yüzde 48 olmuştur. 2015 yılında Türkiye'de hekim sayısı 141.259'a hemşire sayısı 152.803'e çıkmıştır.

Türkiye'de mevcut sağlık hizmetlerine olan talep her yıl artmakta olup 2009-2014 döneminde hastanelere yapılan toplam müracaat sayısı yüzde 59 artarken, özel sektörde bu artış yüzde 195 olarak gerçekleşmiştir. Özel sektörün toplam müracaat içerisindeki payı 2013 yılında yüzde 18,8, 2014 yılında ise yüzde 18,2 olmuştur. Bu süreçte toplam müracaat sayısının

artışında, sağlık altyapısının iyileştirilmesi ve sağlık hizmetine erişimin kolaylaştırılması etkili olmuştur. Ancak yatak kapasitesindeki ve dağılımındaki bu iyileşmelere rağmen, ülke genelindeki bölgesel dağılım sorunları devam etmektedir. Ayrıca üniversite hastanelerinin eğitim ve araştırma faaliyetleri ile sağlık hizmet sunumundaki rolleri net bir şekilde tanımlanarak hem hastanelerin mali sürdürülebilirliğini temin edecek hem de nitelikli tıp eğitimi ve araştırmaların yapılmasını sağlayacak yapısal reformların hayata geçirilmesine yönelik ihtiyaçlar sürmektedir. Ancak, üniversite hastanelerinin son yıllarda finansal açıdan sıkıntılarının arttığı ve birçok üniversite tıp fakültesi hastanesi döner sermaye işletmesinin zarar ettiği ve borçlarının giderek artan bir seyir izlediği gözlenmektedir.

Türkiye’de 2013 yılı itibariyle toplam hekim sayısı 133.775, dış hekimi sayısı 22.295 ve hemşire sayısı 139.544’tür. Yüz bin kişiye düşen hekim sayısı 175 ve hemşire sayısı 182’tir. 2014 yılı itibarıyla ise, toplam hekim sayısı 135.616, dış hekimi sayısı 22.996 ve hemşire sayısı 142.432’dir. Yüz bin kişiye düşen hekim sayısı 175 ve hemşire sayısı 183’tür. Sağlık personeli ülke ortalaması, AB ve Dünya Sağlık Örgütü ortalamasının gerisinde olup özellikle hemşire açığı daha belirgin görünmektedir. Hekim açığını azaltmak amacıyla 2013 yılında tıp fakültesi kontenjanı artırılarak 11.454’e yükseltilmiştir. Aynı dönemde hemşire kontenjanı da artırılarak 15.193’e çıkartılmıştır. 2014 yılında ise tıp fakültesi kontenjanı 12.449, hemşire kontenjanı ise 5.824 olmuştur.

Türkiye’deki sağlık sisteminde temel unsur; ülke vatandaşlarının yaşam kalitesi ve süresinin yükseltilmesi ile ekonomik, sosyal ve kültürel hayata aktif bir şekilde katılımlarının sağlanmasıdır. Bu doğrultuda, veriye dayalı politikalarla desteklenen, erişilebilir, nitelikli, maliyet etkin ve sürdürülebilir bir sağlık hizmet sunumu için sağlık alanında dönüşüm programı ortaya koyulmuştur. Böylelikle de, sağlık sisteminde dönüşüm programı kapsamında önemli reformlar ve düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca sağlık hizmet kalitesinde iyileştirmeler ve düzeltilmeler meydana gelmiştir. Bu kapsamda sağlık hizmetinin niteliği ve erişilebilirliği giderek artarken, buna karşılık olarak sağlık maliyetleri de ciddi boyutlarda artmaktadır. Bu durum da, sağlık hizmetinin sürdürülebilirliği sorununa neden olmaktadır. Kısacası, sağlık hizmetinde nitelik ile maliyet arasındaki denge kurularak sürdürülebilir bir sağlık sistemi kurulması gerektiği değerlendirilmektedir.

3. Eğitim

Küreselleşmenin özellikle ekonomi ve kalkınmaya etkileri, bilim ve teknolojiye giderek hızlanan gelişmeler, bu değişimlere ayak uydurabilmek için organizasyonların yenilemeleri gibi birbirini etkileyen ve kuvvetlendiren faktörler, bilginin dolayısıyla da eğitimin önemini her geçen gün artırmaktadır. Özellikle günümüzde yaşanmakta olan küresel kriz ve artan işsizlik oranları, tüm ülkelerde eğitim düzeyi düşük kitleleri daha olumsuz etkilemekte ve ülkeler için ciddi riskler oluşturmaktadır. Bu bireylere ve ailelerine yönelik koruyucu politikalara ek olarak, tekrar ekonomiye katılmalarını sağlayacak eğitim politikaları oluşturulması ve uygulanması çabalarını beraberinde getirmektedir. Bu süreçte, ülke ekonomisinin ihtiyaçlarına yönelik olarak bilgi ve beceri düzeyini artırmayı amaçlayan eğitimler önemli rol oynamaktadır.

Türkiye’de eğitim sisteminin temel sorun alanları; eğitime erişim ve eğitimin kalitesi olarak kendini göstermektedir. Bu çerçevede erişim sorunu kapsamında; okullaşma oranları, bölgeler, cinsiyetler arası fırsat eşitsizlikleri ortaya çıkmaktadır. Eğitimde kalite sorunu kapsamında ise, fiziki altyapı yetersizlikleri, müfredatın güncellenmesi, öğretmen niteliklerinin geliştirilmesi ve eğitim materyallerinin müfredatla uyumu gibi hususlar öne çıkmaktadır. Eğitime erişim kapsamında, okul öncesi eğitimde okullaşma oranı yüzde 47’ye ulaşmış olmakla birlikte, bu oran hala AB ülke ortalamasının altındadır. Okullaşma oranının

istenilen düzeyde artmasını engelleyen başlıca faktörler; ilköğretime geç kayıtlar ile bitirmeden ayrılanlar ve başta kız çocukları olmak üzere kırsal kesimdeki çocukların eğitime erişimindeki sorunlardır. Ortaöğretimde ise, brüt okullaşma oranı artmakla birlikte bölgesel farklılıklar hala devam etmektedir. Türkiye genelinde ilköğretimden ortaöğretime geçiş oranı yüzde 95 olmakla beraber, 2012 yılında zorunlu eğitim süresinin 12 yıla çıkarılması sonucunda ilköğretimden ortaöğretime geçişlerde ve dolayısıyla ortaöğretim okullaşma oranında artışın sürmesi beklenmektedir. Eğitime erişimdeki sorunların yanı sıra, eğitimin kalitesine ilişkin sorunlar da önemini korumaktadır. Bu kapsamda öğrenme ortamlarının niteliğinin artırılması, öğretmen yetiştirme sisteminin yeniden yapılandırılması, öğrenme faaliyetlerinde etkinlik sağlanması, müfredatın teknolojiyle uyumlu hale getirilmesi, derslik başına düşen öğrenci sayısının azaltılması ve ikili eğitimden tam gün eğitime geçilmesi ihtiyacı sürmektedir.

Tablo 106 Eğitim Kademeleri İtibarıyla Okullaşma Oranları (2009-2010 / 2014/2015)

Eğitim ve Öğretim Kademeleri	2010-2011		2011-2012		2012-2013		2013-2014		2014-2015		2015-2016	
	Öğrenci Sayısı (Bin)	Brüt Okullaşma Oranı (%)	Öğrenci Sayısı (Bin)	Brüt Okullaşma Oranı (%)	Öğrenci Sayısı (Bin)	Brüt Okullaşma Oranı (%)	Öğrenci Sayısı (Bin)	Brüt Okullaşma Oranı (%)	Öğrenci Sayısı (Bin)	Brüt Okullaşma Oranı (%)	Öğrenci Sayısı (Bin)	Brüt Okullaşma Oranı (%)
Okul Öncesi Eğitim (1)	1.116	45,3	1.170	46,4	1.077	44,0	1.059	43,5	1.156	46,8	1.209	49,2
İlköğretim (2)	10.981	107,6	10.979	108,4	11.160	107,6	11.053	107,0	10.712	103,9	10.572	102,9
Ortaöğretim (2)	4.749	89,7	4.756	92,6	4.995	96,8	5.420	103,3	5.691	107,4	5.807	109,8
a) Genel Lise	2.676	50,6	2.666	51,9	2.725	52,8	2.906	55,4	2.902	54,8	3.047	57,6
b) Mesleki - Teknik Eğitim	2.072	39,1	2.090	40,7	2.269	43,9	2.513	47,9	2.788	52,6	2.760	52,2
Yükseköğretim (3)	3.627	72,5	4.113	81,6	4.677	92,1	4.997	97,1	5.642	109,6	6.186	119,5
Örgün Eğitim	1.913	38,2	2.161	42,9	2.420	47,6	2.606	50,1	2.793	53,7	3.108	60,1
Yaygın Eğitim (4)	7.786	-	8.524	-	8.071	-	8.491	-	9.908	-	8.700	-

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, 2016 ve 2017 Yıllık Programı. Milli Eğitim Bakanlığı, YÖK,

(1) 4-5 yaş çağı nüfusuna göre hesaplanmıştır. (2) Açık ortaokul ve açık lise öğrencileri dâhildir.

(3) Üniversiteler ve diğer eğitim kurumları dâhil, lisansüstü öğrenciler hariçtir. 18-21 yaş grubu için hesaplanmıştır.

(4) Yaygın eğitim kurumlarına ait öğrenci sayısı bilgileri bir önceki öğretim yılı sonu itibarıyla verilmiştir.

Ortaöğretimde ise brüt okullaşma oranı son on yılda yüzde 85'ten yüzde 109,8'e ulaşmış olup net okullaşma oranı ise 2015-2016 öğretim yılı verilerine göre ülke genelinde yüzde 79,8'dir. Brüt okullaşma oranı ile net okullaşma oranı arasındaki fark, çağ nüfusu dışındaki öğrenci payının yüksekliğinden kaynaklanmaktadır. Ortaöğretimde okuyan öğrencilerin yüzde 26,4'ü açıköğretim lisesine kayıtlıdır. Açıköğretim lisesine kayıtlı öğrencilerin yüzde 82'si ise çağ nüfusu dışındadır. Çağ nüfusunda olup da açıköğretim lisesine kayıtlı öğrencilerin yüzde 41'ini kız öğrenciler oluşturmaktadır. Okullaşma oranları açısından bölgesel farklılıklar da önemini korumaya devam etmektedir. 2015-2016 öğretim yılı verilerine göre, brüt okullaşma oranının en düşük olduğu il yüzde 68,7 ile Ağrı'dır. Türkiye genelinde ilköğretimden ortaöğretime geçiş oranı yüzde 95,3 olmakla beraber zorunlu eğitim süresinin 12 yıla çıkarılması sonucunda ilköğretimden ortaöğretime geçişlerde ve dolayısıyla ortaöğretimde net okullaşma oranında artışın sürmesi beklenmektedir.

İlköğretimde tam gün eğitime geçme yönündeki çalışmalara devam edilmekte olup 2015-2016 öğretim dönemi itibarıyla tam gün eğitimde okuyan ilköğretim öğrencilerinin oranı yüzde 49, ortaokul öğrencilerinin oranı ise yüzde 59'dur. Ortaöğretimde ise bu oran 2014-2015 dönemine kıyasla 8,1 puan artarak yüzde 89,8 seviyesine ulaşmıştır. İlköğretimde ikili eğitim

oranının en yüksek olduğu il olan Gaziantep'te bu oran yüzde 65,4'tür. Birleştirilmiş sınıf uygulaması sadece ilkokullarda uygulanmakta olup bu sınıflarda öğrenim gören öğrencilerin oranı ülke genelinde yüzde 2,9'dur. Öte yandan 2015-2016 öğretim döneminde ülke genelinde ilköğretimdeki öğrencilerin yüzde 2,1'i sınıf tekrarı yapmaktadır.

Mesleki ve teknik eğitim kurumlarında öğrenim gören öğrencilerin ortaöğretim içindeki payı son on yılda yüzde 36'ten yüzde 45'e ulaşmıştır. Ancak bu durum teknik ve endüstri meslek liselerindeki artıştan daha çok, imam hatip meslek liselerindeki artıştan kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan eğitimde OECD üyesi ülkelerin öğrencileri arasındaki Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı (PISA) sonuçlarında Türk öğrencilerin başarısız sonuçları, Türkiye'de eğitim faaliyetleri açısından önemli gösterge olarak kabul edilmeli ve buna ilişkin bilimsel ve akılcı çözümler üretilmelidir.

Eğitimin temel kademelerinde sağlanan olumlu gelişmelere paralel olarak, 2000'li yılların ortalarından itibaren yükseköğretimde de önemli gelişmeler olmuştur. 2006 yılından itibaren 58 devlet üniversitesi ve 39 vakıf üniversitesi kurulmuştur. Böylece, ülkemizde üniversiteler bütün illere yaygınlaştırılmış olup 111'i devlet ve 62'si vakıf olmak üzere toplam üniversite sayısı 173'e ulaşmıştır. Öte yandan, 2006 yılında 423.882 olan örgün yükseköğretim kontenjanı yüzde 100 oranında artarak 2015 yılında 850.076'ya ulaşmıştır. 2014 yılında Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Sistemine (ÖSYS) başvuru sayısı ilk defa 2 milyonun üzerine çıkarak 2,08 milyon seviyesine ulaşmış olup bu sayı 2016 yılında 2.255.386 olmuştur.

Türkiye'de 2015 yılı itibarıyla 109'u devlet ve 76'sı vakıf olmak üzere toplam 185 üniversite bulunmaktadır. Ayrıca, 2006-2013 yılları arasında örgün yükseköğretim kontenjanları yüzde 94 oranında artarak 2015 yılı itibarıyla 823.739 olmuştur. Yeni kurulan üniversitelerle birlikte fiziki ihtiyaçlarda artış meydana gelmiştir. Bu nedenle yükseköğretim kurumlarında ilave kapalı alanlar yaratılması gereği ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte mevcut kapalı alanların da ayrıca daha etkin şekilde kullanılması gerekmektedir.

Artan üniversite sayısı ve örgün yükseköğretim kontenjanlarına paralel olarak yurt ihtiyacı da artmaktadır. 2015-2016 eğitim öğretim döneminde yükseköğretim düzeyindeki yurt kapasitesi 898.103'tür. Bu kapasitenin 542.443'ü Eylül 2016 sonu itibarıyla Yurt-Kur yurtlarından, 89.170'i üniversite yurtlarından, 266.490'ı da özel yurtlardan oluşmaktadır. Yurt-Kur yurtlarında başvuru yapılabilecek boş yatak kapasitesi Eylül 2016 sonu itibarıyla 221.045 iken başvuran sayısı 383.538 olmuş ve talebi karşılama oranı yüzde 58 olarak gerçekleşmiştir. Yurt-Kur yurtlarının özellikle maliyet ve güvenlik açısından öncelikli olarak tercih edilmesi ve yurtların kalite standartlarının yüksek olması sonucunda yurtlardaki doluluk oranı yüzde 100'e ulaşmıştır. Önümüzdeki dönemde yükseköğretimdeki genişlemeyle beraber öğrencilerin barınma ve burs/kredi ihtiyaçlarının artacağı göz önünde bulundurulduğunda finansman kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve buna bağlı olarak Yurt-Kur'un kurumsal kapasitesinin geliştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

2014 yılı verilerine göre, eğitimde kalma beklentisi OECD, AB-22 ve Türkiye'de 17 yıldır. 2015 yılı verilerine göre ise yetişkin nüfusta (25-64 yaş) ortaöğretim ve daha üst seviyede eğitim düzeyine sahip olanların oranı Türkiye'de yüzde 37 iken bu oranın OECD ortalaması ise yüzde 78'dir. Ortaöğretimin zorunlu eğitim kapsamına alınması ve yükseköğretime erişimde sağlanan gelişmeler sonucunda nüfusun eğitim düzeyinin artması öngörülmektedir.

Eğitimin temel amacı; düşünme, algılama ve sorun çözme yeteneği gelişmiş, özgüven ve sorumluluk duygusu ile yenilikçilik özelliklerine sahip, demokratik değerleri özümsemiş, farklı kültürleri yorumlayabilen, paylaşma ve iletişime açık, sanat ve estetik duyguları güçlü, bilimsel gelişmelere açık, teknoloji kullanımına ve üretimine yatkın, bilgi toplumu gereklilerini haiz, üretken ve mutlu bireylerin yetişmesidir. Ancak temel eğitimden yükseköğretime, açık

ve uzaktan eğitimden örgün eğitime ve mesleki eğitimden hayat boyu eğitime Türkiye'deki eğitim sistemi bunun çok uzağındadır. Sürekli değişen eğitim sistemleri, geleceğine yönelik belirsizlikler ve eğitimdeki analitik düşünme yetisini kazandırmaktan çok ezberciliğe yol açan anlayış, eğitimin en temel sorun alanları olarak durmaktadır.

Yükseköğretimde; toplumun ve ekonominin ihtiyaçlarına duyarlı, ürettiği bilgiyi ürüne, teknolojiye ve hizmete dönüştüren, akademik, idari ve mali açıdan özerk üniversite modeli çerçevesinde küresel ölçekte rekabetçi bir sistemine ulaşılması hedeflenmelidir. Bugün itibariyle bunun gerçekleştiğini söylemek çok zordur. Hatta yükseköğretim nicelik olarak artış gösterse de, nitelik ve kalite olarak yeterince gelişmemektedir. Oysaki Türkiye'nin geleceği, kişi başına düşen geliri yüksek, kültürlü ve aydın bireylerden oluşan bir toplum olup olmayacağı, bu eğitim faaliyetlerinin başarısıyla çok yakından ilgili olacaktır. Halen çalışabilir yaştaki nüfusun artış hızı, son on yıllarda gerçekleşen istihdam artış hızından daha yüksektir. Böylece genel olarak istihdam yaratılması, özel olarak da gençlerin ve kadınların istihdamı, Türkiye'nin kalkınması çerçevesinde düşünüldüğünde eğitimin öncelikli gündem maddesi haline gelmiştir. Bu çerçevede yapılması gereken, tarımdan ayrılanlar için önce daha fazla eğitim ve ardından yaşam boyu öğrenme, yani meslek eğitimi politikalarıdır. Ayrıca işgücü piyasasına katıldıkları halde iş bulamayan kentli ve daha iyi eğitilmiş gençler içinse de, çağın koşullarına uygun beceri geliştirme eğitim programlarıdır.

DEĞERLENDİRME

Bu raporda Türkiye ekonomisinin 2016 yılı performansı, Ocak 2017 yılı sonu itibariyle açıklanan verileri dikkate alınarak ekonomik büyüme, kamu maliyesi, ödemeler dengesi, dış ticaret, istihdam ve sosyal güvenlik ile sosyal yapı alt başlıkları altında yakın dönemin tarihsel perspektifinde değerlendirilmiştir. Tüm bu gelişmeler ışığında Türkiye ekonomisi değerlendirildiğinde; öncelikle petrol fiyatlarındaki düşüşün cari açığın azalmasına katkı sağladığı görülmüştür. Avrupa Merkez Bankasının açıkladığı ve Japonya Merkez Bankasının parasal genişleme programları uluslararası likidite bolluğuna yol açarken, diğer yandan ABD Merkez Bankasının faiz artımına ilişkin beklentiler ile Türkiye'nin siyasi atmosferi ve artan terör olaylarıyla Türkiye'den yabancı sermaye çıkışına neden olmuştur. Avrupa Merkez Bankasının açıkladığı yeni genişleme politikası Avrupa'da kısmen toparlanma sağlamıştır. Dolayısıyla bu durum, Türkiye'nin ihracatını olumlu etkilemiştir. Bölgede yaşanan jeopolitik gelişmeler ve küresel ticaretteki yavaşlama sonucunda dış talepte oluşan daralma, yurtiçi ekonomik faaliyeti olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle Türkiye, para politikasındaki temkinli duruşunu korumaktadır. Emtia fiyatlarındaki ve gıda fiyatlarındaki düşük seviye enflasyonun düşüşünü desteklerken kurlardaki, işgücü maliyetlerindeki ve kamu tarafından yönetilen/ yönlendirilen ürünlerin fiyatlarındaki artış enflasyon artışı yönünde baskı oluşturmaktadır.

Küresel ekonomi politikalarında normalleşmeye dair devam eden belirsizlikler, küresel risk iştahını ve sermaye akımlarına olan duyarlılığı artırmaktadır. Son dönemde petrol fiyatlarındaki düşüş, ABD Merkez Bankasının faiz artımı konusunda tutumu ve böylece faiz artırımını beklentisinin ileriye doğru kayması ile Avrupa Merkez Bankasının açıkladığı parasal genişleme programı piyasaları etkileyen ana faktörler olmuştur. Bu doğrultuda, küresel ekonomide beklenen gelişmeler önemini korumaktadır. ABD'nin büyüme performansında iyileşme görülmesine karşın, Avro Bölgesi'ndeki toparlanma zayıf seyrini korumaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin büyüme hızları ise aşağı yönlü eğilimini sürdürmektedir. ABD'nin faiz artırımını ve para politikasındaki normalleşme sürecine ilişkin belirsizlikleri, dolarının diğer para birimleri karşısında güçlenmesine neden olmaktadır. Buna bağlı olarak gelişmekte olan ülkelerde sermaye hareketleri dalgalı bir seyir izlemektedir. Düşen petrol fiyatları ve finansal koşullardaki iyileşme gelişmiş ülkeleri desteklerken gelişmiş ülkeler merkezli para politikası kararları ve düşük emtia fiyatları gelişmekte olan ülkeleri olumsuz etkilemektedir. Gelişmiş ekonomilerde devam eden yüksek borçluluk seviyeleri ve henüz istikrara kavuşmayan güven ortamı nedeniyle toparlanmaları halen istenen düzeyde değildir. Gelişmekte olan ekonomilerde sebepleri ülkeden ülkeye değişmekle birlikte yavaş büyüme hakimdir. Dünya ekonomisine ilişkin riskler varlığını korumakla birlikte, büyümenin 2017 yılında bir miktar ivme kazanması beklenmektedir. Avro Bölgesi'nde toparlanmanın gecikmesi, İngiltere'nin Brexit kararı sonrasında izleyeceği politikalar ve İtalyan bankacılık sistemindeki sorunlar finansal piyasalardaki oynaklık, gelişmekte olan ekonomilerdeki yavaş büyüme ve düşük emtia fiyatları büyümeyi aşağı çekebilecek temel riskler arasındadır.

Türkiye ekonomisi, küresel finansal krizin etkilerini azaltmaya ve yurt içi talep ve üretimi artırmaya yönelik önlemler sonucunda, 2009 yılının ikinci çeyreğinden itibaren canlanma eğilimine girmiştir. Krize karşı alınan mali ve parasal tedbirler sonucunda belirsizliklerin azalması, tüketici güveninin artması, kredi koşullarının iyileşmesi tüketim ve yatırım kararlarını olumlu yönde etkileyerek yurt içi talebi artırmıştır. Bu gelişmeler çerçevesinde, 2009 yılının son çeyreğinden itibaren ekonomideki canlanma 2016 yılı üçüncü çeyreğine kadar devam etmiştir. Rusya'yla yaşanan siyasi gerilim 2016 yılında yumuşamış olmakla beraber ekonomiye yansımaları sınırlı olmuştur. Artan terör ve toplumsal şiddet olaylarına rağmen ekonomideki büyüme yılın ilk yarısında devam etmiş, Temmuz ayı sonrasında ekonomide yüzde 1,8 oranında daralma yaşanmıştır.

2010 yılının ilk aylarından itibaren yurt içi talep ve üretimdeki artışa paralel olarak ithalatın da hızlı bir artış eğilimine girdiği gözlenmiştir. İhracattaki artışın dış talepteki gelişmeler kapsamında sınırlı kalmasıyla cari açık artmaya başlamıştır. Uluslararası mal ve enerji fiyatlarındaki artış ve TL'nin reel olarak değerlendirilmesi de bu gelişmede etkili olmuştur. Ancak, bu dönemde cari açığın finansmanında herhangi bir sorunla karşılaşılmamıştır. Ekonomideki canlanma, yurt dışı kaynaklı belirsizliklerin azalması ve güven ortamının tesisiyle 2009 yılının Mayıs ayından itibaren tekrar başlayan sermaye girişi 2010 yılında mevduat ve portföy yatırımları ağırlıklı olmak üzere artarak sürmüştür.

Türkiye'de makroekonomik istikrar ve sermaye girişinin devam etmesi, faiz oranlarının düşük seviyelerde kalması ve kredi genişlemesi sonucunda, ekonomi 2010 ve 2011 yıllarının ilk yarılarında yüksek bir büyüme performansı yakalamıştır. Ancak küresel ölçekte giderek artan belirsizlikler nedeniyle 2011 yılının ikinci yarısından itibaren GSYH artış hızı nispi olarak yavaşlayarak, yüzde 7 olarak gerçekleşmiştir. Bu yavaşlamaya rağmen 2011 yılının tamamında Türkiye ekonomisi yüzde 8,8 oranında büyümüştür. 2010 ve 2011 yıllarında yaşanan yüksek büyüme sürecinde ithalattaki hızlı artış ve uluslararası enerji fiyatlarındaki yükselme cari işlemler açığını yükseltmiştir. Kriz sonrası dönemde, üretim hızla artarken, ihracatta aynı artış oranı yakalanamamıştır.

2012 yılında yurt içi talepte meydana gelen yavaşlama, petrol dışı emtia fiyatlarında yaşanan düşüş ve gıda fiyatları artış hızında kaydedilen azalma sonucunda TÜFE yıllık artış hızı yüzde 6,2 oranına gerileyerek, son 44 yılın en düşük yıl sonu seviyesine ulaşmıştır. İç ve dış talebi dengelemeye yönelik alınan tedbirler sonucunda 2012 yılında yavaşlayan GSYH artış hızı, 2013 yılında toplam yurtiçi talebin büyümeye katkısının etkisiyle yüzde 4,1 olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılında ise büyüme hızı beklentilerinin biraz üzerinde yüzde 2,9 olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılında büyüme hızında yavaşlamada olumsuz hava koşulları nedeniyle tarım katma değerindeki azalma etkili olmuştur. Tarım ve hizmetler sektörlerinde büyüme hızları beklentilerin altında kalırken, sanayi sektörünün büyüme hızı beklentileri bir miktar aşmıştır. İhracat, 2014 yılında bir önceki yıldaki olumsuz seyrin ardından yeniden büyümenin temel dinamiği olmuştur.

2013 yılı Mayıs ayından itibaren küresel ekonomideki belirsizliklerin artması sonucunda gelişmekte olan ülkelere ve Türkiye'ye yönelik sermaye akımlarında dalgalanmalar yaşanmaya başlamıştır. Söz konusu dalgalanmaların mali piyasalardaki olumsuz etkilerine TCMB, ilk aşamada politika faizi dışındaki araçlarla karşılık vermiştir. Bu kapsamda piyasaya verilen likiditenin maliyetini ve piyasadaki döviz likiditesini artırıcı adımlar atılmıştır. Ancak 2013 yılı sonuna doğru küresel ekonomiye ilişkin riskler ve yurt içindeki siyasi gelişmeler nedeniyle mali piyasalarda yaşanan dalgalanmalar artmaya başlamıştır. Söz konusu dalgalanmaların yarattığı olumsuz durum enflasyon görünümünü ve beklentilerini orta vadeli hedeften uzaklaştırmıştır. Bu nedenle, TCMB 2014 yılı Ocak ayında politika faizi olarak kullanılan vadeli repo faizini yüzde 10 seviyesine yükseltmiştir. 2014 yılı Mayıs ayından itibaren yurt içi mali piyasalardaki iyileşmelerin sonrasında, ölçülü faiz indirimleri gerçekleştirilmiştir.

2013 yılının sonlarından itibaren döviz kurunda yaşanan aşırı hareketlilik ve finans piyasalarındaki oynaklık enflasyon görünümünü ve makroekonomik istikrarı olumsuz yönde etkilemektedir. ABD para politikasının normalleşme süreci ve Avro Bölgesindeki iktisadi faaliyetin zayıf seyretmeye devam etmesi yeni bir dengenin oluşmasına neden olmaktadır. ABD'de faiz oranlarına yönelik artış sinyalleri ve Avro Bölgesinde sürmekte olan parasal genişleme doların Avro karşısında güçlenmesine yol açmaktadır. Küresel anlamda güçlenen dolar, TL'de dâhil olmak üzere pek çok ülke para birimi karşısında farklı oranlarda değer kazanmaktadır. Bunun yanında, jeopolitik risklerin ve petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların

petrol ithalatçısı ve ihraç eden ülkeler üzerinde yarattığı ekonomik etkilerin küresel piyasalar üzerindeki yansımaları devam etmektedir. 2014 yılının son çeyreğinde petrol fiyatlarındaki düşüşün etkisiyle enflasyon oranlarında belli bir iyileşme görülmüştür. Petrol fiyatlarındaki söz konusu düşüş, Rusya başta olmak üzere petrol ihracatçısı ülke ekonomilerini olumsuz etkilemiş ve bu durum küresel ekonomideki risk iştahını sınırlamıştır. Aynı dönemde ABD Merkez Bankasının faiz artırımına gideceği yönündeki beklentilerin artması ile birlikte TL’de ABD doları karşısında genel olarak değer kaybetmiş ve dolar dalgalı bir seyir izlemiştir. Söz konusu konjonktürde TCMB faiz oranlarında bir değişikliğe gitmemiştir.

2014 yılında ihracat, yakın çevre ülkelerde yaşanan siyasi gelişmelere rağmen yurtiçi talebin zayıf seyretmesi ve döviz kurunda yaşanan gelişmeler neticesinde artış eğilimi sergilemiştir. İthalatta ise alınan makro ihtiyati tedbirlerin etkisiyle kayda değer miktarda azalma gerçekleşmiş, altın ithalatı da uzun dönemli eğilimine geri dönmüştür. Bu gelişmeler sonucunda, 2014 yılı sonu itibarıyla dış ticaret açığı 84,6 milyar ABD doları, cari açık ise 46,5 milyar ABD doları olarak gerçekleşmiştir. Yurt içi talebin kontrolü ve altın ithalatında beklenen azalma kapsamında 2014 yılı dış ticaret açığı ve cari işlemler açığı bu seviyelere ulaşmıştır. Dış ticaret açığındaki bu gelişmeler neticesinde 2013 yılında yüzde 7,9’a yükselen cari işlemler açığının GSYH’ye oranı, 2014 yılı sonunda yüzde 5,8’e düşmüştür.

2015 yılının birinci çeyreğinde GSYH, piyasa beklentilerinin üstünde yüzde 2,5 oranında artış kaydetmiştir. Yılın ilk çeyreğinde büyümeye katkı özel tüketim ve kamu tüketiminden ve stok değişiminden gelmiştir. Yılın ilk çeyreğinde yurt dışında ABD Merkez Bankası kararları, yurt içinde siyasi gelişmelere rağmen iç talep kaynaklı (özel ve kamu tüketim) bir büyüme söz konusudur. Ancak sabit sermaye yatırımlarında değişim yoktur, ihracat ise azalma kaydetmiştir. Net ihracatın katkısı son iki çeyrek negatiftir. İlk çeyrekte sabit sermaye yatırımları artış hızının değişmemesinin nedeni kamu yatırımları olmuştur. Kamu yatırımları azalırken, özel yatırımlar sınırlı artış eğilimini sürdürmüştür. GSYH 2015 yılının ikinci çeyreğinde yüzde 3,8 oranında, üçüncü çeyreğinde ise yüzde 4 oranında artış kaydetmiştir. Bu iki çeyrekte de gerçekleşen artış oranları piyasa beklentilerinin üstünde gerçekleşmiştir. Küresel kriz sonrasında 24 çeyrek Türkiye ekonomisi büyümesini sürdürmektedir. Büyümenin kaynakları üretim yönünden tarım ve sanayide yüksek katma değer artışları, talep yönünden ise özel tüketim ve özel yatırımlardaki artıştır. Yılın ilk yarısında; yurt dışı ABD Merkez Bankası kararları, Çin ekonomisinde duraksama, AB ekonomilerinde canlanmanın sınırlı kalması, gelişmekte olan ülkelere sermaye çıkışı, yurt içinde ise genel seçimlerin getirdiği belirsizlik ortamına ve siyasi gelişmelere rağmen büyüme hızı yükselmiştir.

TÜFE yıllık artış hızı 2015 yılının ilk çeyreğinde; işlenmemiş gıda fiyatlarındaki olumsuz görünüme rağmen temel mal grubundaki baz etkisi nedeniyle yavaşlayarak yüzde 7,6 olarak gerçekleşmiştir. 2015 yılının ikinci çeyreğinde ise yıllık enflasyon temel mal ve enerji gruplarındaki yükselişe rağmen gıda fiyatlarında kaydedilen düzeltmeyle düşmüş ve TÜFE yıllık artış hızı yüzde 7,2’ye gerilemiştir. 2015 yılının üçüncü çeyreğinde TÜFE yıllık artış hızı, petrol fiyatlarının enflasyon üzerinde aşağı yönlü baskısına rağmen gıda fiyatlarındaki olumsuz seyir ve TL’de yaşanan değer kayıpları nedeniyle ivmelenerek yüzde 7,9’a yükselmiştir. 2015 yılının son çeyreğinde TÜFE yıllık artış hızı, TL’deki değer kayıplarının sürmesi ve enerji grubundaki baz etkisi kaynaklı artış nedeniyle yüzde 8,8’e yükselmiştir. Bu gelişmede, gıda fiyatlarında kaydedilen yüksek oranlı artış da etkili olmuştur. 2015 yılının ilk yarısında TCMB, enflasyon göstergelerindeki olumlu görünüm nedeniyle politika faizinde ölçülü indirimler gerçekleştirmiştir. Ancak finansal piyasalarda yaşanan dalgalanma ve gıda fiyatlarındaki olumsuz görünüm enflasyona ilişkin beklentileri olumsuz yönde etkilemiş ve politika faizinin daha düşük seviyelere indirilmesine engel olmuştur. Öte yandan, 2015 yılının ikinci yarısından başlayarak yurtdışı finansal piyasalarındaki belirsizlikler ve yurt içinde yaşanan siyasi gelişmeler nedeniyle TL’de değer kayıpları gerçekleşmiştir. Ancak ılımlı talep

koşulları ve düşük uluslararası petrol fiyatlarına rağmen TL'deki değer kayıplarının fiyatlara yansımaları, gıda fiyatlarındaki yüksek seyir ve fiyatlandırma davranışlarındaki bozulma enflasyondaki düşüşü sınırlamaktadır. Bu süreçte düşük baz ve döviz kurunun gecikmeli etkileri dikkate alındığında, önümüzdeki dönemde TÜFE oranının artış eğiliminde olması beklenmektedir. .

2014 yılının Aralık ayında başlayan ABD doları/TL paritesindeki yukarı yönlü hareket, yurtdışındaki ekonomik gelişmelerle ve yurtiçinde yaşanan siyasi gelişmeler ile birlikte 2015 yılının ilk üç ayında daha sert bir şekilde devam etmiştir. Ancak 2015 yılının ikinci çeyreğinde, döviz kurlarındaki dalgalı seyir ve seçim ortamının getirdiği belirsizlik nedeniyle enflasyon oranında iyileşme görülmemiştir. Bu dönemde petrol fiyatlarının yatay seyrini koruması da enflasyon üzerindeki yukarı yönlü baskıları sınırlamıştır. 2015 yılında yurtdışındaki ekonomik gelişmeler de, Türkiye ekonomisine olumlu katkı sağlamamıştır. Ayrıca ABD ekonomisine dair verilerin iyi gelmesi ve özellikle faiz kararlarında etkili olan işgücü piyasasındaki gelişmelerin toparlanmaya işaret etmesi, faiz artırımını tarihinin için beklentileri öne çekmiştir. Söz konusu beklentiler ve faiz artırımını konusundaki spekülasyonlar, küresel sermayenin özellikle ekonomik göstergelerinde zayıflama olan gelişmekte olan ülkelerden çıkmasına yol açmıştır. Ayrıca Avrupa Birliği'nde yaşanan borç krizi küresel ortamdaki özellikle de Avro Bölgesi'ne dair belirsizlikleri artırmıştır. Bu gelişmeler doğrultusunda, Avro'nun diğer para birimlerine karşı değer kaybetmesi ve Türkiye'nin en büyük ihracat ortağı olan Avrupa Birliği'nin ekonomik sorunlar yaşaması, TCMB'nin faiz oranlarında yakın zamana kadar herhangi bir değişiklik yapmamasını da beraberinde getirmiştir.

Türkiye ekonomisi başta AB olmak üzere yakın ticaret ortaklarındaki durgunluk, finansal oynaklıklar ve artan jeopolitik gerginliklere rağmen 2015'in ilk çeyreğinde yüzde 2,5, ikinci çeyreğinde yüzde 3,8 ve üçüncü çeyreğinde yüzde 4 büyümüştür. İlk yarıda özel tüketim ağırlıklı büyüyen ekonomideki ılımlı seyrin devam edeceği öngörülmektedir. Güven endekslerindeki gerilemeye karşın iç talebe ilişkin bazı temel sektörlerdeki satış ve üretim göstergeleri ılımlı büyümeye işaret etmektedir. Buna göre Türkiye ekonomisinin 2015 yılında yüzde 4, 2016 yılında ise yüzde 4,5 büyümesi öngörülmüştür. Ancak daha sonra bu oran 2016 yılında yüzde 3,2 olarak revize edilmiştir. Yurt içi ve küresel piyasalardaki belirsizlikler, enerji ve gıda fiyatlarındaki oynaklık ve döviz kurundaki değer kayıpları nedeniyle TCMB para politikasındaki sıkı duruşunu devam ettirmektedir. Yıl içinde sıkı para politikası, makro ihtiyati tedbirler ve döviz likiditesi ayarlamaları ile desteklenmiştir. Geniş faiz koridoru ve aktif likidite politikasını bir arada kullanmaya devam eden TCMB Ocak ve Şubat aylarında faiz oranlarında ölçülü indirimler yaptıktan sonra izleyen aylar da faiz oranlarını sabit tutmuş, ancak Kasım ayı toplantısını yapan Merkez Bankası Para Politikası Kurulu, politika faizini yarım puan artırarak yüzde 8'e çıkarmıştır.

Tablo 107 Temel Ekonomik Göstergeler (2010-2016)

		2010	2011	2012	2013	2014	2015 (1)	2016 (2)
Büyüme	GSYH (Milyar Dolar, Cari Fiyatlarla)	731,6	774,0	786,0	822,0	799,0	722,0	736,0
	Kişi Başına Milli Gelir (GSYH, Dolar)	10.003	10.428	10.497	10.807	10.390,0	9.286,0	9.364,0
	GSYH Büyümesi (%)	9,2	8,8	2,1	4,1	2,9	4,0	4,5
İstihdam	Nüfus (Milyon Kişi)	73,7	74,7	75,6	76,7	76,9	77,7	78,6
	İşgücüne Katılma Oranı (%)	46,5	47,4	47,6	48,3	50,5	51,3	51,7
	İstihdam Oranı (%)	41,3	43,1	43,6	43,9	45,5	46,1	46,5
	İşsizlik Oranı (%)	11,1	9,1	8,4	9,0	9,9	10,2	10,2
Dış Ticaret	İhracat (fob) (Milyar Dolar)	113,9	134,9	152,5	151,8	157,6	143,9	155,5
	İthalat (cif) (Milyar Dolar)	185,5	240,8	236,5	251,7	242,2	207,1	210,7
	Dış Ticaret Dengesi	-71,7	-105,9	-84,1	-99,9	-84,6	-63,1	-55,2
	İhracat / İthalat (%)	61,4	56,0	64,5	60,3	65,1	69,5	73,8
	Dış Ticaret Hacmi / GSYH (%)	40,9	48,5	49,5	49,1	50,0	48,6	49,8
	Cari İşlemler Dengesi (Milyar Dolar)	-45,4	-75,1	-48,5	-65,1	-46,5	-31,7	-28,6
	Cari İşlemler Dengesi / GSYH (%)	-6,2	-9,7	-6,2	-7,9	-5,8	-4,4	-3,9
Enflasyon	GSYH Deflatörü	5,7	8,6	6,9	6,1	8,3	8,0	7,6
	TÜFE Yıl Sonu % Değişme	6,4	10,5	6,2	7,4	8,2	8,8	7,5

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, TÜİK, TCMB.

(1) Gerçekleşme Tahmin, (2) Program.

Makroekonomik istikrarın korunduğu ve cari açığın kademeli olarak düşürüldüğü bir ortamda 2016 - 2018 dönemini kapsayan Orta Vadeli Programın temel amacı; Dünya ekonomisindeki toparlanmayla birlikte sürdürülebilir ve yüksek büyüme ortamına geçişin sağlanması olarak belirtilmiştir. Bu çerçevede temel makroekonomik öncelikler; enflasyonla mücadeleyi sürdürmek, yurtiçi tasarrufları artırmak, ekonominin verimlilik düzeyini yükseltmek, özel yatırım kaynaklı büyüme yapısını özendirmek, kamu mali dengelerini gözetmek ve finansal istikrarı güçlendirmektir. Tabloda, 2010-2016 dönemi ilişkin büyüme, istihdam, dış ticaret ve enflasyona ait temel ekonomik göstergeler özet olarak verilmektedir. Bu doğrultuda, Orta Vadeli Programa göre 2016 yılında, cari fiyatlarla GSYH 736 milyar ABD Doları ve GSYH büyüme hızı da yüzde 4,5 olarak tahmin edilmiştir. Dış ticaret tahminlerinde, ihracat (fob) 156 milyar ABD doları, ithalat (cif) 211 milyar ABD doları ve ihracatın ithalatı karşılama oranı ise yüzde 74 öngörülmüştür. *2016 yılında dış ticaret açığının 56 milyar ABD doları olarak gerçekleşmiştir.* Cari işlemler açığının ise 29 milyar ABD dolarına ulaşacağı tahmin edilmektedir. Ayrıca enflasyona ilişkin olarak da GSYH deflatörünün yüzde 7,6, TÜFE yıl sonu değişiminin yüzde 7,5 olarak gerçekleşeceği beklenmektedir. İşsizlik oranındaki artış, gelir dağılımı bozukluğu, kamu maliyesi dengeleri, cari açık, özel sektör ve kamunun toplam borç stokundaki artış gibi konular 2016 yılının dikkatle izlenmesi gereken iktisadi konuları olarak ön plana çıkmıştır.

2016 yılında ikiz açık olarak tanımlanan cari işlemler açığı ile bütçe açığının devam etmekte olması ve buna üçüncü bir kalem olarak eklenen tasarruf açığı gerçeği Türkiye ekonomisinin kırılğan noktaları olarak varlıklarını sürdürmektedir. Döviz kurlarının 2015 ve 2016 yıllarında göstermiş olduğu artış; merkezi yönetimin dış borç stoku olumsuz etkilemiştir. Bu borçların ödenmesi için vergilerden daha çok pay ayrılması bu da diğer kamu harcamaları sabit kaldığı sürece vergiler de artış anlamına gelmektedir. Ayrıca özel sektörün büyüyen dış borç stoku diğer önemli bir konudur. Döviz kurlarında meydana gelen artış ayrıca 2017 yılına ilişkin bir çok iktisadi faaliyete ilişkin projeksiyonları da olumsuz etkilemeye devam edecektir. Gelir dağılımının önceki yıllara göre iyileştiğine gösteren TÜİK verileri olumlu değerlendirilmekle birlikte, diğer ülkelerle karşılaştırmalı verilerin

olumsuzluğu, ve insani gelişim endeksinde Türkiye'nin gerilerde kalan sıralaması iktisadi politikaların farklı açılardan da sorgulanmasını gerektirmektedir.

Tüm bu rakamlar ve beklentiler ışığında Türkiye'nin 2016 yılı ekonomik performansının dış konjontürün de önemli etkisiyle tam olarak potansiyelini yansıtmadığı söylenmelidir. Diğer ülke paraları karşısında değer kaybeden Türk lirasının enflasyonist bir etkiye dönüşüp dönüşmeyeceği ise yine ekonominin dış piyasalara hassasiyeti nedeniyle belirsizdir. 2017 yılında para politikası ve maliye politikasındaki tercihler ülke ekonomisinin yönelimini temelden etkileyecektir.